Danskernes Historie Online
Danske Slægtsforskeres Bibliotek

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliserings-projekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt vores arbejde – Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskernes Bibliotek: https://slaegtsbibliotek.dk
Danske Slægtsforskere: https://slaegt.dk

2006

NATIONALMUSEETS ARBEJDSMARK

Nationalmuseets Arbejdsmark 2006

Nationalmuseets Arbejdsmark 2006

Nationalmuseets Arbejdsmark 2006

Redaktion: *Carsten U. Larsen* og *Bente Gammeltoft*

© Nationalmuseet
ISBN: 87-7602-061-4
ISSN: 0084-9308
Printed in Denmark 2006

Grafisk form og produktion: *Freddy Pedersen*
Repro og tryk: *Abildgaard Grafisk*
Engelsk oversættelse: *James Manley*

Udgivet af:
Nationalmuseet
Frederiksholms Kanal 12
1220 København K

Salg til boghandlere:
DKB Bogdistribution

Denne udgave er udsendt til medlemmer
af Museumsklubben Nationalmuseets Venner.

OMSLAGET:
Sølvbægrene fra Hoby på Lolland er blandt de fornemste gravfund i Nationalmuseets oldtidssamling. Bægrene er fremstillet i romerriget af en græsk sølvsmed. De er dekoreret med scener fra Homers Iliade; to af disse gengives på bogens omslag.
Se artiklen "Hoby – en stormandsslægt fra tiden omkring Kristi fødsel" s. 101 ff., der bl.a. fortæller om nye arkæologiske undersøgelser af bebyggelsen, hvor de gravlagte har boet.
Foto: Lennart Larsen, Nationalmuseet.

COVER:
One of two silver cups decorated with motifs from The Iliad. The cups were found in 1920 in a 1st century burial place at Hoby, Lolland, Denmark. They are made in the Roman Empire, but by a Greek silver smith and are part of one of the richest grave finds now in the National Museum's department of Danish Prehistory.
See the article p. 101-113 about recent archaeological excavations at the magnate dynasty's settlement at Hoby.

Indhold

Forord · *6*

I konebådenes kølvand · *15*
– en rejse tilbage i Kap Farvel distriktets forunderlige historie
Af Einar Lund Jensen og Hans Christian Gulløv

Hverdagens industrialisering · *35*
- Andelsbyen på Frilandsmuseet
Af Niels Erik Jensen og Rikke Bengtha Ruhe

Gregers Jensen · *57*
– læge, samler og fotograf i Congo
Af Finn Kudsk, Jesper Kurt-Nielsen og Espen Wæhle

Kirkefædrene på Marmorkirken · *69*
En unik samling zinkstatuer restaureres
Af Torben Holst og Trine Neble

Hos havnekaptajnen på St. Thomas for 150 år siden · *85*
Af Inge Mejer Antonsen

Hoby · *101*
– en stormandsslægt fra tiden omkring Kristi fødsel
Af Susanne Klingenberg

Engelsborg · *115*
– et befæstet orlogsværft på Slotø i Nakskov Fjord
Af Nils Engberg og Jørgen Frandsen

Om at udstille besættelsen · *135*
"Spærretid" på Nationalmuseet
Af Esben Kjeldbæk

Hertug Ulrik den Ældres kiste i Roskilde Domkirke · *149*
Af Anette Kruse og Karen Stemann-Petersen

Smykker fra Smørenge · *167*
- endnu et spændende fund fra Bornholms yngre jernalder
Af Michael Vennersdorf, Birthe Gottlieb og Ulrich Schnell

Gundestrupkedlen og naturvidenskaberne · *185*
Af Svend Nielsen

"De herlige græske Vaser" · *201*
P.O. Brøndsted og Christian VIII's Vasekabinet
Af Bodil Bundgaard Rasmussen

Forfatterne til Nationalmuseets Arbejdsmark 2006 · *222*

Forord

Af Carsten U. Larsen
DIREKTØR FOR NATIONALMUSEET

Nationalmuseet når vidt ud i samfundet. Mange mennesker besøger vore arkæologiske udgravninger, bliver interviewet i forbindelse med etnologiske undersøgelser, kommer til vore foredrag overalt i landet, besøger kirkerne og husene, hvor vi foretager restaureringsarbejde - eller læser nogle af de mange bøger og artikler, som vi publicerer. Genkendelsen af Nationalmuseet og vort arbejdsområde er udbredt hos de fleste samfundsgrupper - denne bog, som udsendes i et stort oplag, er et eksempel herpå.

Men generelt besøges Nationalmuseet ikke af et repræsentativt udsnit af landets befolkning. Vi ved, at vi får besøg af flere veluddannede og velbjergede borgere end af det modsatte, at besøg på Nationalmuseet bliver mindre i takt med den geografiske afstand til København, at forholdsmæssigt flere ældre besøger os end yngre. Flere ujævnheder kan nævnes. Det kniber altså med den folkelige bredde, når vi taler om, hvordan Nationalmuseet bruges – og det har vi sat os for at gøre noget ved.

Mange værktøjer, og betragtelig tid, må i den forbindelse i anvendelse, og flere indsatsområder er blevet udvalgt som væsentlige. Et af dem er at forbedre det forhold, at næsten halvdelen af danskerne bor i Jylland, men kun godt en fjerdedel af vore gæster er jyder! Vi har gennem mange år været klar over denne skæve fordeling og bevidst arbejdet på at få rettet forholdet op. Og det er da også gået den rigtige vej, men ikke i tilstrækkelig grad. Derfor har vi indgået en samarbejdsaftale med udstillingshuset Kongernes Jelling om et tættere samarbejde i 2006, med henblik på en sammenlægning fra begyndelsen af 2007. Således har Nationalmuseet etableret et udstillingsvindue, en filial, i Jylland, endda i tæt forbindelse med nogle af de få danske monumenter, som er blevet optaget på Unescos liste over verdenskulturarv. Kong Gorms og Dronning Thyras kæmpehøje, hvorimellem står de to runesten, den ene, Haralds, uden tvivl den mest kendte runesten overhovedet – og Jelling Kirke, som gennem udgravninger har fortalt storslået historie. Og så det arkitektonisk flotte nybyggede udstillingshus, som rummer udstillingen om Jellingmonumenternes historie, foredragssal, undervisningsfaciliteter, butik og rum til særudstillinger.

Vi ser frem til at anvende Kongernes Jelling som base for en række aktiviteter, som vil bringe Nationalmuseet i tættere kontakt med det jyske. Vi har alle-

rede vist to særudstillinger i Jelling, den ene om middelalderens fingerringe, hvilket jo var meget apropros, når vi nu havde besluttet os for et ægteskab, og den anden om Bayeuxtapetet. Begge udstillinger blev set af mange mennesker på Nationalmuseet i København, og også i Jelling var de velbesøgte. Udover at Nationalmuseet på denne måde får lejlighed til i højere grad at blive en del af jydernes muligheder for museumsbesøg har vort engagement, såvel markedsførings- som udstillingsmæssigt, da også betydet en pæn publikumsfremgang i Jelling.

Nationalmuseets samarbejde med Kongernes Jelling, som i 2007 bliver en reel fusion, er ikke det eneste engagement, vi har i Jylland. Kommandørgården på Rømø har gennem mange år været drevet af os, vikingeborgen Fyrkat drives efter en samarbejdsaftale med Hobro Kommune, i Frøslevlejren ejer Nationalmuseet nogle af barakkerne, og her har Frøslevlejrens Museum til huse med udstilling af Nationalmuseets genstande. I forbindelse med kommunalreformen vil Frøslevlejrens Museum overgå fra at være en selvejende institution, med tilskud fra amt, Bov Kommune og Nationalmuseet, til at være en del af Nationalmuseet.

Men det er ikke kun i Jylland, at Nationalmuseets arbejdsmark udvides. Fra begyndelsen af 2006 blev vi større, ved at en ny samling blev indlemmet i familien, nemlig Musikhistorisk Museum og Carl Claudius' Samling. Musikmuseets samling går tilbage til omkring 1900 og har haft til huse forskellige steder, indtil det i 1965 fandt sin plads i gaden Åbenrå i København. Den besøgende vil her, tæt på Kongens Have, kunne gå på opdagelse i Danmarks største samling af musikinstrumenter fra hele verden. Vægten ligger i perioden fra 1600-tallet til begyndelsen af 1900-tallet, men også den moderne musiks historie bliver belyst i udstillingerne. Også det romantiske haveanlæg med lystslot, småbygninger og havemonumenter i Liselund på Møn er blevet en del af Nationalmuseet. Det er anlagt i slutningen af 1700-tallet som lyststed for familien de la Calmette, og hvem som helst vil ved besøg kunne værdsætte en velbevaret helhed, lige fra havens udformning til det nyklassicistiske lystslot, opført af arkitekten Andreas Kirkerup og med velbevarede interiører, som formodentligt er udsmykket og møbleret af hofdekoratør Joseph Chr. Lillie.

I 1991 blev der indført entrébetaling på Nationalmuseet. Bestemt ikke med museets gode vilje, men fra politisk hold, hvilket man kan forvisse sig om ved at læse forordet i Arbejdsmarken 1991. Efter et stykke tid, i 1998, blev der indført en gratisdag, onsdag, igen fra politisk side.

På Nationalmuseet fik vi i 2003 chancen for at gøre nogle erfaringer med hensyn til entré, idet vi modtog en arv, hvortil der ikke var bundet betingelser, så det var muligt for os bl.a. at finansiere en manglende entréindtægt i to måneder. I begge måneder fordobledes museets besøgstal, og udover flere besøgende var det lige så glædeligt at konstatere, at også sammensætningen af vore besøgende ændrede sig ved gratis adgang. Sammenligninger af publikum ved fri adgang i forhold til tidligere viste, at en række af de i indledningen nævnte skævheder blev rettet op – ikke fuldt ud, men så bestemt i den rigtige retning.

Således ansporet besluttede vi os for at gøre hele 2004 til et forsøgsår med halv entrébetaling. Vort mål var at finde det leje, hvor flest mulige gæster besøger museet samtidig med intakte publikumsindtægter og samtidig med, at

vi måske kunne rette op på nogle af skævhederne i publikumssammensætningen. Halv entré på museet var en succes i de første måneder af 2004. Derefter fladede besøget ud til lidt over normalt leje, således at besøgstallene for 2003 og 2004 var identiske. Altså en betinget succes.

Nu har den politiske virkelighed igen overhalet os, men denne gang er beslutningerne helt i tråd med museets ønsker. Der blev nemlig indført gratis adgang på Nationalmuseet fra 1. januar 2006, og museet har fra staten modtaget kompensation for de entrépenge, som vore gæster hidtil har erlagt ved informationsskrankerne. Vi er kulturministeren taknemmelig for at have stået bag denne beslutning.

Det er endnu for tidligt at komme med sikre udtalelser om, hvad gratis adgang vil betyde for Nationalmuseet, både for 2006 og for de kommende år. Men som det tegner sig i august, hvor dette skrives, vil der i Prinsens Palæ, vort hoveddomicil, være ca. 40% flere gæster i 2006 end i 2005, på trods af at den mest besøgte af de faste udstillinger, Danmarks Oldtid, blev lukket ved indgangen til 2006. 40% er i øvrigt den publikumsnedgang, som Olaf Olsen, min forgænger på denne plads, i 1991 kunne fortælle, at entreens indførelse havde medført.

Baggrunden for lukningen af oldtidsudstillingen er jo lykkelig, idet vi af et fond er blevet hjulpet i en udstrækning, som gør det muligt for os at lave en helt ny udstilling om oldtiden, som åbner i foråret 2008. Det er ikke rart for museumsgæster, eller for den sags skyld museumsfolk, at udstillinger er lukkede. Mange kommer langvejs fra for at få muligheden for at (gen)se Hindsgavldolken, Egtved-pigen, Solvognen, Gundestrup-karret, Hoby-bægrene eller et af de mange andre forhistoriske pragtfund, som jo i sagens natur kun findes ét sted, nemlig på Nationalmuseet – og gudskelov forstår og accepterer de fleste gæster, at museet ikke på én og samme gang kan lave en ny oldtidsudstilling og samtidig vise fundene i tilfredsstillende rammer.

Men på den anden side er der heller ingen grund til, at de arkæologiske skatte skal være nedpakkede i vore magasiner. Derfor har vi besluttet, at klenodierne jo passende kan udstilles ude i landet, og også på den måde vise, at Nationalmuseet føjer handling til ordene om, at vi gerne vil være hele landets museum. I stedet for at lave en stor særudstilling i København i året for vort 200-årsjubilæum i 2007 har vi tilbudt landets museer, at de kan vise de flotteste fund fra forhistorien – hvilket er mere omkostningstungt, end man umiddelbart forestiller sig. Udlånene startede allerede i 2006, og med glæde har vi noteret os museernes og publikums interesse. Desværre har vi også måttet give afslag på låneanmodninger, idet sikringsforholdene på nogle udstillingssteder har været utilstrækkelige, men modsat har vi også kunnet iagttage store indsatser, såvel økonomisk som arbejdsmæssigt, for at højne sikringen på udstillingsstederne, således at udlån kan finde sted. En forventet og tilfredsstillende sideeffekt, som er af blivende værdi for det enkelte museum.

Jeg fik engang at vide, at dét at være direktør for Nationalmuseet betød ophold i Grønland om sommeren og i Arabien om vinteren. Helt sådan er det altså ikke - omend arbejdet på Nationalmuseet er meget tilfredsstillende kan det også være ubehageligt. Med det sidste tænker jeg på de beslutninger, som skal træffes, når pengene til museets daglige drift, år for år, bliver mindre. Et sådant

udsagn kan synes lidt paradoksalt, for den samlede sum af penge, som Nationalmuseet modtager fra staten, er ikke blevet mindre i min direktørtid. Der bliver tilført penge til nye og gode projekter, men desværre skæres omtrent den samme sum væk fra museets midler til det allerede igangsatte arbejde. Uden at gå ind i alle mellemregningerne har bevillingsudviklingen medført, at museet i de sidste fire år har måttet nedlægge mere end 50 stillinger, senest da vi i 2006 igen måtte foretage personalereduktioner. Dét kan der ikke siges noget godt om.

Spaltepladsen til beretningen om vore spændende arbejdsområder er begrænset. Læseren må således andetsteds, f.eks. på museets hjemmeside (www.natmus.dk) eller gennem vort kvartalsblad NYT, orientere sig om de meget fine karakterer, som museets forskning fik af et internationalt bedømmelsesudvalg, om de genstande på museet, som blev kanoniseret, om vor deltagelse i Galathea 3-ekspeditionen, om vort arbejde med udvælgelse af enestående betydningsfulde genstande i vore samlinger, om nybyggeri af magasiner, om vore feltarbejder, om de talrige publikationer og forskningsprojekter, de mange udstillinger, foredrag, museumsklubben og meget andet.

På de efterfølgende sider i denne bog er der dog ligeledes mulighed for at få et lidt dybere indblik i nogle forhold - og jeg ønsker god læselyst.

Preface

By Carsten U. Larsen
DIRECTOR GENERAL OF THE NATIONAL MUSEUM

The National Museum reaches far into society. Many people visit our archaeological excavations, are interviewed in connection with ethnological investigations, come to our lectures all over the country, visit the churches and the buildings where we do restoration work – or read some of the many books and articles that we publish. Awareness of the National Museum and our field of work is spread through most groups in society – the present book, which is published with a wide circulation, is an example of this.

But generally speaking the National Museum is not visited by a representative segment of the population of the country. We know that we are visited by more well-educated and well-off citizens than by the opposite; that visits to the National Museum become fewer as the geographical distance from Copenhagen increases; that proportionately more older people than younger people visit us. Other disparities could be mentioned. In other words, there is a problem with broader popular appeal when it comes to the way the National Museum is used – and we have resolved to do something about that.

Many resources and a substantial amount of time must be devoted to the problem, and several focus areas have been selected as important. One of them involves improving a situation where almost half of the Danes live in Jutland, but only a quarter of our guests are Jutlanders! For many years we have been aware of this uneven distribution, and have been working deliberately to remedy it. And in fact things have been moving in the right direction, although not far enough. This is why we have entered into an agreement to cooperate more closely in 2006 with the exhibition venue Kongernes Jelling at the ancient Royal seat of Jelling in Jutland, with a view to a merger from the beginning of 2007. In so doing the National Museum has established a 'showcase' or 'branch' in Jutland, closely linked with some of the few Danish monuments that have been included in UNESCO's World Heritage List: the giant burial mounds of King Gorm and Queen Thyra, between which stand two rune-stones, one of which, King Harald's, is undoubtedly the best known rune-stone of all – and Jelling Church, which thanks to excavations has told its own magnificent story; and then the architecturally impressive new exhibition build-

ing dedicated to the history of the Jelling monuments, with its lecture hall, educational facilities, shop and space for special exhibitions.

We are looking forward to using Kongernes Jelling as a base for a number of activities that will forge closer contacts between the National Museum and Jutland. We have already shown two special exhibitions at Jelling, one about the finger rings of the Middle Ages – very apt, in fact, since we had decided on a marriage! – and the other about the Bayeux Tapestry. Both exhibitions were seen by many people at the National Museum in Copenhagen, and in Jelling too they were well attended. Besides the fact that in this way the National Museum is given more of an opportunity to become part of the Jutlanders' range of museum-visiting options, our involvement, in terms of both marketing and exhibiting, has also meant a pleasing increase in the number of visitors to Jelling.

The National Museum's collaboration with Kongernes Jelling, which in 2007 will become a formal merger, is not the only commitment we have in Jutland. For many years we have run Kommandørgården – the old Captain's House – on the island of Rømø; the Viking fortress of Fyrkat is run in accordance with a partnership agreement with the Hobro Town Council; in the Frøslev Camp in the south of Jutland (used as a prison camp during the German occupation of Denmark) the Frøslev Camp Museum is housed in barracks now owned by the National Museum, exhibiting objects from the National Museum. In connection with the reform of the municipalities in Denmark this museum will change status from a private institution with subsidies from the county, the Bov District Council and the National Museum, to become part of the National Museum.

But it is not only in Jutland that the National Museum's field of work is being expanded. From the beginning of 2006 we have grown larger by incorporating a new collection in the family – the Museum of Musical History with the Carl Claudius Collection. The collection of the music museum goes back to around 1900 and was housed in various places until it found its home in 1965 in the street Åbenrå in Copenhagen. There, close to Rosenborg Castle and the Royal Gardens, visitors can go exploring in Denmark's largest collection of musical instruments from all over the world. The emphasis is on the period from the seventeenth to the beginning of the twentieth century, but the history of modern music is also elucidated in the exhibitions. The Romantic garden complex at Liselund on Møn with its small country seat, other buildings and garden monuments has also become part of the National Museum. It was laid out at the end of the eighteenth century as a leisure residence for the de la Calmette family, and anyone visiting will be able to appreciate a well preserved totality – from the design of the garden to the Neoclassical country house built by the architect Andreas Kirkerup with its well preserved interiors, probably decorated and furnished by the Court Decorator Joseph Chr. Lillie.

In 1991 an admission fee was introduced at the National Museum – certainly not with the good will of the Museum, but by the politicians, as can be ascertained by reading the preface to Nationalmuseets Arbejdsmark 1991. After a period, in 1998, a free admission day, Wednesday, was reintroduced by the politicians.

In 2003 we had a chance at the National Museum to gain some experience with respect to admission practice, since we received a legacy that was not subject to any conditions, so that it was among other things possible for us to fund a free admission period of two months. In both months the number of the visitors to the Museum doubled, and besides the increase in visitors it was equally gratifying to see that the composition of our public changed with free admission. Comparisons of the attendance when admission was free with the previous situation showed that a number of the disparities mentioned at the beginning of this preface were evened out to some extent – not fully, but absolutely in the right direction.

This prompted a decision to make the whole of 2004 a trial year with half-price admission. Our aim was to find the level where the largest possible number of guests visited the Museum concurrently with intact revenues, at the same time remedying some of the imbalances in the composition of the public. Half-price admission was a success for the first few months of 2004. After that attendance flattened out slightly above the normal level, such that the attendances for 2003 and 2004 were identical. In other words, it was a qualified success.

Now political realities have once more overtaken us, but this time the decisions are quite in keeping with the Museum's wishes, for free admission was reintroduced at the National Museum on 1st January 2006, and from the State the Museum has received compensation for the admission revenues that our guests formerly paid at the information counters. We are grateful to the Minister for Culture for standing behind this decision.

It is still too early to say anything with certainty about what free admission will mean for the National Museum, both for 2006 and for the years ahead. But as things look in August, as this is being written, there will have been some 40% more visitors in 2006 than in 2005 to Prinsens Palæ, our main building, despite the fact that the best attended of the permanent exhibitions, Danish Prehistory, was closed at the beginning of 2006. And in fact 40% was the decline in attendance that Olaf Olsen, my predecessor in this post, was able to note had been the result of the introduction of an admission charge in 1991.

The background for the temporary closure of the prehistory exhibition is a happy one, since we have been helped so much by a foundation that we are now able to create a brand new exhibition of our prehistory that will open in the spring of 2008. It is not pleasant for museum visitors, or for the museum staff for that matter, when exhibitions are closed. Many people come a long way to see (or see again) exhibits like the Hindsgavl Dagger, the Egtved Girl, the Gundestrup Cauldron, the Hoby Goblets or one of the many other magnificent prehistoric finds that in the nature of things can only be found in one place – the National Museum – and thank goodness most guests understand and accept that the Museum cannot at the same time create a new exhibition of prehistory and show the finds in a satisfactory setting.

On the other hand, there is no reason why the archaeological treasures should be packed away in our stores. We have therefore decided that these national heirlooms can appropriately be shown in various parts of the country, and in this way too we can show that the National Museum puts action behind its words – that we want to be the whole country's museum. Instead of creating a

large special exhibition in Copenhagen in the year of our bicentenary in 2007 we have offered the museums of the country the chance to show the finest finds from our prehistory – something that is more costly than one might imagine on the face of it. The loans have already begun in 2006, and we have noted the interest of the museums and the public with pleasure. Unfortunately we have also had to say no to some requests for loans, since the security conditions at some exhibition venues have been inadequate; on the other hand we have also seen great investments of both funding and manpower in order to increase the security of the exhibition venues so that loans can take place – an expected and satisfying side-effect that will be of permanent benefit to the museums in question.

I was once told that being director of the National Museum meant staying in Greenland in the summer and in Arabia in the winter. Quite like that it isn't – although the work at the National Museum is very satisfying, it can also be unpleasant. In the last case I am thinking of the decisions that have to be made when the money for the day-to-day operations of the Museum grows less year by year. To say this may seem a little paradoxical, for the total sum of money that the National Museum has received from the State has not grown smaller during my directorship. Funding is supplied for new, good projects, but unfortunately about the same amount is cut from the museum's resources for the work already in progress. Without going into all the ups and downs of the accounts, the development of appropriations has meant that over the last four years the Museum has had to cut more than 50 jobs – most recently in 2006 when we again had to make staff reductions. Nothing good can be said about that.

The column inches I can devote to our exciting fields of work are limited. The reader is also advised to find information elsewhere – for example at the Museum's website www.natmus.dk, or through our quarterly magazine NYT – about the very fine ratings given to the Museum's research by an international evaluation committee, about the objects in the Museum that were "canonized", about our participation in the Galathea 3 Expedition, about our work with the selection of uniquely important objects in our collections, about the construction of our new stores, about our fieldwork, about the many publications and research projects, the many exhibitions, lectures, the museum club, and much more.

However, on the following pages in this book you will also have the opportunity to gain deeper insight into some issues – and I wish you an enjoyable read.

I konebådenes kølvand

– en rejse tilbage i Kap Farvel distriktets forunderlige historie

Af Einar Lund Jensen og Hans Christian Gulløv

I den arktiske verden er Grønland det landområde, der har den længste udstrækning målt fra nord til syd. Mere end 2600 kilometer er der fra øens nordligste punkt, som også er verdens nordligste, og ned til Nunap Isua – 'landets ende' eller Kap Farvel, som rækker langt ned i Atlanterhavet, og selv her er klimaet arktisk. Men inden landets oprindelige beboere, de forhistoriske jægerfolk, nåede så langt mod syd, havde de først måttet rejse mere end 2000 kilometer fra deres hjemegne i det højarktiske Thule, som var deres indgang til landet i det arktiske Nordamerika. Derfra fortsatte de ned langs den lavarktiske vestkyst, inden de nåede de lune subarktiske fjorde i Sydgrønland, hvor temperaturen i juli måned kunne komme op over +10°C.

Sådan havde rejsemulighederne været lagt til rette for indvandrerne i årtusinder, og det var først med den norrøne bosættelse under Erik den Røde i 985, at der blev åbnet for en anden adgang til landet, som han kaldte Grønland, fordi det ville opmuntre folk til at tage dertil, når landet havde et godt navn. Det nye samfund lå i Sydgrønland, og her adskilte klima og ressourcer sig mærkbart fra

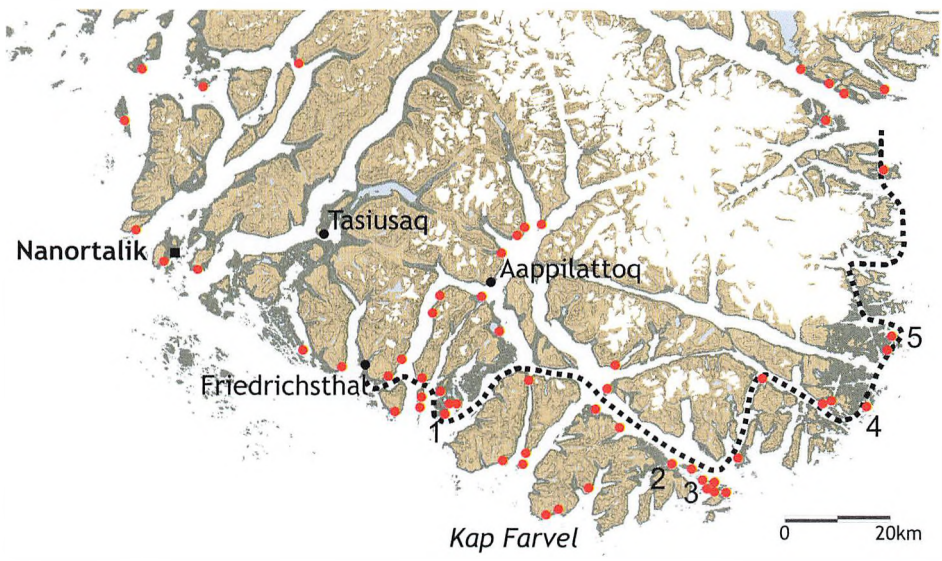

Fig. 1. Kort over Kap Farvel distriktet. Med sort er markeret Nanortalik, hvorfra kommunen i dag administreres, samt tre af de beboede bygder. Kolonitidens beboede pladser er markerede med røde prikker. Fremhævet er: 1. Pamialluk; 2. Itilleq; 3. Tinuteqisaaq; 4. Qipingajaaq; og 5. Aluk. Den stiplede linje viser den benyttede konebådsrute mellem øst- og vestkysten inden om Kap Farvel på Eggers Ø.

Map of the Kap Farvel district. Marked in black is Nanortalik, from where the municipality as well as three of the inhabited settlements are administrated today. The inhabited places of the colonial period are marked with red dots. The places emphasized are: 1. Pamialluk; 2. Itilleq; 3. Tinuteqisaaq; 4. Qipingajaaq; and 5. Aluk. The broken line shows the umiak route used between the east and west coast in around Kap Farvel on Eggers Island.

andre egne i landet, så de åbenlyse fortrin også i 1700-tallet blev fremhævet for at motivere tilflytning og bosættelse.

"Det er og bekient at i og med de fornemste Fiorder der i Syden har været temmelig stærkt bebygget af de gamle Norske og Islændere, som der har levet got og haft deres Næring baade af Land og Vand, som og Grønlænderne som nu her boer samme Steder paa deris Maade roser sig af, nemlig at der i Fiordene er god Forraad paa Rensdyr samt Harer og Rever i Mængde, som kan erfaris af de mange Reveskind som de flæste Aar af de omflakkende Syderlænder bringis til de sydligste Colonier ... Naar nu dette kommer dertil, at der af Vandet kan erhvervis meget godt, thi der falder god Selhundefangst, godt Fiskerie af Helleflynder, Torsk, Rødfisk og Lax, som paa sine Steder falder saa store, at Grønlænderne, som vil have nogen af dem, maa med samme Redskab, som de bruger til Selhundene, som Harpon og Blære, søge at dræbe dem".

Med denne noget kringlede formulering beskrev købmand Anders Olsen i 1764 det sydlige Grønlands lyksaligheder. Han var tilflytter fra det nordlige Norge og kunne med denne baggrund let lade sig betage af landets frodighed, som det tidligere havde været tilfældet med de norrøne kolonister. Selv blev han foregangsmand i denne del af landet, grundlagde en halv snes år senere Julianehåb, opkaldt efter Frederik V's enkedronning, Juliane Marie, og påbegyndte herefter et virke som bonde med husdyrhold på de tidligere norrøne marker længere inde i landet, som også i dag udgør livsgrundlaget for de grønlandske fåreholdere.

Men sådan har det ikke altid været. Klimadata fra iskerner boret ud af den grønlandske indlandsis fortæller os om perioder, hvor korte, kølige og regnfulde somre ikke levnede mulighed for landbrug i Grønland, men hvor sælerne til gengæld flokkedes langs kysten og kunne friste landets oprindelige jægerbefolkning. Man kan derfor med rette sige, at de periodiske klimasvingninger til alle tider har haft afgørende indflydelse på befolkningens valg af bosættelsessted.

Den norrøne bosættelse fandt sted i en periode, hvor klimaet begunstigede et samfund baseret på landbrug, mens de arktiske jægere på samme tid måtte opsøge deres fangstdyr på jagtmarkerne langt mod nord. Denne situation varede dog kun nogle århundreder, for da havde de to folkeslag på deres fælles fangstpladser fået kendskab til hinandens eksistens, og fra 1300-tallet har vi de første arkæologiske vidnesbyrd om en eskimoisk tilstedeværelse i de norrøne bygder i Sydgrønland.

Dette blev begyndelsen på den række af begivenheder, der lagde grunden til den efterfølgende historie nær landets sydspids. Denne historie skal vi nu berette om.

Sporene efter disse første eskimoer i landets sydligste del er få og ses flere steder som en fordybning i terrænet. Udgravninger viser, at fordybningen har udgjort gulvfladen i en sommerbolig, og at den opgravede jord er lagt som en vold omkring denne sænkning. Konstruktionen har formentlig haft skinddække og har med sin solide udformning sikret beboerne mod de kraftige, varme føhnvinde, der ofte blæser i disse egne som et resultat af de hyppigt forekommende lavtryk. Fund af jernnagler i tomterne giver os et fingerpeg om formålet med sommerens ophold, der kunne være byttehandel; og en af de udgravede tomter fra 1300-tallet ligger da også umiddelbart foran en norrøn gård i nærheden af Herjolfsnæs, som på denne tid endnu var beboet.

Fig. 2. Akvarel af Pamialluk, som inspektøren for Sydgrønland, H. J. Rink, udførte i forbindelse med sin inspektionsrejse i 1853. Stedet var på det tidspunkt handelens sydligste station og fik næsten årligt besøg af østgrønlændere, der kom rejsende i konebåde for at handle. Til venstre i billedet ses de fastboende grønlænderes boliger, og i forgrunden til højre ses handelens bygninger.

Water-colour of Pamialluk, done by the superintendent of South Greenland H.J. Rink in connection with his inspection tour in 1853. At that time the place was the southernmost trading post and was visited almost annually by East Greenlanders who travelled there in umiaks to trade. On the left of the picture we see the dwellings of the permanent Greenlandic residents, and in the right foreground we see the trading buildings.

Det er dog først, efter at nordboerne i 1400-tallet havde forladt landet, at en egentlig eskimoisk vinterbosættelse har kunnet arkæologisk påvises. Men så går det også stærkt. Klimaet er nu til eskimoernes fordel, og vintrenes længde, isdækkets varighed og gletsjernes fremmarch øges med tiden i en sådan grad, at klimaforskerne taler om Den lille Istid, der kommer til at strække sig over de følgende århundreder.

Det samfund, som nu opstod i Sydgrønland, var koncentreret omkring en række vinterbopladser, som lå nær ved havet. Her skulle føden hentes til daglig brug og en del lægges i depoter. Herved adskilte samfundet sig ikke nævneværdigt fra den måde, man havde organiseret sig på i de nordligere egne, man havde forladt. Deroppe bestod vinterpladserne af én eller flere familieboliger, som var opført af sten og tørv. Der var endvidere rejst et festhus – et qassi – på bopladserne. Dette mønster blev også taget med til Sydgrønland.

Men havets storvildt, den store grønlandshval med de enorme kødmængder og store knogler til husbyggeri, fandtes ikke her. Ville sydgrønlænderne have del i denne fangst, måtte de nu tage på handelsrejse og tiltuske sig de eftertragtede hvalbarder hos vestgrønlænderne længere mod nord, hvor hvalerne levede. Som bytteobjekter medbragte de fedtsten og skind af rensdyr og ræve, som de kunne bytte til de anvendelige barder, der kunne flettes til flere hundrede meter lange fiskeliner. Fiskeriet her sydpå havde nemlig langt større betydning end i de nordligere egne. På denne måde stod de forskellige grupper langs kysten i forbindelse med hinanden og kunne med byttehandelen sikre sig adgang til de manglende ressourcer.

En sådan form for formaliseret kontakt mellem bopladserne kunne efterlade indtrykket af en vis social og økonomisk stabilitet, som imidlertid ikke helt

entydigt lader sig eftervise i arkæologien. Her viser de mange indførte genstande og lokale redskabstyper fundet i ruiner langt fra Sydgrønland samt nye boligformer, at vi har at gøre med meget mobile samfund, der knyttes sammen af sociale og økonomiske institutioner, som var vidt udbredte blandt de eskimoiske folk, også langt uden for selve Grønland.

Når vi alligevel kan tale om en vis stabilitet, så er det med henvisning til de bevarede skriftlige kilder fra 1600-tallet og fremefter, der alle omtaler sydgrønlænderne som en gruppe, der såvel i materiel som sproglig henseende adskiller sig fra samtidens vestgrønlændere. Denne forskel var i tidens løb blevet mere og mere markant i takt med en vedvarende tilflytning af østgrønlændere – en befolkning, hvis forfædre efter ankomsten til Grønland havde valgt at følge kysten nord om landet og ned langs østkysten, hvor de på et tidspunkt mødte stammefrænderne fra vestkysten. Men inden da var der gået mange århundreder, siden deres veje skiltes; nu mødtes de atter og satte sammen et særligt præg på kulturen i Kap Farvel distriktet.

Egnen var blevet et mødested for befolkningerne på begge sider af landet, og de havde hver især deres egne varer at bytte med. En bestemt lokalitet dukker tidligt op i kilderne. Det er Aluk eller Alik, som stedet kaldes på østgrønlandsk. Det ligger på den østlige side af landet, netop hvor den benyttede vandvej for konebådene fra vestkysten inden om det vanskeligt passable Kap Farvel på Eggers Ø munder ud. Men rejserne hertil langs den isfyldte østgrønlandske kyst kunne være lange og farefulde, og der kunne gå år, inden de tilrejsende efter overvintring kom tilbage til deres hjemegn. Derfor valgte stadig flere at bosætte sig i Kap Farvel distriktet for ikke unødigt at friste skæbnen på de lange rejser, men også for at bo tættere ved handelspartnerne i regionen, som hentede varer af et ganske andet sortiment oppe på vestkysten.

Disse varer stammede fra de europæiske hvalfangerskibe, som siden midten af 1600-tallet i et stadigt stigende antal anløb de vestgrønlandske kyster og tuskhandlede med den lokale befolkning. Denne handel kunne de tilrejsende østgrønlændere nu få fuldt udbytte af, hvis de bosatte sig i den sydligste del af landet, hvor de kunne udnytte den fordel, der lå i at lade andre bringe varerne frem for selv at hente dem. Her kunne de nytilflyttede i tilgift selv optræde som formidlere af varer til befolkningen længere oppe ad østkysten.

På denne måde blev der skabt et handelsnetværk med mødesteder, der lå som perler på en snor langs den mere end 2000 kilometer lange kyst mellem Ammassalik i øst via Kap Farvel og op til Disko Bugt i vest. Halvvejs på denne strækning lå Aluk, og herfra ankom nogle sydgrønlændere i 1733 til den nyligt anlagte dansk-norske koloni Godthåb. Med i konebåden var en gammel kvinde, som fortalte europæerne, at hun havde været langt oppe ad østkysten og dér fundet folk alle vegne. Endvidere berettede hun, at de, som bor på den vestlige side af Kappet, ofte plejede at besøge dem, som bor på den østlige side og omvendt for at tuskhandle med hinanden. Men da "ingen Skibe, for Is, som ligger der uden for Landet, kan komme ind paa Østsiden, da behøver de Folk, som der bo, adskillig smaa Jernkram, saasom Synaale og Knive, hvilke de tuske sig til af Vestkystens Folk imod Ræveskind og saadant mere, som de igen sælge til Skibene, naar de kommer til deres Grænser".

Med denne samtidige kilde, hvis ophavsmand er missionæren Hans Egede, får

Fig. 3. Pamialluk ligger i dag øde hen; men ruinerne af såvel de grønlandske boliger som handelens bygninger ses endnu tydeligt i landskabet. Foto: E.L. Jensen, 2004.

Pamialluk is desolate today; but the ruins of both the Greenlandic dwellings and the trading buildings can still be seen clearly in the landscape.

vi et ganske godt indblik i den demografiske situation på østkysten, hvor der bor folk alle vegne, men som i løbet af det næste århundrede vil blive ændret ganske dramatisk med en voldsom affolkning til følge. Men vi får også løftet noget af sløret for det nye varesortiment, som den europæiske tilstedeværelse kunne byde på, nemlig jern, som havde været kendt og eftertragtet, siden nordboerne forlod landet et par århundreder tidligere.

De nye europæiske aktører, hvis varer nu indgik i det gamle handelsnetværk og blev spredt fra mødested til mødested, tiltrak i stadig stigende omfang sydgrønlænderne, som ville opleve de fremmede ved selvsyn. Kilderne beretter, at visse sydgrønlandske familier foretog rejser nordpå hvert andet år for at få del i handelen. Men de beretter også om konflikter med den lokale befolkning, der ser de fremmede grønlænderes tilstedeværelse som en krænkelse af den traditionelle hævdvundne brugsret til bosted og fangstplads. Sådanne konflikter mundede ofte ud i mord, der kunne udarte til regulær slægtsfejde, hvilket først ophørte ved missionens indgriben. Dog havde rejserne en fordel, som påpeget af missionæren Henric Christopher Glahn i 1760'erne, nemlig at der blev indgået ægteskaber, "ikke alene mellem Grønlænderne fra de nærmeste Distrikter men ogsaa mellem Nord- og Sydlændinge, hvorved Hadet efterhaanden kunde svækkes, og skønt det ikke kunde udryddes helt, kunde derved dog forhindres, at det brød ud i en almindelig Fjendtlighed. Og da disse førte mange fra Syd til Nord og omvendt for i ét eller flere Aar at bo hos deres Slægtninge, Svogre og Venner, fulgte deraf, at Dialekterne aldrig kunne blive saa forskellige, at de ikke let kunde forstaa hinanden".

De arkæologiske undersøgelser har i denne forbindelse rettet vor opmærksomhed på arkitekturen i det sydgrønlandske vinterhus, som nu temmelig pludseligt ændres fra at være bolig for en familie til at rumme op til 40 personer,

hvilket vil sige et par konebådsbesætninger og medfølgende mænd i kajak. Denne ændring finder sted samtidig med den europæiske tilstedeværelse på vestkysten og sydgrønlændernes målrettede rejseaktivitet.

Med en sådan vinterbolig, som i bogstaveligste forstand rummede en hel boplads under samme tag, og som nu blev rammen om de rituelle aktiviteter fra det endnu eksisterende sydgrønlandske mandshus, kunne de rejsende overvintre på udvalgte steder uden at komme i direkte konflikt med vestgrønlænderne på deres traditionelle bopladser. Det var også en praktisk boligform, hvortil der fandtes velegnet byggemateriale langs vestkysten i det opskyllede drivtræ, som nu også blev en handelsvare, og meget hurtigt blev det store fælleshus den almindeligste boligform i hele den sydlige del af landet og på østkysten op til Ammassalik. I 1930 – længe efter rejsernes ophør – noterede arkæologen Therkel Mathiassen i Sukkertoppens distrikt på vestkysten en lokal beretning om ruinen af et stort fælleshus, at "det havde været opført af en Mand fra Syden, som skulde lære Folk heroppe nordpaa, hvordan man byggede store Huse".

Kap Farvel distriktet, hvorfra de lange rejser i nyere tid havde deres udgangspunkt, var i slutningen af 1700-tallet blevet koloniseret med anlæggelsen af en række handelspladser og missionsstationer. Dermed var grundlaget for længere handelsrejser herfra ikke mere til stede "til Landets, Missionens og Handelens ubodelige Skade", som ophøret blev beskrevet af missionær H.C. Glahn, der fortsatte, og "naar nu Tuskhandel med nødvendige Ting stopper, hvilket er en uundgaaelig Følge af Rejsernes ophør, saa er baade Nord- og Sydlændinge i Knibe. De Ting, de mangler, maa betales dobbelt saa dyrt. Tit maa man endda helt undvære dem. At Landet i almindelighed taber derved, ser enhver. Mangel paa gode Baade og Fangstredskaber kan naturligvis ikke medføre andet end daarlig Fangst, som gør de faa Varer endnu dyrere, og da dette saavel som andet gør det stadig sværere at skaffe det nødvendige, saa maa man tro, at Giftermaalene bliver færre, Folkemængden ringere, Landet svagere og Handelen daarligere".

Dette var imidlertid situationen for østkystens tilbageværende befolkning, som i takt med affolkningen nu skulle rejse stadig længere for at afhænde deres varer til europæerne i det sydligste Grønland – en rejse som for den nordligste gruppe ved Ammassalik i løbet af 1800-tallet var blevet på mere end 800 kilometer. Men svigtende fangst, som skyldtes det ændrede klima og den ekspansive europæiske sæljagt i isen ud for kysten, var med til at fjerne livsgrundlaget for de østgrønlandske samfund, der gjorde alt, hvad deres kultur kunne opbyde, for at tækkes den karrige natur og lokke de udeblevne sæler ind til kysten. Midlet var brugen af smukt dekorerede redskaber i et sidste forsøg på at formilde fangstdyrenes fortørnede sjæle, men trods denne opvisning af kulturens ypperste frembringelser lykkedes det ikke at åbne naturens spisekammer, og vejen var herefter banet for handel og mission.

Fra slutningen af 1700-tallet etablerede handel og mission sig således stadig nærmere ved Kap Farvel og medførte store ændringer for distriktet og dets befolkning. De første kolonisatorer, der fra 1721 havde etableret sig i Nuuk, var gået uden om storisen, der store dele af året ligger uden om Sydgrønland og gør sejladsen både besværlig og farlig. Folk, der kom tilrejsende sydfra, kunne imidlertid oplyse, at der i de sydlige egne levede mange folk, og efter et par undersøgelsesrejser til området etablerede Den kongelige grønlandske Handel i

Fig. 4. Missionsstationen Friedrichsthal sidst i 1800-tallet. Stationen lå på en græsslette, deraf det grønlandske navn Narsaq eller Narsarmijit – sletten eller slettens beboere. Bygningerne er fra v. kirken med spir, missionærernes bolig og en bygning anvendt til stald eller skole. Foran boligen ses en stor omgærdet have, hvor missionærerne dyrkede grønsager som et vigtigt supplement til kosten. I forgrunden missionærerne med fruer samt en del af den grønlandske befolkning, hvoraf nogle har arbejdet for missionærerne bl.a. med at samle græs og tørre hø til gederne. Foto: Unitäts-Archiv, Herrnhut.

The mission station Friedrichsthal at the end of the nineteenth century. The station was on a grassy plain, from which comes the Greenlandic name Narsaq or Narsarmijit – the plain or the plain-dwellers. The three buildings are (from the left) the church with its spire, the missionaries' residence, and a building used as an animal shed or school. In front of the residence we see a large enclosed garden where the missionaries grew vegetables as an important supplement to their diet. In the foreground the missionaries and their wives as well as some of the Greenlandic population, some of whom did work for the missionaries, for example gathering grass and drying hay for the goats.

1775 handelsstationen Julianehåb – i dag Qaqortoq – hvorfra man kunne ekspandere videre sydpå. I 1797 blev anlægget Nanortalik grundlagt, og i 1848 og 1893 udstederne Pamialluk og Itilleq, hvorefter hele Kap Farvel var underlagt det store Julianehåb kolonidistrikt.

Fra begyndelsen af den grønlandske kolonisation var handel og mission blevet etableret samtidig, og den danske mission fulgte da også med sydpå. Men det skete i stærk konkurrence med tyske missionærer, der var udsendt af Brødremenigheden eller herrnhuterne fra den lille by Herrnhut i Sachsen. De havde med kongelig tilladelse påbegyndt deres missionsarbejde i Grønland allerede i 1733 og fortsatte fra deres lille station Neu Herrnhut ved Nuuk i de næste cirka hundrede år oprettelsen af en række missionsstationer i den sydlige del af landet. De havde tilsyneladende bedre økonomiske midler end den danske mission eller var i hvert fald hurtigere til at beslutte sig, og inden den danske handel havde nået at sætte sine planer i værk, havde de allerede i 1774 etableret missionsstationen Lichtenau syd for den kommende koloni Julianehåb.

Det var allerede kendt, at Kap Farvel området og dets befolkning var et vigtigt bindeled i kontakten mellem Øst- og Vestgrønland. Da medlemmerne af en undersøgelsesrejse i 1778 nåede frem til Kap Farvel, fik dens medlemmer oplysninger om, at der på østkysten boede en del mennesker, og at folk derfra kom rejsende til Aluk "for imod Ræve og andre Skind Vahre at tilhandle sig gamle Piile, Knive, Sye Naale, og saadant Snurrepiberi", som det blev udtrykt af Andreas Bruun, der i 1777-79 var leder af undersøgelsesrejsen. Han oplyser, at folk fra området ved Kap Farvel tog til de danske kolonier for at handle. Rejserne foregik i farligt farvand og havde deres omkostninger, som "betales imellem med Baade, og Livs Tilsættelse; hvorpaa i Aar hørtes Beviis, da 2de Baade bleve udj Issen knusede, men Folkene bærget". For nogle af de østgrønlandske handlende havde rejsen varet flere år, og det havde været almindeligt at overvintre ved Kap Farvel, inden man indledte rejsen tilbage.

I forbindelse med den fortsatte europæiske udforskning af distriktet nåede

den tyske geolog Karl Ludwig Giesecke i 1806 om til Aluk på østkysten og berettede herfra om mødet med en mand ved navn Ababelek, som boede på øen Qipingajaaq nær Kap Farvel. Han drev handel med folk fra østkysten – den fernsten Ostländer – og indimellem, når isforholdene tillod det, videreforhandlede disse varer til Nanortalik.

Tilstedeværelsen af handel og mission i Kap Farvel distriktet skabte et nyt scenarium og satte en række begivenheder i gang. Den lettere tilgang til europæiske varer medførte øget handel for den lokale befolkning og hermed en større kontakt med europæerne. Mange foretog rejser til Nanortalik, og der er allerede i de første år eksempler på, at folk slog sig ned ved handelsstedet. Det var dog først, da herrnhuterne i 1824 etablerede missionsstationen Friedrichsthal, at forandringerne i Kap Farvel distriktet virkelig tog fart.

Conrad Kleinschmidt, far til den senere kendte sprogforsker Samuel Kleinschmidt, var leder af missionsstationen Lichtenau. Også han kendte til beretningerne om den store befolkningsgruppe i Kap Farvel området og de østgrønlændere, der ofte kom rejsende dertil, og i 1821 foretog han en rejse til Staten Huk – de tidligere nederlandske Generalstaters betegnelse for Kap Farvel – for ved selvsyn at undersøge mulighederne for at udvide missionsmarken. Han berettede at have mødt mange folk, og en enkelt gang optalte han ca. 24 telte og 300 mennesker, der var forsamlet på samme sted, og fortsatte, "efter deres Yttring og de Iagttagelser, jeg siden gjorde, kunde Antallet af de i denne Egn boende Hedninger vel regnes for 500". Han søgte derfor straks kongen om tilladelse til at udvide missionen til området og fik ja. I sommeren 1824 rejste han atter sydpå med et større følge, denne gang for at slå sig ned på den lokalitet, hvis lokale grønlandske navn endnu i dag er Narsaq eller Narsarmijit – sletten eller folket på sletten. De herrnhutiske missionærer placerede deres bolig et stykke fra grønlændernes boliger, men det skulle vise sig at være en dårlig idé. Allerede den første vinter ødelagde en storm bygningen, og en ny bolig måtte opføres umiddelbart ved siden af de grønlandske huse – i læ for den værste vind.

I 1833 kunne man indvie en ny kirke. Materialet til bolig og kirke blev rekvireret som samlesæt hos den tyske menighed i Sachsen. Fra Nanortalik blev det i flere omgange transporteret med konebåd den sidste vej til Friedrichsthal. Kirken anvendes stadig som kirke i Narsarmijit, mens missionærernes bolig er blevet flyttet til Nanortalik og opført som bolig for byens præst.

Til dette sted strømmede flere hundrede grønlændere allerede den første sommer, og her blev de mange mennesker en dag forsamlet for at høre Kleinschmidt prædike og forklare de fremmødte om missionen og det kristne budskab. Inden prædikenen spillede en af missionærerne et stykke på trompet, og Kleinschmidt sluttede med at opfordre alle til at slå sig ned ved missionsstationen – dog på den betingelse, at de fulgte undervisningen og lod sig døbe. Hvis ikke de ville underordne sig dette krav, måtte de flytte og slå sig ned andre steder. På denne måde tog Kleinschmidt så at sige bebyggelsen i besiddelse, og i løbet af resten af århundredet blev langt den største del af Kap Farvel distriktets befolkning sammen med de tilflyttende østgrønlændere indlemmet i den herrnhutiske menighed.

Tilstedeværelsen af handel og mission fra begyndelsen af 1800-tallet giver os i dag et omfattende skriftligt kildemateriale til beskrivelse af Kap Farvel distrik-

Fig. 5.
En del af menigheden i Friedrichsthal. Bemærk blæseinstrumenterne, som var et kendetegn for de herrnhutiske menigheder og et vigtigt element ved de kirkelige forsamlinger. Foto: Unitäts-Archiv, Herrnhut.

Some of the congregation members in Friedrichsthal. Note the wind instruments, which were a characteristic of the Moravian communities and an important element in the church gatherings.

tets historie. Områdets oprindelige befolkning og de tilflyttede østgrønlændere har dog ikke efterladt mange vidnesbyrd i det skriftlige materiale. Kilderne stammer først og fremmest fra de danske handelsfolk samt fra de danske og tyske missionærer og udgøres af indberetninger, breve, dagbøger, mandtalslister og kirkebøger, der i dag befinder sig på Grønlands Nationalmuseum & Arkiv i Nuuk, i Rigsarkivet i København og i Brødremenighedens arkiv i Herrnhut.

Materialet omhandler således især forhold af interesse for handelen og missionen, men indeholder også fragmentariske oplysninger om den lokale befolkning. Med udgangspunkt i dette materiale er det muligt at foretage en historisk rekonstruktion, som kan skabe indsigt i og sammenhæng mellem de begivenheder, der fandt sted ved kulturmødet mellem grønlændere, danskere og tyskere, og som fik omfattende demografiske, kulturelle, politiske og økonomiske konsekvenser for lokalsamfundet i det efterfølgende århundrede.

I løbet af ganske få år steg antallet af medlemmer stærkt i menigheden i Friedrichsthal, der tilsyneladende virkede som en magnet på befolkningen i Kap Farvel distriktet. Da den danske premierløjtnant Wilhelm August Graah i 1829 på sin rejse til østkysten ankom til øen Qeqertaq i mundingen af Prins Christian Sund, skrev han: "Her forefandt vi nogle grønlandske Huusmure, Tæltepladse og Grave, Beviis for at Øen har været beboet, men siden Friedrichsthals Anlæg er denne Øe, som mange andre Steder i Egnen, forladt af de Indfødte, der alle ere dragne til hiint Sted, for at nyde Undervisning af de derboende evangeliske Brødre". Man må formode, at hele den sydlige og østlige del af Kap Farvel distriktet herefter var folketomt. Dertil kom en øget indvandring fra Østgrønland, der fandt sted i flere faser.

Fra 1824 til 1831 flyttede store grupper af befolkningen i Sydøstgrønland til vestkysten, og i det efterfølgende halve århundrede indkom der næsten årligt

Fig. 6.
Øerne i det sydligste Grønland giver læ mod det frådende Atlanterhav, og her ligger nogle af distriktets bedste fangstpladser med udsigt mod vest til Kap Farvel massivet, der her rejser sig knap en kilometer op mod den skydækkede himmel. Foto: H.C. Gulløv, 2004.

The islands in southernmost Greenland provide shelter from the foaming Atlantic Ocean, and some of the district's best hunting places are here, with a view towards the west to the Kap Farvel massif, which here towers up almost a kilometre towards the cloudy sky.

beretninger om besøg af østgrønlændere på handelsrejse. Disse rejste sædvanligvis hjem igen efter få ugers forløb, men der var dog enkeltpersoner eller hele konebådsbesætninger, som valgte at blive og slå sig ned i Friedrichsthal.

Mod slutningen af århundredet var befolkningstallet i Sydøstgrønland aftaget stærkt, og endnu en kort, intensiv indvandringsfase satte ind; men i 1900 var det slut, da var de sidste 38 personer kommet rejsende i to konebåde og havde slået sig ned ved Friedrichsthal, hvorefter Sydøstgrønland var folketomt. Østgrønland var nu kun befolket omkring Ammassalik, hvor kun oprettelsen af en handels- og missionsstation i 1894 havde forhindret, at også ammassalikerne var flyttet.

Befolkningsflytningerne i Kap Farvel distriktet og indvandringerne fra Østgrønland betød en stærk forøgelse af den herrnhutiske menighed i Friedrichsthal. I 1829 rapporterede Brødremenighedens agent i København, at menigheden udgjorde 314 personer, ved den første folketælling i Grønland i 1833 var menigheden vokset til 391 personer, og i midten af århundredet var befolkningstallet på omkring 500 personer.

I begyndelsen var befolkningen koncentreret tæt omkring Friedrichsthal, og det satte gang i den klassiske konflikt mellem handel og mission. Missionen ønskede på sin side befolkningen bosat nær ved stationen af hensyn til undervisningen og den tætte kontakt til menigheden, mens handelen på den anden side ønskede en spredt bosættelse og dermed en bedre udnyttelse af områdets ressourcer, hvilket ville betyde større fangst og dermed øget indhandling af skind og spæk.

Inspektøren for Sydgrønland, C.P. Holbøll, krævede fra missionsstationens start en udflytning af befolkningen, men mødte ingen forståelse hos Kleinschmidt, der tværtimod svarede, "at vi, der er Missionærer, udsendt med kongelig Tilladelse, gerne overlader Handelsaffærerne til de ærede Herrer Handelsbetjente, som det sømmer sig for os, og ved at vi maa forkynde Guds Ord for

Fig. 7. Lidt oppe i terrænet nær bopladsen blev de døde begravet. Fra gravene er der som regel god udsigt, for de afdøde skulle have noget smukt at se på. Disse grave ligger ved pladsen Tinuteqisaaq lidt øst for Kap Farvel med udsigt mod "Porten til Østgrønland", der befinder sig mellem de høje fjeldmassiver bag det lave, foranliggende næs, hvorfra konebådene kom sejlende fra østkysten. Foto: E.L. Jensen, 2004.

A little way up in the terrain near the settlement the dead were buried. From the graves there is as a rule a good view, for the dead had to have something beautiful to look at. These graves are at the site Tinuteqisaaq slightly east of Kap Farvel with a view of the "Gateway to East Greenland", which lies between the high mountain massifs behind the low point in front from which the umiaks came sailing from the east coast.

de Grønlændere, der som et frit Folk vil høre os, for derved at lede dem til en kristelig Opførsel; det er det, som vi kan og vil gøre".

Nogle få år senere døde imidlertid Kleinschmidt, og herrnhuterne ændrede holdning, da man indså det uholdbare i at holde hele menigheden samlet på ét sted. Etableringen af handelsstederne Pamialluk i 1848 og Itilleq i 1893 fremmede udflytningen, og det samme gjaldt myndighedernes støtte til rifler og til træ og kakkelovne ved opførelsen af nye huse. Resultatet var en gradvis spredning af befolkningen, så stort set hele Kap Farvel distriktet atter var befolket omkring 1900.

Mellem den danske og tyske mission lå en konfliktmulighed i kampen om sjælene, og der er da også eksempler på overvejelser fra dansk side om, hvordan man kunne få de indvandrende østgrønlændere til at tilslutte sig den danske menighed frem for den tyske. Det blev dog som oftest ved spekulationerne, og de danske missionærer syntes almindeligvis at have accepteret en geografisk opdeling af de to menigheder, som dermed sikrede herrnhuternes monopolagtige stilling i Kap Farvel distriktet.

En grund hertil kan findes i holdningen hos Missionsselskabet i København, der ved konkrete henvendelser bakkede op om herrnhuternes tilstedeværelse ved blandt andet at henvise til de ressourcer, de lagde i arbejdet i Sydgrønland. Der syntes da også at have eksisteret et rimeligt forhold mellem missionærerne fra de to menigheder. Således beretter den danske missionær Vesterboe, at han på en embedsrejse til Friedrichsthal var blevet vel modtaget, og fra afrejsen fortalte han, at "imorges Kl. 6 gik jeg herfra, men Brødrene havde ladet bringe 3 Geder i min Konebaad som en Foræring og Beviis paa stor Velvillie mod mig".

Handelens og missionens etablering ved Kap Farvel smittede naturligt nok af på befolkningens liv og hverdag. Man var nu en del af den danske koloni og var dermed underlagt den danske myndighed. Den så man dog ikke så meget til i

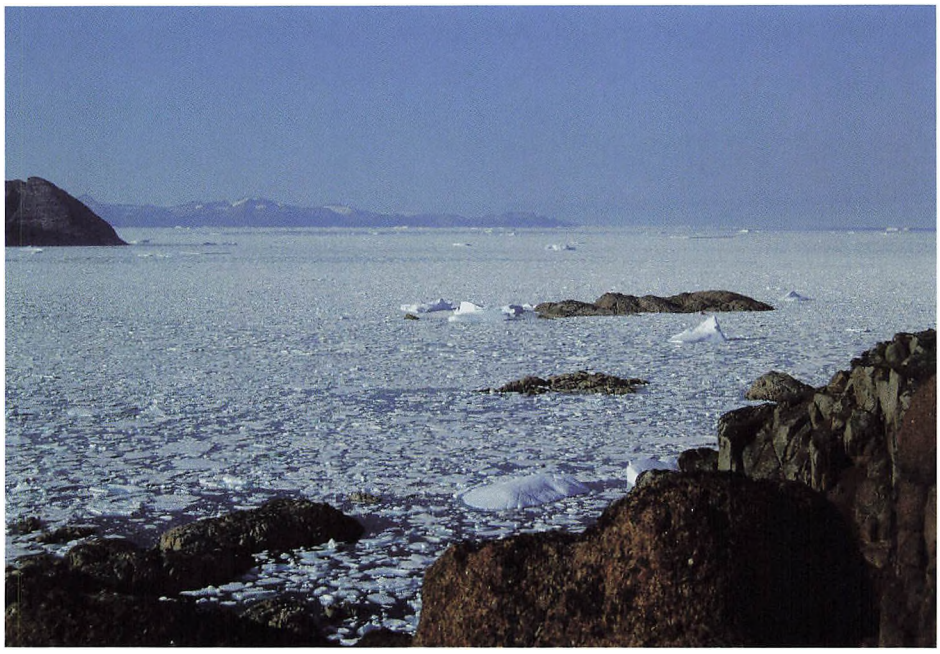

Fig. 8.
Udsigten fra Aluk mod nord, hvor storisen ligger tæt pakket. Billedet er taget i august – den del af året, hvor Kap Farvel distriktet normalt er sikrest at besejle. Alligevel kan storisen pludselig hindre al fremfærd og tvinge de rejsende til flere ugers ophold. I et sådant isfyldt farvand var konebådene meget sårbare, og trods de rejsendes store erfaring og forsigtighed kunne isen på et øjeblik flænge bådens skindbeklædning. Besætningen måtte i sådanne situationer søge tilflugt på land eller på en isflage, mens flængen blev syet sammen. Foto: E.L. Jensen, 2004.

The view from Aluk to the north, where the field ice lies densely packed. The picture was taken in August – the time of year when the Kap Farvel district is normally safest to navigate. All the same the field ice can suddenly prevent all traffic and force the travellers to camp for several weeks. In such ice-filled waters the umiaks were very vulnerable, and despite the great experience and caution of the voyagers the ice could tear the skin-covering of the boat in an instant. In situations like that the crew had to seek refuge on land or on an ice floe while the tear was sewn together.

hverdagen, men de nævnte problemer omkring bosættelsen er et godt eksempel på, hvordan myndighederne kunne gribe ind og med forskellige midler søge at styre befolkningen i en bestemt retning. Fra 1860'erne indførtes i Grønland de såkaldte Forstanderskaber, folkelige råd, der kan ses som et tidligt stadium for indførelse af demokrati i Grønland, dog under forsæde af myndighedernes repræsentanter. Forstanderskaberne fungerede som retsvæsen for den grønlandske befolkning. Befolkningen i Kap Farvel distriktet havde repræsentanter i forstanderskabet for Julianehåb kolonidistrikt, og referaterne herfra viser, at folk kunne blive dømt til forflyttelse, idømmes bøder eller få forbud mod køb af de såkaldte luksusvarer, for eksempel kaffe.

Befolkningen i Kap Farvel blev sammen med de tilflyttende østgrønlændere alle døbt og afsagde sig således deres gamle tro. Alle måtte på det åndelige plan underlægge sig de herrnhutiske missionærer, der stillede store moralske krav, især på det seksuelle område. Der blev ført en streng kirketugt, der i tilfælde af overtrædelse af reglerne kunne føre til udelukkelse fra menigheden i kortere eller længere tid. Eksemplerne viser, hvordan det europæiske system overtog og erstattede de oprindelige eskimoiske institutioner. Dette fik ikke mindst betydning for de tidligere åndemanere, der dermed mistede deres status i samfundet.

Samfundets økonomiske grundlag var endnu baseret på fangst af sæler og kunne i trangstider suppleres med fiskeri. Den årlige fangstcyklus mellem sommerplads, vinterplads og forårsplads var uændret, og ligeledes rollefordelingen med manden, fangeren, som forsørger og kvinden som den, der behandlede fangsten. Og alligevel opstod der i løbet af 1800-tallet små ændringer i de erhvervsmæssige og sociale forhold. Ved missionsstationen forestod missionærerne undervisningen og de kirkelige handlinger. Men på bopladserne, der for en dels vedkommende lå meget isolerede, måtte man til dette arbejde ansætte kateketer og læsere fra den lokale befolkning. De havde ofte ikke andre kvalifikatio-

Fig. 9. Forladt boplads på konebådsruten i læ for den østgrønlandske storis. Vår man endelig slippet fri af isen, åbnede vandvejen til vestkysten sig i al sin pragt. Foto: Kristine Raahauge, Nanortalik Museum, 2004.

An abandoned settlement on the umiak route, sheltered from the East Greenland field ice. Once one was free of the ice the sea route to the west coast opened up in all its magnificence.

ner, end at de kunne læse, og deres løn var tilsvarende ringe, så de måtte stadig fange og fiske for at opretholde livet. Men vi ser dog ikke desto mindre her de første eksempler på nye erhverv og funktioner i området.

Ændringerne var i starten måske mest mærkbare for kvinderne. I det traditionelle samfund forekom ofte dødelige ulykker blandt fangerne, og da der var et stort overskud af kvinder i forhold til mænd, havde de tilbageværende fangere ofte en stor forsørgelsesbyrde. Derudover risikerede enker og deres børn i trangstider at blive sat ud eller på anden måde overladt til døden af hensyn til de øvrige familiers overlevelse. Dette skete ikke efter indvandringen til Vestgrønland, hvor man efter dåben blev en del af den kristne menighed. Der var imidlertid stadig et stort overskud af kvinder, herunder enker efter omkomne fangere, men i alvorlige trangstider trådte missionærerne nu til med uddeling af hjælp, og senere kom et offentligt socialvæsen til. Missionærerne ved Friedrichsthal havde ligefrem ansat et antal "Tienerinder", som gik til hånde ved kirkelige handlinger og det daglige arbejde, og som boede i et særskilt hus. De fleste af dem var enker, der på denne måde var sikret et eksistensminimum.

Følgende historie om Elisabeth illustrerer på udmærket vis såvel dele af livsbetingelserne i datidens Kap Farvel distrikt som de nye tendenser i erhverv og kvindernes forhold. Elisabeth hed oprindeligt Takka og var født i Østgrønland, hvorfra hun med sin familie indvandrede omkring 1845. Først i 1852 blev hun døbt Elisabeth, hvor hun ifølge den traditionelle navngivning blev opkaldt efter en lillesøster, der var død kun tre dage gammel af "innerlicher Entzündung", sandsynligvis lungebetændelse. I 1862 blev hun gift med Paulus, der også kom fra Østgrønland og oprindeligt hed Ajuak. De fik året efter en søn, Augustus, men allerede to måneder senere døde Paulus, ifølge kirkebogen formodentlig omkommet i kajak, da han ikke var vendt tilbage fra fangst. Elisabeth og hendes søn var nu uden forsørger og flyttede herefter ind hos Elisabeths bror Anton og

dennes kone Henriette. Der skete nu det helt usædvanlige, at Elisabeth kom i lære som jordemoder, og som et led i denne uddannelse opholdt hun sig en tid i Julianehåb. Hun virkede herefter i mere end en menneskealder som jordemoder i Friedrichsthal, hvor hun i en periode boede hos svigerinden Henriette, der efter Antons død havde overtaget huset og betegnedes som "Huseier".

Fødselshjælp blev traditionelt givet af kvinder med særlig erfaring. Det var derfor noget nyt, at personer blev uddannet til denne funktion og derefter fik ansættelse og medfølgende titel og status. Ud over hjælp ved fødsler havde jordemødrene – i den udstrækning evnerne og uddannelsen rakte til det – også skullet bistå med vejledning og pleje i sygdomstilfælde, en funktion der i det oprindelige samfund delvis blev varetaget af åndemaneren.

Også boligerne ændrede sig. I første del af 1800-tallet var fælleshusene stadig enerådende, og de mindre bopladser bestod oftest kun af et enkelt hus med mange familier. I de senere mandtalslister optrådte der nu langt flere huse med færre beboere, ofte kun en fanger med kone og børn, samt bedsteforældre, enker eller andre uforsørgede familiemedlemmer.

Selv om Kap Farvel distriktet i slutningen af 1800-tallet var blevet en integreret del af Vestgrønland, havde befolkningen dog beholdt en del af sit særpræg. Kateketen Johannes Hansen, Hanseeraq, overvintrede i 1882-83 hos en familie i Aappilattoq og videregav i en artikel i den grønlandsksprogede avis Atuagagdliutit nogle af sine indtryk fra dette ophold. En søndag lige efter gudstjenesten dukkede en isbjørn op ved selve bopladsen. Under og efter nedlæggelsen viste det sig, at folk stadig levede efter den gamle eskimoiske opfattelse, at bjørnen har en sjæl og visse menneskelige træk, og at man derfor ved en række ritualer bestræbte sig på, at man ikke fornærmede dens sjæl, men ved gaver sikrede sig, at dyret ville komme tilbage og lade sig fange. Drengene skul-

Fig. 10.
Ved bopladsen Tinuteqisaaq står endnu et komplet sæt konebådsstøtter. De består af store, aflange sten stukket ned i jorden og godt funderede. På disse støtter hvilede konebåden med bunden i vejret og surret fast, så den kunne modstå selv den stærkeste storm og kastevindene fra de omkring 700 meter høje fjeldtoppe på Eggers Ø, som ses i baggrunden. Foto: E.L. Jensen, 2004.

At the settlement Tinuteqisaaq a complete set of umiak supports is still standing. They consist of large oblong stones stuck in the ground and well anchored. On these supports the umiak rested with its bottom in the air, lashed firmly so that it could resist even the strongest storm and squalls from the mountaintops on Eggers Island, around 700 metres high, which can be seen in the background.

Fig. 11 & 12.
En konebådsbesætning er i 1898 ankommet fra Østgrønland. De to mænd er iklædt trøjer af stof og uld, som er erhvervet for de afsatte varer. En af disse mænd er formentlig Aaddaaridaad (se separat billede), der var leder af den sidste gruppe, som to år senere indvandrede fra Sydøstgrønland. Aaddaaridaad fik ved dåben navnet Kristian Poulsen og blev en kendt fortæller og formidler af viden om forholdene i det nu folketomme Sydøstgrønland. Han deltog som "kendtmand" i Knud Rasmussens sidste ekspeditioner til Sydøstgrønland, fulgtes med ham til Danmark og modtog den kongelige fortjenstmedalje. Foto: Unitäts-Archiv, Herrnhut, og W. Thalbitzer/Arktisk Institut.

An umiak crew arriving from East Greenland in 1898. The two men are dressed in jerseys of cloth and wool, bought for the traded goods. One of these men is probably Aaddaaridaad (see separate picture), who was the leader of the last group which, two years later, immigrated from South East Greenland. When he was baptized Aaddaaridaad was given the name Kristian Poulsen and became a well known storyteller and source of knowledge about conditions in the now desolate South East Greenland. He participated as a guide in Knud Rasmussen's last expeditions to South East Greenland, accompanied him to Denmark and was awarded the Royal Medal of Merit.

le således spise stykker af nyrerne, som skulle give dem held ved kommende fangst af isbjørne. Johannes Hansen bebrejdede dem, at de som døbte mennesker anvendte disse ukristelige skikke; men han fik at vide, at det var nødvendige forholdsregler, som skulle sikre den fortsatte fangstlykke. Johannes Hansen tillagde deres vildfarelse den stadige kontakt med den hedenske befolkning i Østgrønland.

Kap Farvel distriktet var således også i kulturel henseende blevet stærkt præget af de mange indvandrede østgrønlændere. I 1914 opholdt eskimologen og lingvisten William Thalbitzer sig i dette område, og han betegnede dengang sproget som østgrønlandsk. I befolkningen havde han flere informanter, der kunne give vigtige oplysninger om sprog, traditioner og leveforhold på østkysten.

Året 1900 var på flere måder skelsættende for Kap Farvel distriktets historie. Da forlod den herrnhutiske mission Grønland efter 167 års missionsarbejde i Grønland og næsten 100 års virke i den allersydligste del af landet. De herrnhutiske missionsstationer og deres menigheder blev overtaget af den danske mission. Samme år udvandrede den sidste rest af befolkningen i Sydøstgrønland og slog sig ned i Friedrichsthal, der efter herrnhuternes afrejse fik det danske navn Frederiksdal. Sydøstgrønland var nu folketomt, og forbindelsen til den tilbageværende befolkningsgruppe ved Ammassalik var i praksis afbrudt.

Fig. 13.
I 1887 bosatte tre konebådsbesætninger med i alt 50 personer sig ved Friedrichsthal. Blandt disse var Kuannia, der blev døbt Heinrich, og som her står mellem sin søn, Philip, og en anden ung fanger, mens hans kone, Margrethe, sidder ned. Billedet er taget 1914 af eskimologen William Thalbitzer, der om Kuannia skrev: "Kuannia er min Lærer. Han ved mere om Østkystens Sprog end jeg. Saa lystige og kloge Foredrag som hans vil jeg aldrig faa at høre. Skade at hans Sprog og han selv er saa lidt kendt. Han burde være berømt, han burde være skildret af H.C. Andersen. Hans Syn på Livet er nu: hvad han troede i sin Ungdom er Løgn, thi Angakkokkerne var Løgnere, de europæiske Præster Sandhedens Bringere. Det var skønt og vidunderligt, da i sin Tid Livet var fyldt af Sang højt oppe paa Østkysten, men med Forkyndelsen sydfra er nu denne Fortid som udslettet (dog husker han alt og nævner uden Sky de dødes Navne)". Foto: W. Thalbitzer/Arktisk Institut.

In 1887 three umiak crews with a total of 50 people settled at Friedrichsthal. They included Kuannia, who was christened Heinrich, and who stands here between his son, Philip, and another young hunter, while his wife Margrethe is seated. The picture was taken in 1914 by the Eskimologist William Thalbitzer, who wrote of Kuannia: "Kuannia is my teacher. He knows more of the language of the east coast than I. Lectures as merry and wise as his I shall never hear again. A pity that his language and he himself are so little known. He should be famous, he should have been described by Hans Christian Andersen. His view of life now is that what he believed in his youth was lies, for the angakkok (shamans) were liars, the European priests the bringers of truth. It was beautiful and wonderful, when his life was once full of song high up on the east coast, but with the preaching from the south this past is now as if extinguished (yet he remembers everything and mentions the names of the dead without reserve)".

Fig. 14.
I 1800-tallets Nanortalik lå Den kongelige grønlandske Handels bygninger med bolig, butik, lager, bageri, smedie, trankogeri m.m. samlet omkring den beskyttede havn og i læ for nordenvinden, som presser tågen ned over kolonien. Bygningerne rummer i dag Nanortalik Museum og fremstår som eksempel på et grønlandsk kolonitidsmiljø. I bygningerne råder museet over et arkiv med lokalhistoriske oplysninger, og i de faste udstillinger gives eksempler på distriktets kulturhistorie. Der vises med jævne mellemrum vandreudstillinger, og på særudstillinger præsenteres ny viden opnået ved egen forskning eller sammen med eksterne samarbejdspartnere. Foto: H.C. Gulløv, 2002.

In nineteenth-century Nanortalik the Royal Greenland Trading Company's buildings, with homes, a shop, stores, a bakery, a smithy, a tryworks for train oil etc., were gathered around the harbour sheltered from the north wind, which presses the fog down over the colony. The buildings today house the Nanortalik Museum and stand as an example of a Greenlandic colonial era environment. In the buildings the museum has an archive with information on local history, and in the permanent exhibitions there are examples of the cultural history of the district. At regular intervals travelling exhibitions are shown, and special exhibitions present new knowledge gained from the museum's own research or collaboration with external partners.

Efter et uroligt århundrede med kraftige ydre kulturelle påvirkninger og store ændringer i befolkningens sammensætning og beboelsesmønster skulle man tro, at det indvarslede en mere stille periode. Men sådan gik det ikke. Knap var der taget hul på et nyt århundrede, før fiskeriet langsomt men sikkert erstattede sælfangsten som det vigtigste erhverv, og igen opstod mærkbare forandringer for befolkningen i Kap Farvel distriktet med flytninger og begyndende affolkning til følge. Men det er en anden historie!

I dag er Kap Farvel distriktet næsten folketomt. Kun bygderne Narsarmijit eller Frederiksdal og Aappilattoq er stadig befolkede. Fangere fra de to bygder benytter dog stadig det store fangstområde og når på deres fangstture ofte helt om til Aluk, forfædrenes samlingssted for handelen mellem øst og vest.

Livet i 1800-tallets Kap Farvel distrikt og ikke mindst beretningerne om de østgrønlandske indvandrere og deres baggrund blev fortalt videre til de næste generationer. Fortællingerne berettede om den hedenske tid; de var i første del af 1900-tallet nærmest tabubelagt og blev oftest fortalt i dølgsmål. Meget er gået tabt, men en del overleveringer er skrevet ned, og andre lever videre hos efterkommerne. Adskillige beretninger har overlevet som fælles gods, mens andre synes at være knyttet til enkelte familier og indeholder historier og informationer om nogle af deres forfædre.

I de seneste år har der i Nanortalik blandt familier med rødder i Kap Farvel distriktet været en stigende interesse for at beskæftige sig med egnens historie og den østgrønlandske indvandring. Det har givet sig udtryk i markering af særlige mærkedage og et samarbejde med Nanortalik Museum, der har støttet op bag initiativet. Efterkommernes erindringer udgør i dag et vigtigt kildemateriale til rekonstruktion af begivenheder i distriktets historie og ikke mindst til den stadig ændrede opfattelse af fortiden. Samtidig må den stigende interesse for fortiden og egne forfædre ses som et led i skabelsen af identitet i det moderne Grønland.

Litteratur

Jette Arneborg: Burgunderhuer, baskere og døde nordboer i Herjolfsnæs, Grønland. Nationalmuseets Arbejdsmark 1996.

Wilhelm August Graah: Undersögelses-Reise til Östkysten af Grönland. Efter Kongelig Befaling udført i Aarene 1828-31. J. D. Qvist, Kiøbenhavn 1832.

H.C. Gulløv: ...de laver alt beundringsværdigt.... – Etnografiske og arkæologiske studier af Thulekulturen i Vestgrønland. Nationalmuseets Arbejdsmark 1988.

H.C. Gulløv og Minik Rosing: Kong Frederik den Sjettes Kyst – glimt fra tre somres undersøgelser i Østgrønland. Nationalmuseets Arbejdsmark 1993.

H.C. Gulløv, red.: Grønlands forhistorie. Gyldendal 2004.

E.L. Jensen: Uiarnerit. A historical study of immigration from East to West Greenland in the nineteenth century. Inuit Studies, Québec 2002.

E.L. Jensen: Kap Farvel området i 1800tallet – mødested for fire kulturer. Tidsskriftet Grønland 2003.

Knud Rasmussen: Under Nordenvindens Svøbe. Gyldendal 1906.

Måliâraq Vebæk: Tusarn! Sydgrønlandske fortællinger. Atuakkiorfik, Nuuk 2001.

SUMMARY

In the wake of the umiaks

– a journey back through the wondrous history of the Kap Farvel district

In recent years the National Museum's Centre for Greenland Research has had its field of work in the often stormy Kap Farvel district. For the Eskimo population this was the end of the world, and for the European populations the region has been regarded, ever since the Norse landnam or settlement, as the beginning of a new world. Archaeological, ethnographic and historical investigations in the field as well as studies in Danish, Greenlandic and German archives have uncovered the region's often dramatic history, which can still be experienced today in the now desolate cultural landscape.

Starting with the arrival of the first Inuit at the still-populated Norse Eastern Settlement, the history of the Kap Farvel district is told, a history that has always been coloured by the encounters between the Eskimo and European cultures. The historical sources are brought into play and can reveal the motivations which, in the course of the past few centuries, prompted the population on the east coast to go on long, perilous journeys in frail umiaks (the 'women's boats') to the trading places on the west coast. And we hear about the crucial role that the German Moravian Brethren mission came to play in connection with these events, which resulted in the depopulation of the country's south-eastern coast in 1900, when the last 'heathens' came journeying round Kap Farvel to be baptized.

The now abandoned settlements lie today like beads on a string along the route that the travellers of the past took between the icebound east coast and the lush green west coast, and tell us of a past that only lies a few generations back and can still be reached in memory.

Hverdagens industrialisering

- Andelsbyen på Frilandsmuseet

Af Niels Erik Jensen og Rikke Bengtha Ruhe

I disse år udvides Frilandsmuseet i Sorgenfri med et helt nyt afsnit, Andelsbyen, som skal vise bygninger fra perioden 1880-1950. Nærværende artikel dykker ned i historierne om de bygninger, museet fokuserer på til projektet, og giver et indblik i periodens særlige kendetegn og dens livsvilkår for almindelige mennesker. Når Andelsbyen om nogle år står færdig, vil bygningerne og deres individuelle, personlige historier tilsammen give publikum et nuanceret og rigt indblik i andelstiden og dens kulturelle arv.

I 1997 kunne Frilandsmuseet fejre 100-års jubilæum. Museets stifter, Bernhard Olsen, genopførte fra 1897 flere landbygninger, hvor de besøgende kunne opleve forfædrenes dagligliv ved at gå direkte ind i deres stuer. Samtidig ønskede Bernhard Olsen at fortælle om den danske bondegårdsudvikling. Hovedtemaet på Frilandsmuseet var dengang, som nu, formidlingen af større historiske linjer og sammenhænge i en tilgængelig og folkelig form.

I de første mange årtier fokuserede museet på det førindustrielle bondesamfund, regionale byggeforskelle og forskellige samfundsgruppers boformer. Men i slutningen af 1960'erne, under ledelse af daværende overinspektør Peter Michelsen, inddrog man tillige landbygninger fra den gryende industrialisering, og opførelsen af en egentlig Andelsby kom på ønskelisten. Dermed ville museet få mulighed for at vise et længere historisk forløb, nye bygningstyper i dansk byggeskiks historie og overgangen fra det gamle bondesamfund til et industrialiseret Danmark. Det var også tanken at præsentere en nær fortid, der kunne vække genklang hos de besøgende og invitere til fordybelse i genkendelige miljøer. Museet igangsatte en storstilet indsamling af andelstidens hverdagsgenstande og redskaber sideløbende med undersøgelser af andelstidens bygninger og virksomheder. Først i midten af 1990'erne blev opmåling, nedtagning og genopførelse af konkrete bygningsanlæg dog mulig.

Det første anlæg i Andelsbyen blev brugsforeningen fra Stadager sogn på Falster (bygget 1907), som åbnede for publikum i 2003. Allerede i 1970'erne var museet opmærksom på bygningens eksistens og hjemtog dengang inventar og genstande fra stedet. De kan nu ses i brugsens butik og stuer. Tilsammen skal 14-15 udvalgte bygninger fra hele Danmark danne et fortættet bymiljø omkring en hovedgade og en stationsplads. Hovedgaden flankeres af transfor-

Fig. 1.
Andelsbyens hovedgade anno 2006. Bagest t.h. smedeværkstedet fra Rynkeby, Forrest t.h. Stadager Brugs med en benzinpumpe fra 1920'erne. T.v. træværkstedet fra Borre med sin blanding af bindingsværk og grundmurede bygninger. Elmaster er rejst langs den ene vejside. Langs den anden kommer telefonpælene til at stå. Museet skal udbygge bybilledet med mejeri, bageri, et lille slagteri, fryselus, missionshus, arbejderbolig, hjørnebutik med spir og et par stykker mere. Derved skabes et bymiljø med repræsentative bygninger og den rigtige stemning fra perioden. Foto: Arnold Mikkelsen.

The main street of the Co-Operative Village in 2006. Far right, the smithy from Rynkeby. Front right, Stadager Co-Op. In front of the Co-Op stands a petrol pump from the 1920s. Left, the wood workshop from Borre with its mixture of half-timbering and brick buildings. Cable masts are being built along one side of the road. Along the other the telephone poles will stand. The museum will expand the village scene with a dairy, a bakery, a small slaughterhouse, a cold store, a mission house, a corner shop with a spire and a few other buildings. Thus a small town milieu will be created with representative buildings and the proper atmosphere from the period.

matortårn, elmaster, telefonledninger og sirlige forhaver. Ud til de små baggader ligger køkkenhaverne med hønsehus og skure. Andelsbyen er opkaldt efter landbosamfundets andelsbevægelse og de andelsvirksomheder og det foreningsliv, som i høj grad var med til at forme 1800- og 1900-tallets byer på landet. Mange bygninger rundtomkring i Danmark vil være relevante for projektet. Men museet må foretage et aktivt til- og, ikke mindst, fravalg i processen. Der lægges vægt på, at de udvalgte anlæg kan formidle flere historier på en gang. De skal i byggemåde, bevaringstilstand og personalhistorier være udtryk for nogle af de vigtige pointer, som gives videre til publikum.

Udvælgelsen af bygninger til Andelsbyen er styret af fire overordnede temaer: Teknik og transport, Tro og lærdom, Handel og håndværk, samt Landbrug og fødevareproduktion. Alle fire områder ændrede sig væsentligt fra slutningen af 1800-tallet med den gryende industrialisering, og vi kan med alle temaerne trække tråde bagud i historien til den ældre del af Frilandsmuseet. Mejeri, brugsforening og bageri viser eksempelvis, hvordan landbrug og fødevareproduktion vendte sig fra traditionelle metoder og hjemmefremstilling til industrialiserede teknikker og fremstillingsprocesser. Håndværkernes værksteder viser, hvordan landhåndværkerne mekaniserede deres produktion og opdyrkede nye tekniske fagområder. Stationsbygning, elmaster og telefonledninger er de klare tegn på ny teknologi og nye transportformer, og de tidligere beboeres livshistorier fortæller om uddannelse, nye erhvervsmuligheder og nye ideologier i tiden. På kortet over Andelsbyen kan man se de bygninger, som skal indgå i projektet.

Ud over de fire genopførte bygninger har museet lokaliseret flere, som ligger og venter. De er udvalgt som velegnede anlæg til Andelsbyen, men vil først kunne erhverves af museet og genopføres, når det er lykkedes at opnå ekstern finansiering hertil. I øjeblikket hjemtager museet Øresundsvej Station fra Amager. Den blev opført i 1907 og er tegnet af statsbanernes daværende overarki-

Fig. 2.
Kort over Andelsbyen på Frilandsmuseet. Foreløbig er brugsforeningen (nr. 8), smedeværkstedet (nr. 14), tømrervirksomheden (nr. 15) og transformatortårnet (nr. 16) rejst. Stationen (nr. 1) er hjemtaget og venter på opførelse. Kort: Niels Erik Jensen og Jesper Christiansen.

Map of the Co-Operative Village at the Open-Air museum. So far the Co-Op (no. 8), the smithy (no. 14), the carpenter's shop (no. 15) and the transformer tower (no. 16) have been built. The station (no. 1) has been brought to the museum and is awaiting erection.

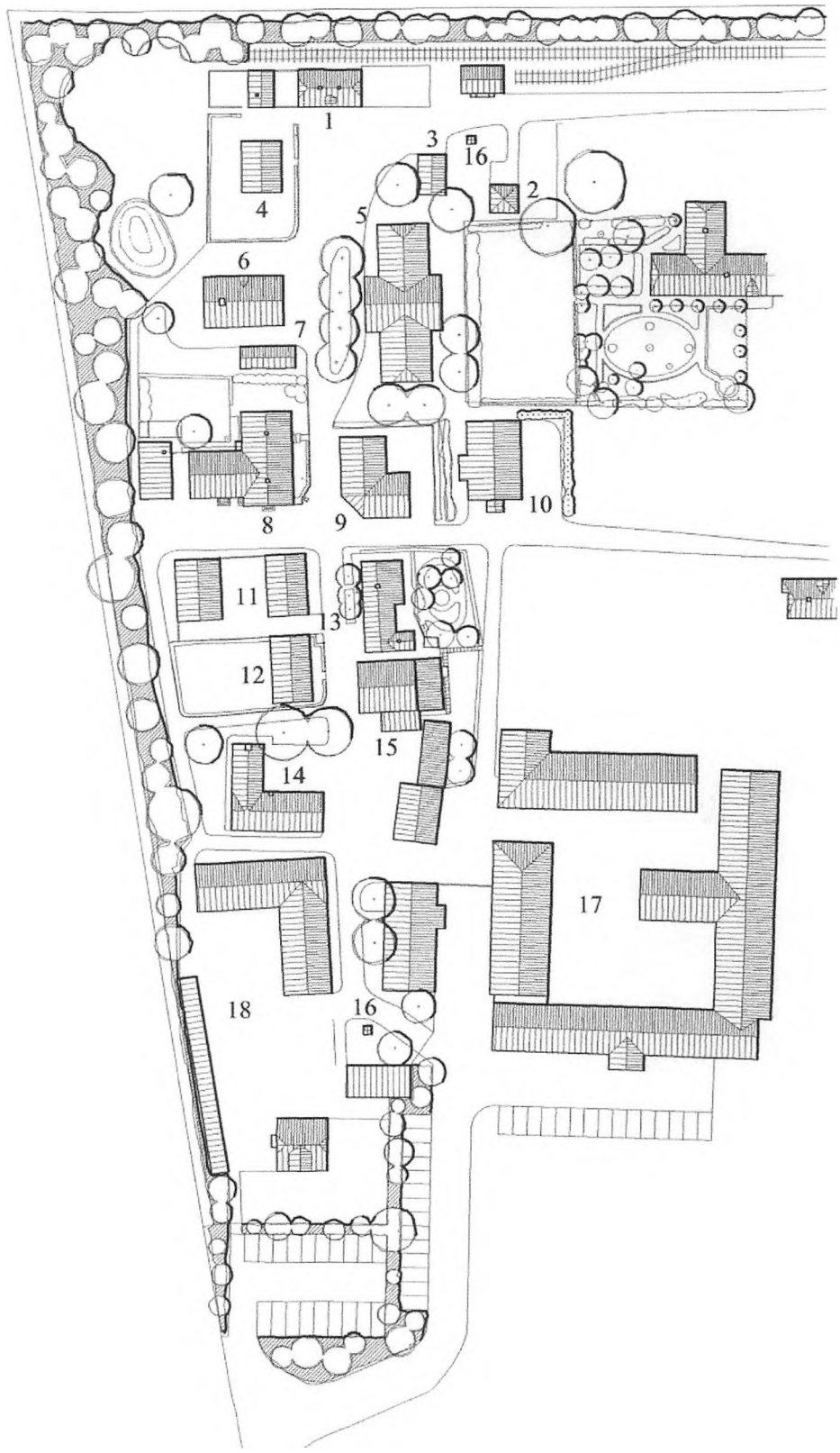

tekt, Heinrich Wenck, som dengang var toneangivende for Danmarks jernbanearkitektur. I Andelsbyen blandes lokal arkitektur med bygninger tegnet af datidens uddannede arkitekter. Det var tilfældet i mange byer på landet, hvor blandt andet mejerier eller nyere brugsforeninger blev tegnet fra centralt hold.

I det gamle bondesamfund var almindeligt byggeri kendetegnet ved lokalt tilgængelige materialer, som blev bearbejdet i hånden. Den enkelte bygning havde sin håndværksmæssige individualitet, men var samtidig bygget over egnens traditionelle skabelon for anlægsformer, konstruktion, indretning og dekoration. Gårde og landhuse havde dermed et stærkt regionalt eller lokalt præg. Byggeriet ændrede sig i den gryende industrialiserings tidsalder. Her blev byggeriets nye præmisser de industrielt fremstillede byggematerialer. Byggeriet i sidste halvdel af 1800-tallet fik på landsplan et mere ensartet udtryk. På tværs af Danmark byggede man af de samme typer købematerialer med inspiration fra købstæder og større byer. Samtidig med en mere ensartet bygningskonstruktion mangedobledes udbuddet af nye typer byggematerialer. Valget var eksempelvis ikke længere begrænset til strå eller tegl på taget. Cementtagsten, asfaltpap, zinkplader og skifer til tagbeklædning var nye muligheder, som i vid udstrækning blev anvendt i byggeriet fra 1860'erne og frem, hvor byggeriets fabrikker skød op overalt i landet. Cementstøberier, teglværker, jernstøberier og fabrikker med produktion af asfaltpap, galvaniserede plader, syntetiske farver og malinger blev anlagt af risikovillige entreprenører. Lokale håndværksmestre specialiserede sig i standardiseret produktion af vinduer og døre, gulv-, beklædnings- og profilbrædder i metermål, loftsrosetter og stuk, tapeter og meget andet gods til dekorationen af rum og husfacader. Bygmestrene kunne stykke huse sammen af færdigfremstillede katalogvarer og færdigproducerede elementer i et righoldigt udvalg. Folk begejstredes over det mangfoldige udvalg, og den mere opulente arkitektur fra perioden er sine steder præget af, at man med løs hånd rev ned fra hylderne.

For håndværkerne var håndteringen af industriens byggeelementer en omstillingsproces. Landhåndværkernes famlen og tøven over for materialer og konstruktionsløsninger kan ses i bygningerne, når museet "dissekerer" dem ved undersøgelses- og nedtagningsarbejdet. I de genopførte anlæg i Andelsbyen er der flere eksempler. På træværkstedet fra Borre blev bolighuset opført i traditionelt bindingsværk i 1850'erne. Det blev udvidet og istandsat i 1890'erne, hvor man forsøgte at modernisere gadefacaden med maskinproducerede teglsten. De var desværre af så dårlig og svingende en kvalitet, at man så sig nødsaget til at rødmale muren og opstrege fugerne i hvidt for at få en pænt resultat. I Stadager Brugs fra Falster havde murermesteren problemer med beregningerne af murforbandtet. Murstenene er ikke lagt i helt præcise forløb, og afslutningerne er flere steder skæve. På værkstedet fra Rynkeby gjorde den støbte sokkel sit indtog, men soklens bærelag var stadig de store sten fra tidligere tiders stensyld. Hulmurens afslutning mod tagfoden voldte tilsyneladende også problemer, og det har stabilitetssvækket både mur og tagværk.

Eksempler på, hvordan gamle og nye konstruktionsprincipper blander sig i andelstidens bygninger er mange, men ligger ofte i de små, skjulte detaljer. Periodens synlige tegn er bygningernes facader og udtryk, som kan variere fra det enkle til det mere kunstfærdige, og oftest med murværk af høj murerfaglig kva-

litet. Man tog sig tid og råd til at mure detaljer som gesimser med buefriser eller savsnitsled, indmure etagebånd i forskellige farver og mure helstensstik over døre, vinduer eller porte. Der blev gjort mest ud af husenes gadefacader, mens gårdsiderne er mere afdæmpede.

Det er værd at bemærke, at de få bygninger, der indtil videre er flyttet til Andelsbyen, alle har en markant gavl orienteret mod gaden. Det gælder ofte for bygninger rettet mod en kundekreds, det være sig butikker, værksteder eller produktionsvirksomheder, og er et gennemgående træk i periodens byarkitektur. Har bygningen ikke en særligt markeret gavl, vil man ofte se butik, værksted eller porten til en gårdvendt produktion markeret med gavlkvist eller et lille sirligt, zinkklædt tårnspir. Markeringen af gadefacaden brugtes bevidst i mejeriarkitekturens betoning af skummesalens centrale funktion bag en flot eksponeret gavl, og den ses også i de små missionshuses mere beskedne arkitektur. De ligger for størstedelens vedkommende med gavlen ud mod gaden.

Grundlaget for den vidtstrakte bybebyggelse på landet i Danmark blev lagt i 1850'erne. Da de samlede næringslove i 1850'erne og 1860'erne fik effekt, blev der mulighed for en ny handels- og erhvervsudvikling i landsognene. Befolkningstallet voksede, og den nye dynamik i landbrug, håndværk og handel blev forstærket af jernbanen, der som nyt transportmiddel efterhånden samlede landsdelene, forbandt land med by og indland med hav og havn. Nettet af privatbaner, som opstod en efter en ud fra hovedbanenettet, fik stor betydning for byvæksten i Danmark. Nye byer opstod ved nyanlagte stationer, og gamle landsbyer voksede hurtigt. Byerne blev mellemstationer mellem de gamle købstæder og oplandets landbefolkning, og de betjente de lokale med forarbejdning af råvarer, handel og håndværk. De nye byer blev magneter for manges drømme. Her etablerede sig en ny slags bybefolkning, som groede frem i blandingen mellem bønder, borgere, tilrejsende arbejdsmænd, småhandlende og håndværkere. De fleste havde ambitioner om bedre liv og vilkår, og om et solidt og sikkert fundament.

Hvor jernbanen kom, kom også spekulationen. Køb og salg af udstykninger til byggegrunde og byggeri af huse og butikslokaler tog fart ved rygter om anlæggelsen af en station, hvad enten det var i en landsby eller på den den bare mark. Banebørsterne, de hårdhudede mænd, som med håndkraft og skovl anlagde banenettet, var de første til at ankomme. De levede dag ud og dag ind af flæsk og kartofler, boede i interimistiske lejre og skure, og rygtet ville vide, at de hårdeste af dem drak den daglige brændevin fortyndet med karbol. Børsterne rejste landet rundt med det ene baneprojekt efter det andet, men der blev altid nogle hængende tilbage, som forsøgte at slå sig igennem som arbejdsmænd, kuske eller vejmænd. Efterfølgende kom håbefulde bygningshåndværkere, arbejdsmænd eller småhandlende på jagt efter arbejde og fremtid. Mange rejste rundt fra den ene stationsby til den anden med drømmen om at skabe en ny tilværelse. Hvis det ikke lykkedes, måtte de uheldige pakke kufferter og familie, stige på toget og prøve et andet sted. For de eventyrlystne kunne arbejde i de nye byer give penge til dampskibsbilletten til Amerika og til et liv på den anden side af Atlanten.

I byerne på landet krævede tilstrømningen af nye indbyggere boliger og plads. For den forudseende spekulant var der rigtig mange penge at tjene på

Fig. 3.
I det nye bageri ca. 1918. Fra venstre: Søren Andersen, sønnen Erik, et par bagersvende, en lærling, en ukendt mand og brødkusken med pengetaske over skulderen. Bageriets produktion og medarbejderstab var da på sit højeste. Privateje.

In the new bakery, c. 1918. From the left: Søren Andersen, his son Erik, a couple of journeymen bakers, an apprentice, an unknown man and the baker's roundsman with his money-bag over his shoulder. The bakery's production and the number of employees were then at their peak.

byggegrunde og nyopførte lejehuse. Som regel var det bønder med jord at sælge ud af eller egnens mere velhavende forretningsmænd og handlende, som kastede sig ud i spekulationerne med jord og huse. Murermestervillaen blev et begreb i tiden: små huse og villaer opført af lokale, entreprenante murermestre som salgsinvesteringer. Men også almindelige, risikovillige folk satsede på løfterne om nye muligheder. En af dem var bagermester Søren Andersen. Han boede i stationsbyen Tranbjerg uden for Århus, hvor den synlige arv efter ham og hans kone findes i form af et bageri, opført i 1917. Søren Andersen var en af de første til at købe større matrikler i Tranbjerg til udstykning. På et par af grundene fik han bygget såvel villaer som mindre dobbelthuse til udlejning og et par enfamilieshuse. I slutningen af 1920'erne og begyndelsen af 1930'erne lejede han blandt andet boliger ud til den lokale skolelærer, et par rentierer og den lokale elinstallatør. Tranbjergs udseende er præget af Søren Andersens udstykninger og huse, som alle ligger i nærheden af stationen. Flere jordstykker beholdt han ubebyggede til langt op i tiden; her dyrkede han kartofler, som han handlede med.

Bagerfamiliens hus lå på hovedgaden i Tranbjerg. Bygningen rummede beboelse, butik og bageri i kælderen. Søren Andersen giftede sig til det: I 1896 købte den lige så forudseende mejerske Erika Hjortshøj bageriet som en investering. Hun havde brug for udlærte bagersvende til driften og fæstede bagersvend Søren Andersen som en af de første. I 1900 giftede Erika sig med sin svend – da var hun 40 år og Søren Andersen 24. Søren Andersen var en dygtig bager og et aktiv for forretningen med en fantastisk sans for opland og kundegrundlag. Han bagte brød til lokale beboere og landmænd, til kroens selskaber og til den nærliggende Testrup Højskole. Daglig leverede bageriet brød til en lang række ismejerier i den sydlige del af Århus, og til op i 1930'erne også til de århusianske kaserner. Leverancerne blev klaret i bageriets brødvogn, i begyndelsen en hestevogn, senere en lille varebil. Den høje produktivitet kunne klares, fordi Søren Andersen udnyttede bageovnens kapacitet til fulde og bagte brød to gan-

ge i døgnet. Han lod sig ikke nøje med bageriet i kælderen. I 1917 opførte han et nyt bageri bag huset med en af datidens bedste bageovne, en kulfyret ovn fra Skandinavisk Ovnbyggeri & Maskinindustri i København. Arbejdslokalerne blev lyse, rummelige og med eget baderum, og de udmærker sig ved at have et praktisk og ikke mindst kostbart terrazzogulv. Der indhentedes italienske arbejdere, udstationeret i Århus, for at få gulvet lagt på den helt rigtige måde. Bageriet er letgenkendeligt med sin karakteristiske, firkantede skorsten og gavl mod gaden. Frilandsmuseet håber på at få midler til at flytte det til Andelsbyen inden for en overskuelig fremtid.

Brød, kødmad, smør og øl blev fra begyndelsen af 1900-tallet i højere grad end før købt frem for at blive fremstillet hjemme. Rugbrød var en vigtig hjørnesten i den daglige kost. Mange landhusmødre var lettede over at slippe for den besværlige rugbrødsbagning, når nu den lokale bager kunne levere friskbagt, billigt brød hver dag. Slagterierne var heller ikke sene til at anerkende kundegrundlaget i de voksende småbyer og oprettede kødudsalg mange steder. Her kunne husmødrene få pølser, røgvarer og ferske kødvarer. Det sidste var både nødvendighed og luksus, fordi man ikke havde mulighed for at lagre fersk kød ved frysning i almindelige hjem. Først langt senere, efter 2. verdenskrig, blev fryseteknikkerne alment tilgængelige. Man gik da sammen om at bygge små frysehuse, hvor den enkelte husholdning havde egen fryseboks til kød, bær og grønsager.

Oprettelsen af brugsforeningerne tog rigtig fart i slutningen af 1800-tallet, og de blev en stor folkelig succes. På landet havde man da vænnet sig mere til en økonomi, der hvilede på penge frem for naturalier. Ved at drive brugsbutik på foreningsbasis holdt man prisniveauet nede på mange dagligvarer. Overskuddet gik tilbage til medlemmerne, og butikken skulle principielt blot hvile i sig selv. Af stor betydning var det også, at Fællesforeningen for Danmarks Brugsforeninger (FDB, stiftet 1899) var særdeles investeringsvillig. FDB var i 1930'erne vok-

Fig. 4. Stadager Brugs på Frilandsmuseet. Hylderne bugner af datidens industrielt fremstillede varer. Inventaret blev i sin tid lavet af den lokale snedker. Foto: Arnold Mikkelsen.

Stadager Co-Op at the Open-Air Museum. The shelves are bulging with the industrially manufactured goods of the day. The furnishings had been made by the local cabinetmaker.

set til at blive en af Danmarks største industrielle producenter af snart sagt alting. Organisationen ejede og drev på det tidspunkt blandt andet sæbekogerier, chokoladefabrikker, skotøjs- og trikotagefabrikker, margarinefabrikker og en møbelfabrik. Kunderne kunne få alt til hjemmet, alt til kroppen, alt til spisebordet og alt til landbruget: redskaber, sædekorn og frø, dyrefoder og kunstgødning. FDBs produktudviklere var med til at skabe billige, industrialiserede forbrugsgoder til et landsdækkende net af brugsbutikker med en meget stor og trofast kundegruppe. Hvad den lokale butik ikke havde, kunne bestilles hjem fra FDBs farvestrålende kataloger. Brugsen var, af og til i skarp konkurrence med en lokal købmand, byens og oplandets forsyningscentral i både hverdag og fest. Brugsforeningerne forbedrede også fremtidsmulighederne for mange unge på landet. En læreplads som kommis var en himmelsendt gave til nykonfirmerede drenge, der var for klejne til hårdt land- eller håndværksarbejde, eller som havde evner, der gik i boglig retning. De fleste håbede på at ende som brugsuddeler i en brugsforening efter nogle år i faget. Butiksarbejdet var attraktivt for mange piger. Som ekspeditricer fik de lov til at bruge deres evner for tal, dekoration og kundeservice. Trods lange arbejdstider og huslige pligter i brugsuddelerens husholdning blev det ofte foretrukket for en ansættelse som pige i huset i byen eller på en gård på landet.

Fig. 5.
Ekspeditricen Olga foran Stadager Brugs i 1930'erne. Den påkrævede arbejdskittel syede hun selv af stof købt i forretningen. Olga holdt op med at arbejde, da hun blev gift. Privateje.

The shop assistant Olga in front of the Stadager Co-Op in the 1930s. She sewed the obligatory working smock herself from cloth bought in the shop. Olga stopped working when she got married.

Fig. 6. Strynø Andelsmejeri er et typisk eksempel på dansk mejeriarkitektur, opført i 1913. Bag bladhænget ses mejeriskorstenen, og på taget er udluftningskanalen fra skummesalen tydelig. Billedet stammer fra museets dokumentation af mejeriet i 1969. Det er endnu uafklaret, hvilket mejeri der skal til Andelsbyen. Foto: Frilandsmuseet.

The Strynø Co-Operative Dairy is a typical example of Danish dairy architecture, built in 1913. Behind the foliage we see the dairy chimney, and on the roof the ventilation duct from the skimming hall is clear. The picture comes from the museum's documentation of the dairy in 1969. It is still not clear which dairy will be taken to the Co-Operative Village.

I brugsen fra Stadager skabte den unge uddeler Henrik Hansen sig en tilværelse sammen med sin kone. Han overtog posten som brugsuddeler i 1914 og gik først på pension i 1952. Gennem et langt arbejdsliv var han et kendt ansigt i Stadager sogn, og brugsen var et samlingspunkt. Her blev nye varer og nye moder introduceret til kunderne, og her udvekslede man lokalt nyt. Det var Hansens ekspeditricer, der i brugsens forsamlingssal hjalp til ved fester og arrangementer, og i hans lille køkken stod den lokale kogekone og lavede mad til 50 mennesker ad gangen på det beskedne brændekomfur. Brugsens forsamlingssal er, som dengang i Stadager sogn, også på museet rammen om danseskole, filmforevisning, foredrag og juletræsfester. En sirlig og blomstrende forhave med hvidt stakit og flagstang hilser publikum velkommen ud mod gaden, nøjagtigt som i uddeler Hansens tid.

Ud over vind- og vandmøller var andelsmejerierne de første mekaniserede virksomheder, som dukkede op på landet i større stil. Det første andelsmejeri blev bygget i Hjedding ved Ølgod i 1882. Det lille mejeri blev opført af lokale bønder i et andelsfællesskab med en et par af egnens toneangivende gårdmænd i spidsen. Den effektiviserede mejeridrift gav afkast med det samme, fordi smørret blev hurtigere og mere ensartet produceret på mejeriets remtrukne maskiner. I løbet af få år bredte andelsmejerierne sig med lynets hast over Danmark. Lokale bønder stiftede andelsmejeriforening og lånte penge til byggeriet i banken i forventning om, at mejeriets overskud fra smørproduktionen forrentede lånet; selv

et lille mejeri gav ved en effektiviseret produktion overskud til andelshaverne. Man kunne kun betjene et begrænset opland, når mælken hver dag skulle hentes på hestevogne og køres til mejeriet i ordentlig tid. Det betød, at der i ethvert sogn på landet lå et mejeri, og nogle steder flere. Eksempelvis var der på Bornholm hele 19 andelsmejerier omkring år 1900. Mejerierne blev fra 1910'erne bygget eller ombygget over en nogenlunde fast skabelon med en genkendelig facade: En stor produktionshal i midten med høje, ofte buede vinduer ud til gaden, og mindre sidefløje med rum til dampkedel, opbevaring, osteproduktion mv. Den genkendelige profil med en høj, dampende skorsten blev for de lokale et symbol på viljen til teknisk fremskridt, og noget man med rette var stolt af. Banenettet og gode dampskibsforbindelser til udlandet gjorde det muligt at sende det danske kvalitetssmør længere væk end til den nærmeste købmand – det danske landbrugs eksporteventyr baseret på kvalitetssmør og bacon var begyndt.

Mejeristfaget opstod som en følge af mejeriernes behov for faglært personale. Fra at have været kvindearbejde på gårde og herregårde blev faget til et mandefag med muligheder for hundredvis af unge mænd. Inden andelsvirksomhedernes opblomstring var der for sønner af landarbejdere eller småbrugere begrænsede muligheder. Man drog enten til købstæderne for at finde arbejde i den nyopvoksende industri, uddannede sig til et landhåndværk eller blev en sliddets daglejer på sultegrænsen som ens forældre før en selv. På mejerierne var der mulighed for at lære et konkret fag med udsigt til fast arbejde. Både storbønder med mange køer og husmænd med tre-fire leverede mælk til mejerierne. De fleste mindre husmandsbrug var i perioden lidt for små til at forsørge en familie ved landbruget alene, og husmændene kastede sig over flere indtægtskilder for at få det til at løbe rundt. Mange af dem kørte faste mælkeruter for mejerierne for at tjene en ekstra skilling. Ruterne blev budt ud i lukkede licitationer, og husmændene underbød hinanden i konkurrencen om ruterne. Den vindende part endte tit med at køre mælketuren til en uhyre lav løn. Men hver en krone talte i et stramt husholdningsbudget. I museets Andelsby er mejeriet en uomgængelig bygning. Mejerierne var nogle af de mest markante bygninger i landsognene, og de repræsenterer det betydningsfulde skift fra et traditionelt til et mekaniseret og moderne landbrug.

I stationsbyerne og de små bysamfund på landet levede man af kendskabet til kunderne og sit opland. Hvis man ikke opfyldte kundernes ønsker og fulgte med efterspørgslen, gik en lille familieejet virksomhed sjældent godt. På lokalt plan blev Danmark industrialiseret dryp for dryp, fordi driftige snedkermestre, forudseende smede eller kvikke elinstallatører forstod kunderne, forstod udviklingen og turde investere i den tilgængelige teknik. Men kun, hvis det kunne betale sig: En uigennemtænkt investering i maskineri eller værkstedsplads, der ikke blev forrentet gennem større indtjening, kunne være katastrofal for en håndværkerfamilie. I hjulmager- og snedkerværkstedet fra Borre på Møn forstod hjulmager Jørgen Lyshøft balancen mellem det fremsynede og det sikre. Han overtog et beskedent bindingsværkshus med hjulmagerværksted i 1894 og fik det gennem de følgende årtier udbygget kraftigt. Det nuværende anlæg, bestående af flere forskellige bygninger, er et af museets længste. Stuehuset i bindingsværk er fra midten af 1800-tallet, et mekaniseret værksted med rem-

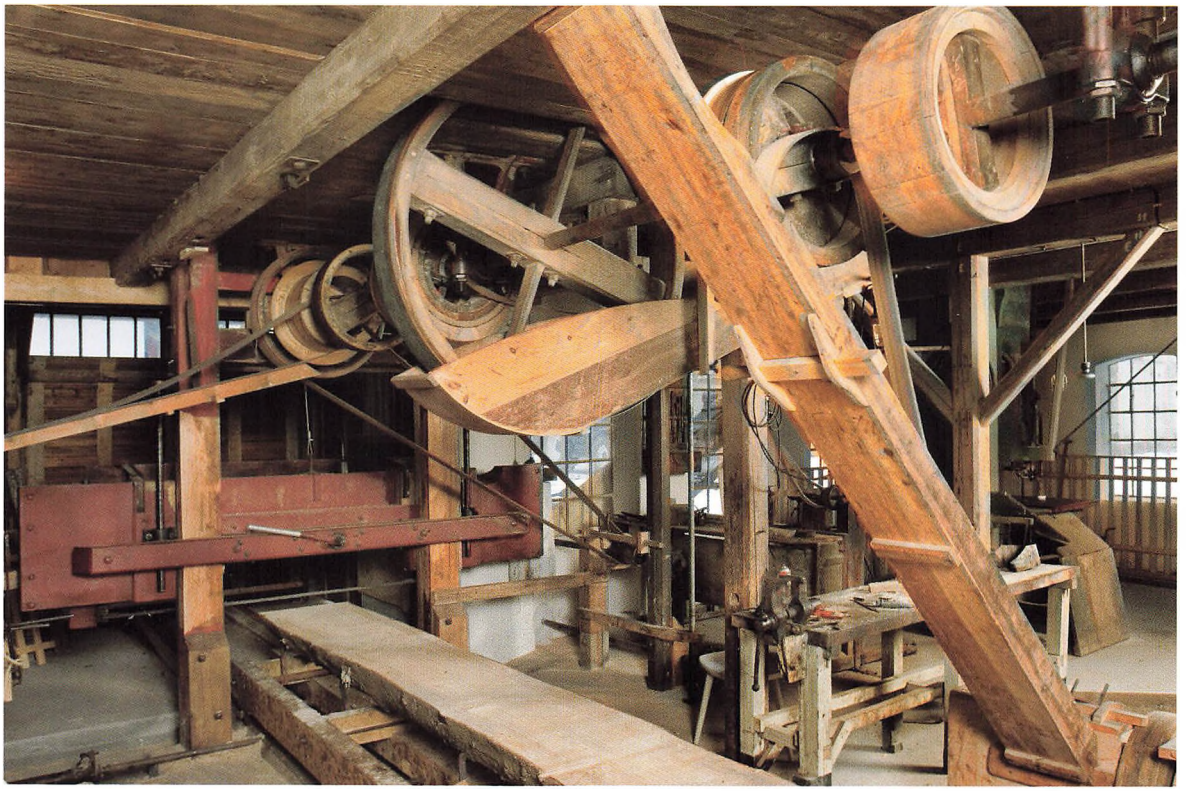

Fig. 7.
Værkstedet fra Borre fra 1905 genopført på Frilandsmuseet. Foran den røde bloksav ligger en opskåret stamme. Værkstedet anvendes til publikumsdemonstrationer og tilvirkning af tømmer til reparationsarbejder. Foto: Arnold Mikkelsen.

The workshop from Borre from 1905 rebuilt at the Open-Air Museum. In front of the red block saw lies a sawn-up tree trunk. The workshop is used for demonstrations for the public and the dressing of timber for repair work.

træk til maskiner og bloksav blev bygget i 1905, og i 1921 byggedes garage og tørrelager. Det nye mekaniserede værksted udvidede virksomhedens kapacitet betragteligt, og Jørgen Lyshøft leverede savværksarbejde, maskinfremstillede bygningsdele, opskåret bygningstømmer og drejede emner til lokale kunder. Den høje værkstedsgavl mod gaden med udskåren tagbort i strålende grøn farve signalerede overskud og formåen. En succesrig virksomhed krævede en indsats. Ofte stod Jørgen Lyshøft i værkstedet til sent om aftenen, og der var ikke tid eller overskud til den store selskabelighed eller stort foreningsengagement.

I østfynske Rynkeby købte den unge og dygtige maskinbygger Henrik Christian Henriksen i 1914 et smedeværksted. Han havde ambitioner om at udvikle og sælge maskiner til landbruget. På dette tidspunkt tørstede landbrugerne efter maskinløsninger til arbejder som tærskning, såning, foderhakning og jordbehandling. På landboskolerne havde gårdmandssønnerne hørt om kunstgødning, hygiejnisk staldindretning og tidsbesparende maskineri, som hurtigt og effektivt sikrede et højt udbytte på landbrugene. På et lille husmandsbrug kunne den rigtige maskine gøre stor forskel for en mand, der ikke havde økonomisk mulighed for at hyre hjælp til arbejdet. Landbrugets efterspørgsel efter industrialiserede løsninger var stor, og maskinbygger Henriksen forstod sine kunder. Af maskinværkstedets første hovedbog fra 1914 til op i 1930'erne fremgår det, at han havde fire lokale andelsmejerier som kunder. Han rensede mejeriernes kedler, reparerede haner og pumper og leverede rør. Landbrugerne var værkstedets største kundegruppe, og H.C. Henriksen leverede og reparerede landbrugsmaskiner til dem, men han opstillede også vandpumper, sleb økser og fåresakse,

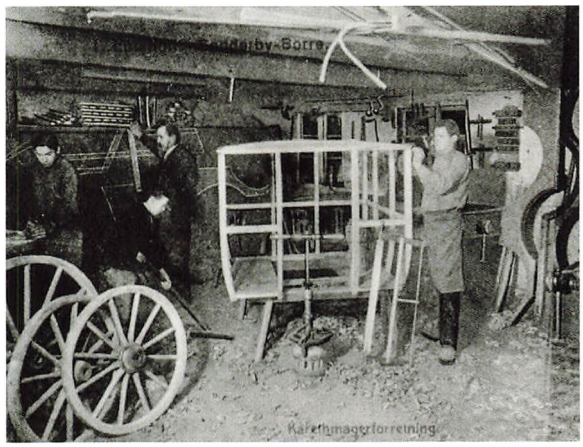

ordnede vandhaner og leverede skruer, beslag og andet smågods på bestilling. Rynkeby Elektricitetsværk var en god kunde, og de fleste af byens håndværkere og husholdninger benyttede sig også af værkstedet. I 1915 reparerede han for eksempel murermester Larsens barnevogn og påtog sig at slibe en af de lokale damers broderesaks. Den fornemste kunde var dog uden tvivl baron Bille Brahe Selby på herregården Rønninge Søgård. Han var særskilt interesseret i Henriksens VVS-ekspertise. H.C. Henriksen reparerede i 1914 og 1915 herregårdens varmeanlæg et par gange og rensede et varmeapparat. Centralvarmeanlæg med radiatorer blev først hverdagskost i almindelige menneskers hjem årtier senere. Efterspørgslen på hestesko, vognhjul og traditionelt smedearbejde svandt drastisk ind efter 2. verdenskrig, og man måtte vende sig mod andre opgaver som for eksempel VVS-arbejde og anlæggelse af lokale vandværker og vandledningsnet for at overleve som smed.

Fig. 8.
Snedkermester Jørgen Lyshøft med svende og lærling i sit hjulmagerværksted. Til højre tømmerpladsen foran virksomheden. Ca. 1900. Postkort, Frilandsmuseet.

The cabinetmaker Jørgen Lyshøft with his journeymen and an apprentice in his wheelwright's workshop. Right, the timber yard in front of the firm. C. 1900.

Fig. 9.
Jørgen Lyshøfts hjulmagerværksted genopført på museet. Det meste af værktøjet er indkommet med huset og hænger nu på sin gamle plads. Foto: Arnold Mikkelsen.

Jørgen Lyshøft's wheelwright's workshop rebuilt at the museum. Most of the tools have been brought to the museum with the house and now hang in their old places.

Fig. 10. H.C. Henriksen med ansatte og et af værkstedets produkter foran gadeporten ca. 1920. Plakaten reklamerer for et omrejsende cirkus. På museet skal værkstedet formidle flere af datidens metalfag. Bygningen skal rumme smedehåndværkets store esse, Henriksens industrialiserede virksomhed, en gørtlers arbejdsplads og en metaltrykkers særegent massive og fintfølende maskineri. Det bliver en kunst at opretholde den ekspertise, der skal videreformidle teknikkerne til museets gæster. Postkort, Frilandsmuseet

H.C. Henriksen with employees and one of the workshop's products in front of the street door around 1920. The poster advertises a travelling circus. At the museum the workshop will present several of the metalworking trades of the time. The building will house the smithy's large forge, Henriksen's industrialized firm, a brazier's workplace and a metal spinner's distinctively massive yet sensitive machinery. It will be quite an art to maintain the expertise needed to inform the museum's guests about the techniques.

Enhver af datidens entrepriser var uløseligt forbundet med kvindernes arbejdskraft i hjemmene. Andelstidens mest almindelige virksomhedsform var familievirksomheden eller familiebruget. Gårdejeren, brugsuddeleren, smedemesteren eller snedkeren var alle afhængige af en god, kapabel kone, eller til nød en husholderske, til den kvindelige side af sagen. Måltiderne skulle serveres for familie og ansatte, huset skulle holdes, tøjet vaskes, børnene passes, haven luges, hønsene fodres og telefonen passes – hvis man da havde en sådan. Hvor der var butik, som på bageriet, ekspederede konen også. På gårde og husmandssteder var konen fuldstændig uundværlig i husholdningen. Hendes æggepenge, sæsonarbejde, syning af tøj, strikning af sokker, havedyrkning, konservering af fødevarer og hjælpende hænder i landbruget kunne ikke undværes, hvis et familiebrug skulle hænge sammen økonomisk. På et husmandssted i Brøndbyvester hed den hårdtarbejdende kone Tatiana. Hun kom til Danmark fra Rusland i begyndelsen af 1900-tallet med sin søster for at finde arbejde på danske herregårde. Hun mødte fodermesteren Vilhelm, som hun giftede sig med. Efter års slid i herregårdsmiljøet fik de i 1924 foden under eget bord på et nybygget husmandssted på marken i Brøndbyvester. Jorden var ikke god, og Vilhelm supplerede indtægterne med mælkekørsel og sæsonarbejde. Tatiana solgte æg videre, og hun cyklede jævnligt ind til en københavnsk buntmager med kaninskind fra familiens kaninhold. Haven og hønsegården forsynede det lille brug med daglige fornødenheder, men en af Tatianas to døtre husker stadig, hvordan der skulle spares på alt. Hun var blandt andet med til at trevle gamle, udtjente striktrøjer op. For at få det optrevlede garn glat og pænt vikledes det omkring et grydelåg og dampedes, til det havde rettet sig ud. Vi vil meget gerne have det typiske husmandssted med den spændende personalhistorie til museet, når en finansiering tillader det.

Som alle andre havde Tatiana og Vilhelm ambitioner om at følge med moden, og deres stuer var, som tusinder af andre i datiden, hyggelige rum med plys-

Fig. 11.
Den daglige spisestue bag butikken hos bagermester Andersen i Tranhjerg. Her sad Erika om dagen med sytøj og stoppestrømper. Når butiksklokken ringede, gik hun ud for at betjene kunderne. Hun tog også mod telefonbestillinger. Privateje.

The everyday dining room behind the shop of the baker Andersen in Tranhjerg. Erika sat here during the day with her needlework and darning. When the shop bell rang she went out to serve the customers. She also took telephone orders.

møbler, blomsterpiedestaler, broderede sofapuder og familiefotografier. Man ville gerne have pæne, præsentable hjem, man kunne være bekendt at vise frem. For det sociale fællesskab i byen forpligtede enhver familie. Alle havde deres større eller mindre faste venne- eller "byde"kreds, som omfattede bestyrelsesmedlemmer, kortklubben, foreningskammerater, gode kunder, naboer og familie. Vinteren igennem blev man budt på kaffebord eller til større fester, og alle var forpligtede til at give igen i et evigt kredsløb af formaliseret selskabelighed. De fleste gifte par havde faste kortaftener med tre-fire andre par. Herrerne spillede, mens damerne strikkede og talte sammen over kaffen. I andelsbyens boliger får vi et kig ind i de forskellige familiers personlige hjem. Her oplever man både håndværksmesteren med de mange hjemmelavede møbler og opstillinger af pynteligt nips på buffeten ca. 1915, brugsuddelerparret med maskinfremstillede møbler fra FDBs fabrik og tidstypisk radio i 1930'erne, og man kan kigge indenfor på ekspeditricens værelse med medbragt snedkerkommode og søndagskjolen sirligt hængt på bøjle.

Vejen til en bedre fremtid gik for mange gennem en uddannelse. Maskinbygger H.C. Henriksen havde, som så mange andre af tidens unge lærlinge, været på teknisk skole. I København blev den første tekniske skole oprettet af hovedmanden Lasenius Kramp i 1843 under Det Techniske Selskabs Skole. Skolen underviste snedkerlærlinge i tegning to aftener om ugen. I de fleste købstæder blev der efterhånden oprettet tekniske skoler, og senere fulgte de større stationsbyer med. På skolerne havde lærlinge efter endt arbejdsdag fag som matematik og konstruktionstegning. Det var ikke længere nok at være i mesterlære hos landsbysmeden eller snedkeren. Den gryende industrialisering krævede villighed til at udvikle traditionelle håndværksfag ad nye veje og en vilje til at uddanne sig i nye tekniske fagområder. Mekanikken blev drivkraften i værksteder, på skinnerne og på landevejen. Gas, vand og el blev fra ca. 1900 noget at stile efter i sin husholdning. På landet fik man typisk indlagt el i stalden, før man fik det i boligen. I staldene og på værkstederne havde man nemlig brug for arbejdslys og maskinkraft. Smeden var omstillingsparat til det meste, men det var de finmeka-

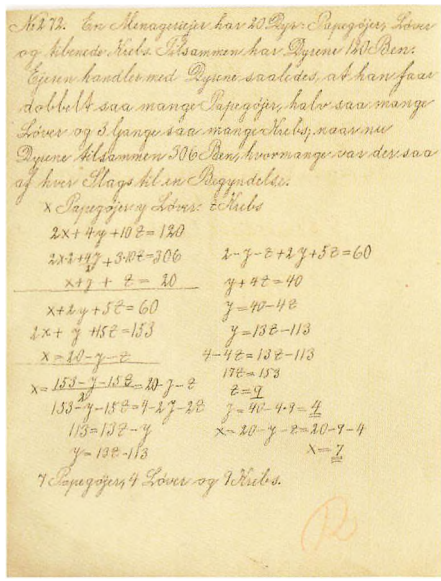

Fig. 12.
Fra H.C. Henriksens regnehæfte fra Teknisk Skole. Opgaven lyder: "En Menageriejer har 20 Dyr: Papegøjer, Løver og tibenede Krebs. Tilsammen har Dyrene 120 Ben. Ejeren handler med Dyrene saaledes, at han faar dobbelt saa mange Papegøjer, halv saa mange Løver og 3 gange saa mange Krebs; naar nu Dyrene tilsammen (har) 306 Ben, hvormange var der saa af hver Slags til en Begyndelse ?". Svaret blev 7 papegøjer, 4 løver og 9 krebs. Frilandsmuseet.

From H.C. Henriksen's maths book from the Technical College. The sum to be done is: "A menagerie owner has 20 animals: parrots, lions and decapods. Together the animals have 120 legs. The owner trades animals such that he gets twice as many parrots, half as many lions and three times as many decapods; if the animals together now have 306 legs, how many were there of each kind to begin with?" The answer was 7 parrots, 4 lions and 9 decapods.

niske fag som ur- og instrumentmagere eller klejnsmede, der tilegnede sig mekanikken og den elektromekaniske løbebane. De blev elektrikere og elinstallatører med ekspertise i at virkeliggøre befolkningens drømme om elektricitetens muligheder.

Fra sidste halvdel af 1800-tallet blev det for alvor muligt for landboungdommen at uddanne sig ud over læretiden eller ungdomsårene på gårdene. Mange landboere sendte sønner og døtre på højskole, hvor de kunne dygtiggøre sig i skrivning og regning, samtidig med at mere ideologisk prægede fag som fortælling, historie og gymnastik indgav landboungdommen dannelse og en særlig selvforståelse. Højskolerne byggede på Grundtvigs tanker om oplysning for almindelige mennesker, især den danske bondebefolkning, ved hjælp af uddannelse. For mange blev de fire-fem måneder på højskole meget betydningsfulde for resten af livet. Her knyttede man tætte venskabsbånd, fik et bredere udsyn, og flere fandt kommende livsledsagere. Datidens nye landboskoler slog også tonen i tiden an: Det var ikke længere nok for en bonde at forlade sig på faders eller bedstefaders metoder i stald og på mark. I en industrialiseret tidsalder slap landbruget ikke for en professionalisering, som krævede, at man "læste sig til det". Der var prestige i at sende sine sønner og døtre på skolebænken. Dels kostede det penge, og dels signalerede det overskud og fremskridtstro at undvære god arbejdskraft i længere tid. Hjemme i sognet eller byen var det ofte de højskolevante, som førte an i det lokale foreningsliv. Man dannede med inspiration fra højskoleopholdene gymnastik- og boldspilsforeninger, gik til foredrag, var med i læseringe eller spillede dilettantteater.

Men der var i småbyerne på landet mange, som aldrig fik sig en uddannelse ud over grundskolen. Sønner og døtre af arbejdsmænd, husmænd eller andre med beskedne eller usikre indtægter nåede ikke altid så langt. Det kunne senere påvirke deres muligheder i arbejdslivet og være skyld i manglende indflydelse i de lokale foreningsbestyrelser. Især for mændene var medlemskab af foreninger og deres bestyrelser prestigegivende. Større landbrugere var prominent repræ-

Fig. 13.
En del af Frilandsmuseets område ligger på Lyngby Landboskoles gamle forsøgsmarker, og skolens rødstensbygninger er et markant, tidstypisk indslag i den ene ende af Andelsbyen. Skolen blev oprettet i 1867, og bygningerne blev tegnet af en ung J. V. Dahlerup, senere en af tidens toneangivende arkitekter. I dag er skolen driftsbygning for museet. Postkort, Frilandsmuseet.

Some of the museum area is on the old experimental fields of the Lyngby Agricultural College, and the college's red-brick buildings are a striking feature typical of the time at one end of the Co-Operative Village. The college was established in 1867 and the buildings were designed by the young J. V. Dahlerup. He later became one of the pace-setting architects of the age. Today it is a utility building for the museum.

senteret i mejeriforening, sogneråd eller menighedsråd og brugsforening. Andre havde interesser i en borgerforening, sports- eller gymnastikforening, i vandværkets bestyrelse eller en politisk vælgerforening. Mulighederne for at profilere sig selv socialt og ideologisk i foreningsregi var utallige.

En anden af de store ideologiske bevægelser foruden grundtvigianismen, som i 1800-tallet greb mange mennesker, var Indre Mission. Det enkelte menneske skulle vækkes til et nyt og mere ideelt kristent liv med udgangspunkt i troen på den evige frelse. Der blev i årtierne efter Indre Missions stiftelse i 1861 rejst små missionshuse på landet, og man kan stadig se de karakteristiske bygninger mange steder, selvom flere nu er nedlagte eller ombyggede. I Brenderup på Fyn ligger missionshuset "Siloam". Her blev enkelte personer vakte allerede i 1860'erne, og flere af sognets større gårdejere blev grebet af bevægelsen. Man samlede penge ind blandt private, grunden blev skænket af en lokal landmand, og mange lagde arbejdskraft i byggeriet. I 1884 stod huset færdigt. Navnet Siloam betyder "udsendt" og henviser til den nytestamentlige lignelse, hvor

Fig. 14. Tegning af Brenderup Missionshus, udført for Frilandsmuseet som led i den bygningsantikvariske dokumentation. Tegning: Morten Kvist Jensen.

Drawing of the Brenderup Mission House, done for the Open-Air Museum as part of the work of documenting the historic buildings.

Jesus helbredte en mand for blindhed ved at bede den blinde om at vaske sine øjne i dammen Siloam. I Brenderup brugte man missionshuset til bibellæsning, vækkelsesmøder med talere fra hele Danmark og søndagsskole for børn. I Indre Mission blev sociale lag blandet ud over ellers vedtagne skel. Både præster, gårdmænd og landarbejdere mødtes i bevægelsen, og alle blev indlemmet i fællesskabet, hvis de havde den rette tro. Indre Mission appellerede til mange småkårsfolk, som fandt trøst i tanken om udsigten til et bedre liv i himlen end det trange og svære på jorden. Vi ønsker os huset med det karakteristiske navn og udseende til museets Andelsby. Det kan her fortælle historien om en af datidens betydningsfulde religiøse bevægelser og et ideologisk fællesskab på tværs af sociale skel.

Hvad enten man bekendte sig til Indre Mission, til grundtvigianismen eller til boglig uddannelse som vejen frem, var der i tiden en tro på, at den enkelte kunne nå længere end faders eller bedstefaders generationer. Andelstidens sammenfald af faktorer som et udbygget transportnet, voksende befolkningstal og lokale, ofte landbrugsbaserede, virksomheder banede vejen for landets hastige bebyggelse og en optimistisk tro på fremskridtet. Det danske kulturlandskab bærer i dag præg af den udvikling i stationsbyernes hovedgader, i landsbyer med andelsmejerier og værksteder, og i jernbanenettet, der stadig gennemskærer landet. Disse samfund blev omdrejningspunkter for håbefulde drømme og grundlaget for succesrige lokale forretningshistorier. Med deres blanding af af landbefolkning, arbejdere, driftige fabrikanter og selvstændige håndværksmestre fik de en egen provinskultur, som lå midt mellem den gamle landsby og købstadens.

I de sidste mange årtier er periodens boliger, værksteder og landbrug blevet bygget kraftigt om, så de kan opfylde moderne menneskers krav og forventninger til den gode bolig eller et velfungerende værksted. De hastige forandringer

Fig. 15-18.
Her er nogle af de brikker, museet mangler i Andelsbyen. Øverste række: Missionshus, Brenderup på Fyn, 1884. Bageri, Tranbjerg ved Århus, 1917. Nederste række: Husmandssted, Brøndbyvester på Københavns vestegn, 1924. Fryselhus, Gryderup på Sydsjælland, 1950. Når bygningerne står tomme, sker forfaldet hurtigt. Fotos: Frilandsmuseet.

Here we see some of the elements the museum still lacks in the Co-Operative Village. Top row: mission house, Brenderup on Funen, 1884; bakery, Tranbjerg near Århus, 1917; bottom row: smallholding, Brøndbyvester west of Copenhagen, 1924; cold store, Gryderup in southern Zealand, 1950. When the buildings stand empty they quickly fall into decay.

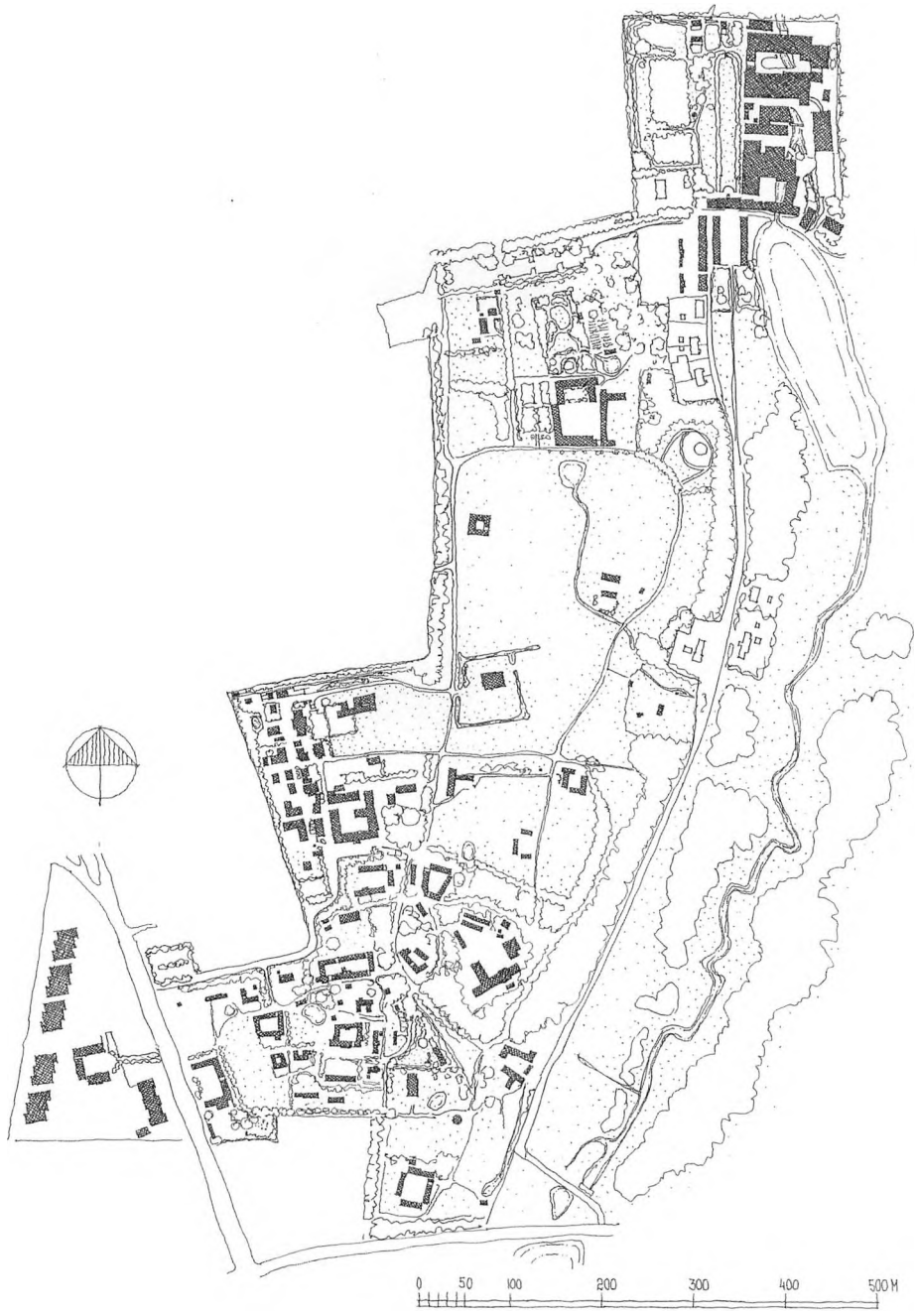

Fig. 19.
Andelsbyen ligger midt i Frilandsmuseet. Man bevæger sig fra bondelandets marker, landsbyer og gårde til Andelsbyens fortættede bymiljø med hovedgade, elbelysning og station. Samtidig bevæger man sig tidsmæssigt fra det gamle danske bondesamfund til det moderne Danmarks industrielle begyndelse. Kort: Niels Erik Jensen.

The Co-Operative Village is at the centre of the Open-Air museum. You move from the fields, villages and farmhouses of the farming country to the denser milieu of the Co-Operative Village with its main street, electric lighting and station. At the same time you move in time from the old Danish peasant society to modern Denmark's industrial beginnings.

gør en landsdækkende bevarings- og dokumentationsindsats for den tids bygningskultur påkrævet. Heldigvis har der været – og det er der stadig – mange tiltag i gang på tværs af Danmark, blandt andet i form af fokuseringen på Danmarks industrikultur. Men det er stadig uhyre vigtigt for Frilandsmuseet at få undersøgt, dokumenteret og genopført nogle af andelstidens mest typiske og markante bygninger, for mulighederne for at finde dem svinder hurtigt ind.

Litteratur
G. Ellbrecht (red.): Dansk Mejeristat. For Holbæk Amt, Sorø Amt, Præstø Amt, Bornholms Amt og Maribo Amt. Vort Samfund. København 1931.
Sidsel Eriksen: Stationsbyens samfund. Folk og foreninger i Grindsted 1880-1940. Grindsted Vorbasse Museum 1996.
Nina Fabricius: Vi byggede selv vores samfund. Odder Museum 1991.
Lene Floris: Bedre Byggeskik. Bevægelse og bygninger. Thaning & Appel 2005.
Chr. R. Jansen (red.): Stationsbyen. Rapport fra et seminar om stationsbyens historie 1840-1940. Universitetsforlaget i Aarhus 1980.
Peter Michelsen: Museerne og samtiden. Nationalmuseet 1972.
Poul Strømstad (red.): Mennesket og maskinen. Nationalmuseet 1980.

SUMMARY

The industrialization of everyday life
– the Co-Operative Village at the Open-Air Museum

Since the late 1960s the Danish Open-Air Museum at Lyngby has worked with the buildings and artefacts of 'the Co-Operative era' through investigations and collections. In the mid-1990s the museum acquired the first building complex in the museum's major expansion project, the Co-Operative Village. The village is to include shops and dwellings from the railway towns and villages of the Danish countryside c. 1880-1950, and will stand as a typical example of the era's new urban environments. The Co-Operative Village, with the aid of buildings, interiors and activities, presents aspects of Danish industrialization as it took place in the countryside, and as it affected ordinary people. With the Co-Operative Village the Open-Air Museum is also expanding its collection of rural buildings, and showing how new, industrialized construction materials and techniques superseded old regional construction methods and craftsmanship. From the end of the nineteenth century on, the new small towns grew up in the countryside in Denmark at an explosive rate. The growth was due to several convergent factors, including population growth, dawning industrialization and an expanded railway network. The new railway towns and other small towns in the countryside were developed by local contractors with a nose for investments in land and buildings. The population of the towns became a mixture of local farmers, artisans, traders and labourers, all of whom tried to exploit the potential of the towns for work, enterprise or agricultural production. The enterprises in the countryside created hitherto unknown occupational opportunities for thousands of young people who were able to work in local co-operative dairies, co-op shops or slaughterhouses, or to work as electricians and mechanics. In the small towns industrialization took the form of small ongoing measures that permitted local master craftsmen and traders, through purchases of new machinery and expansion, to keep up with their customers' demand for construction materials, technical solutions for the home or industrialized consumer goods. The buildings of the Co-Operative period can still be experienced to a great extent in the Danish cultural landscape, but over the past few decades they have been rebuilt or demolished, because they have difficulty meeting modern people's requirements for housing and business premises. This makes a preservation and presentation effort necessary.

Gregers Jensen

– læge, samler og fotograf i Congo

Af Finn Kudsk, Jesper Kurt-Nielsen og Espen Wæhle

I 2005 modtog Etnografisk Samling ved Nationalmuseet de sidste samlinger af fotografier taget af lægen Gregers Jensen i Congo fra 1922 til 1927. Fotografierne blev doneret af Gregers Jensens svigerdatter, og dermed fuldendte hun den donation til Nationalmuseet, som Gregers Jensen selv havde påbegyndt i 1925 med de første genstandssamlinger, fotografier og medfølgende skildringer af folkelivet i Congo. Sammenlagt har vi nu omkring 400 fotografier, som Gregers Jensen tog i Kwango- og Aruwimidistrikterne, hvor han var ansat som læge for selskabet Societé Anonyme Huileries du Congo Belge (HCB), dvs. Belgisk Congos Oliefabrikker A/S.

Gregers Julius Jensen blev født 15. august 1892. Han bestod kandidateksamen i medicin i 1917 og blev derefter reservelæge i hæren og på Rudolph Berghs Hospital i København. Senere tjente han som skibslæge og mødte i den forbin-

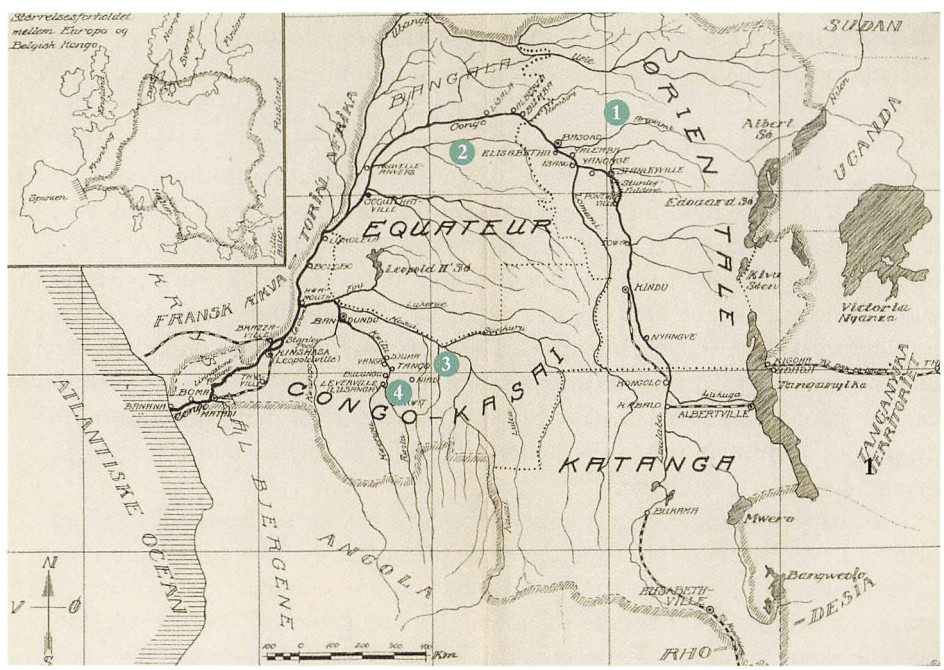

Fig. 1.
1: Aruwimi,
2: Elisabetha,
3: Tango,
4: Leverville

delse sin senere hustru, Betty Præstmark, der var uddannet sygeplejerske. De blev gift i 1922. Det fremgår af Gregers Jensens erindringsbog *Monganga*, at han følte lægegerningen var et kald, ikke mindst i Centralafrika. Som andre udenlandske læger, der ville arbejde i Congo, gennemførte han et studieophold på "L'École de médecine tropicale" i Bruxelles, der lå i et lille palæ i Parc Duden i byens sydlige udkant.

Ægteparret Jensen valgte at rejse til Congo sammen, hvilket var usædvanligt på den tid. Betty Jensen arbejdede da heller ikke som sygeplejerske i Congo, men passede hus og hjem, samtidig med at hun var en vigtig støtte for sin mand i hans virke. I 1922 ankom de til Boma, som dengang stadig var Congos hovedstad. Byen var som en myretue ved Congoflodens bred. Den var ikke alene koloniens administrative hovedstad, men også centrum for handel og transport. I begyndelsen af 1920'erne var Congo i færd med at udvikle sig til et moderne samfund – i hvert tilfælde for de hvide. Mens de fleste nordiske congofarere i de første 30 år efter Fristaten Congos oprettelse i 1885 havde oplevet en brutal tid med overgreb på og vold mod den indfødte befolkning og levede et eksotisk pionérliv under primitive forhold og langt fra alfarvej, kom Gregers Jensen og hans hustru til mere "civiliserede" forhold. Rejsen til familiens fremtidige postering foregik med jernbanen, der var blevet bygget fra Matadi til Leopoldville (Kinshasa). Jernbanen var en ingeniørbedrift, der havde kostet mange menneskeliv, men samtidig lettede den vanskelige passage gennem Krystalbjergene, der lå mellem kysten og det indre af landet. Det var først i Leopoldville, at Gregers Jensen af den lokale cheflæge fik besked om, at han dagen efter skulle op ad floden med flodbåd for at udføre sin lægegerning på stationen Tango i Kwangodistriktet, i territoriet Bulungu øst for Leopoldville. Han erfarede også fra cheflægen, at tidligere forsøg på at oprette en permanent lægeorganisation på stedet for HCB "af forskellige årsager [havde] måttet afbrydes". Der blev ikke givet nogen yderligere forklaring på dette, men det stod klart for Gregers Jensen, at der lå et stort stykke arbejde forude.

Tango var et lille, europæisk befolket samfund midt inde i regnskoven. Nær landingspladsen ved floden lå oliemøllen med sine to rygende skorstene omgivet af store tanke, lagerbygninger og kontorer. Lige bagved var arbejderlandsbyen og hospitalet, og længere borte, på en skråning, lå direktørboligen. Derefter en lille gruppe huse for andre europæere og endelig, helt for sig selv i en lille palmelund på en bakketop, lå lægeboligen. Ved Tango arbejdede der folk af forskellige europæiske nationaliteter, bl.a. som missionærer og repræsentanter for andre handelsselskaber. Der var også de såkaldte "kystmænd", som var afrikanere fra flere forskellige steder i Vestafrika. De var beskæftiget som kontorassistenter, maskinister eller formænd. Hovedparten af de ansatte var dog lokale bayanzier, der var ansat på en kort kontrakt. Selv om bayanzier var den befolkningsgruppe, der var hjemmehørende i området, arbejdede de således kun i de dårligst betalte og ringeste stillinger.

Selskabet HCB, som Gregers Jensen arbejdede for, var et datterselskab af det britiske Lever Brothers. HCB producerede palmeolie, der blev brugt som råvare til fremstilling af sæbe, margarine, "stearinlys" og smøremiddel til maskiner. I 1911 havde det britiske Lever Brothers gennem datterselskabet HCB erhvervet rettighed eller koncession til udnyttelse og udvinding af alle forekommende råstoffer i

Fig. 2.
Fabriksanlæg ved floden. Det fremgår ikke af Gregers Jensens notater, om dette er i Leverville eller Elisabeta.

Factory plant by the river; it is not clear from Gregers Jensen's notes whether the picture is from Leverville or Elisabeta.

fem store områder i Congo, som hver især var på størrelse med Fyn. Efter at den belgiske stat i 1908 havde overtaget Congo, og landet formelt var blevet en belgisk koloni, benyttede de belgiske kolonimyndigheder stadig private selskaber og privat kapital til udnyttelse af naturressourcerne i landet. En betingelse for at opnå en koncession til et område var fra myndighedernes side, at det koncessionshavende selskab skulle stå for driften af hospital, lægeklinik og skoler, samt at man forpligtede sig til at anlægge veje, jernbaner og telegraf i det territorium, hvor man arbejdede. Derudover skulle den indfødte arbejdskraft betales en minimumsløn af selskabet, og selskabet skulle bygge produktionsanlæg til udvindelse og raffinering af råstoffet, i HCBs tilfælde som nævnt palmeolie.

Den belgiske stats krav til de selskaber, der ville have adgang til udvinding af Congos naturrressourcer, var blevet indført dels for at forbedre situationen for den congolesiske befolkning, dels for at imødegå den internationale kritik, som Fristaten Congo tidligere var blevet udsat for.

Fristaten Congo var i 1885 i forbindelse med Berlinkonferencen blevet oprettet af den belgiske konge Leopold II. Konferencen blev afholdt på initiativ af den tyske kansler Bismarck i 1884-85 og resulterede populært sagt i opdelingen af Afrika mellem de europæiske lande, der havde interesser i kontinentet. Man anerkendte bl.a. kong Leopold II af Belgiens ret til det område, som blev til Fristaten Congo. Leopold havde siden 1878 haft den berømte opdagelsesrejsende Henry M. Stanley ansat til at indgå traktater med congolesiske høvdinge for at etablere Fristaten Congo. På trods af intensiv lobbyvirksomhed var det ikke lykkedes for Stanley at gøre de britiske myndigheder interesserede i at etablere en koloni i Centralafrika, og han lod sig derfor hyre af Leopold II, der siden sin ungdom havde haft som personlig ambition at skaffe en koloni for at

berige sit lille land. Han havde set den velstand, Indonesien havde bragt til Holland. En overgang forsøgte kong Leopold at leje Philippinerne af Spanien, men dette slog fejl. Under dække af at have oprettet en international frizone for handel (deraf navnet fristat) udnyttede Leopold Congos natur- og menneskeressourcer brutalt. Da forholdene i fristaten blev kendt, medførte det en international kampagne rettet mod Leopold II og forholdene i fristaten. Kampagnen blev ledet af englænderen Edmund Morel, og den omtales ofte som den første moderne menneskerettighedskampagne, hvor medier og kendte personer var involveret. Kampagnen førte til, at kong Leopold II måtte opgive at beholde kolonien som eneejer og enevældig monark.

I begyndelsen af 1920'erne, da Gregers Jensen ankom til Congo sammen med sin hustru, var der som sagt blevet mere "ordnede" forhold i kolonien. Et af de store problemer for kolonimyndighederne og de private selskaber, der udvandt råstoffer i Congo, var mangelen på arbejdskraft. De første 40 års brutale kolonisering af landet havde medført et stort fald i befolkningstallet. Overordnet har man anslået, at befolkningen blev halveret i de første årtier, og i visse områder decimeret af epidemiske sygdomme, krigsførelse og tvangsforflytning. Generelt havde koloniseringen medført en tilstand, hvor folk i mange områder helt enkelt opgav at overleve. Samfund og kulturer brød sammen, hvilket var årsagen til en enormt høj dødelighed. Det var dette problem, der skulle afhjælpes med sociale og sundhedsmæssige foranstaltninger, som de private selskaber kontraktligt blev forpligtet til at gennemføre. Nøgleordet var *hygiejne*. Dette begreb dækkede over alt fra personlig hygiejne til tørlægning af sumpområder, rydning af vildnis omkring landsbyer og uddannelse af congoleserne i europæisk skik og brug. Et af midlerne var udskrivning af skatter i form af tvangsarbejde, hvor landsbyer blev pålagt et antal mandearbejdsdage til anlæggelse af veje og jernbaner. På trods af disse krav var der god mulighed for at tjene masser af penge i Congo. F.eks. havde HCBs moderselskab Lever Brothers tjent

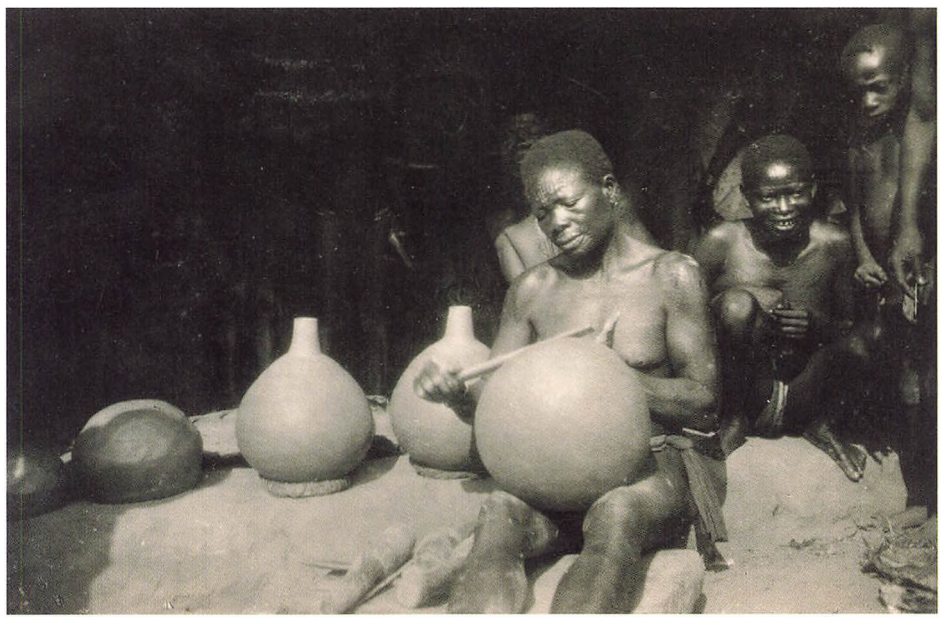

Fig. 3.
Gregers Jensens billedtekst: Pottemagerske i landsbyen Yalemba, Aruwimidistriktet.

Gregers Jensen's text: "Potter in the village of Yalemba, Aruwimi district".

Fig. 4.
Gregers Jensens billedtekst: Topoké med palmenøddeklase, Aruwimidistriktet.

Gregers Jensen's text: "Topoké with bunch of palm nuts, Aruwimi district".

enorme summer på verdens første mærkevaresæbe, "Sunlight", og var kendt som en virksomhed, der gik foran i forbedringer på sociale områder i hjembyen Liverpool i England.

Det fremgår tydeligt af erindringsbogen, at Gregers Jensen adskilte sig fra andre congofarere. Lægers beretninger fra kolonierne udgjorde i sin tid en helt særlig genre. Den franske udgave af Jensens bog er da også udkommet i en serie af lignende bøger. Gregers Jensens bog og virke repræsenterer imidlertid noget helt andet end de mange tomme, halvracistiske og klichéfyldte historier fra eksotiske egne, som ellers kendetegner denne genre. Ikke alene var han en dygtig læge, men en reflekterende og humanistisk indstillet person, som havde et stort hjerte for congoleserne.

De ca. 400 fotografier i donationen adskiller sig også fra mange andre samlinger af fotografier fra denne tids Afrika og Congo, som ofte er af mere eller mindre eksotisk natur og tit med utallige nøgne kvinder i forskellige "antropometriske" positioner, dvs. billeder af personer i profil eller forfra, hvor formålet var at måle deres kropsbygning. Genren var imidlertid ofte et slet skjult dække for en produktion af erotisk pirrende fotos. At udgive postkort og magasiner med bare afrikanske skønheder var således en veritabel industri i Europa på dette tidspunkt. Et levn i vore dage er de kendte gipshoveder af afrikanere, som indretningsarkitekter og samlere i dag fremhæver som interessante og morsomme loppemarkedsfund. Gregers Jensens fotografier er imidlertid af en anden karakter. De viser dagliglivet. Der er billeder af jernbaner, fabriksanlæg og lagerbygninger i Leverville, som hovedbyen hed. Andre billeder viser Gregers Jensen og hans hustru, der bliver transporteret rundt i tipoy (hængemåtte), eller på udflugt i landskabet. Naturromantikken og det eventyrlige var en del af oplevelsen ved at være udstationeret i Congo, og det er i denne periode, at både vor tids masseturisme og bistandsarbejde bliver grundlagt. I den tids fotografier og levnedsbeskrivelser etableredes de genrer, der lever videre i dag. Men Gregers Jensen bryder barriererne i genren ved i sit forfatterskab at krydse de sociale og

racemæssige grænser, han ikke kunne overskride i hverdagen i Congo. Han gengiver en dagligdag i Congo fyldt af modsætninger og klasseforskelle baseret både på nationalitet og race. Øverst i hierarkiet ved den lille station Tango er den koleriske belgiske stationsleder og dennes humørsyge kone. Derefter kommer de andre europæere, og næsten at betragte som indfødte er portugiserne. Stationen Tango bestod af et lille antal personer, som var tvunget til at omgås selskabeligt, hvad enten man ønskede det eller ej. Som dansk læge var Gregers Jensen – ligesom andre udlændinge i kolonien – underlagt de sociale rammer og normer, der blev udstukket af belgierne, som udgjorde de øvre sociale lag i Congo. Det var et socialt miljø, hvor der på forhånd var afstukket grænser for, hvad man kunne og ikke kunne, især i forhold til den indfødte befolkning. Gregers Jensens arbejde indebar imidlertid en tæt kontakt med de indfødte congolesere og derved også et privilegeret indblik i deres verden. Med en blanding af realisme og skarpsyn skildrer han datidens racistiske hierarki i Congo. Han beskriver i *Monganga* en episode, hvor han får et par straffefanger til behandling, der med hans ord "havde fået halvdelen af agterpartiet flået i stykker" pga. slag, de havde fået, da de under deres arbejde ikke havde skjult de meste intime legemsdele bag lændeklædet. Dette var blevet bemærket af stationslederens hustru. Straffen faldt prompte. 12 slag, som var det højeste lovlige antal. Han konstaterer: "Efter ofrenes forklaring og demonstration må fru administrationen ligefrem have lagt sig på gulvet for at opnå den fornødne udsigt".

Gregers Jensen og hans hustru opholdt sig som sagt i Congo fra 1922 til 1927, kun afbrudt af en orlovsperiode i Danmark i 1924. Det er en periode i Congos historie, der forsigtigt kan betegnes som tidlig moderne. Koloniens grænser var fastlagt, myndighederne havde fået nedkæmpet de mest fjendtlige stammer. Kolonien var kort sagt etableret. Det var som nævnt sket på bekostning af en decimering af Congos befolkning. Det ved vi i dag, men for Gregers Jensen og hans samtidige så verden anderledes ud. Man bidrog til opbygningen af Congo. Ved første blik og ved første gennemlæsning kan det synes, som om fotografierne og Gregers Jensens erindringsbog alene kan bidrage til en kolonitidsromantik. Men det er langtfra tilfældet. I den medfølgende beskrivelse af området, hvor 1925-samlingen kommer fra, skriver Jensen, at Leverville i 1915 blev grundlagt under store vanskeligheder og modstand fra den fjendtligsindede befolkning, og i *Monganga* skriver han: "... her under ækvator lever frihedselskende, stolte vilde folk, hvem det kan falde vanskeligt at tåle indgreb i gammel sæd og skik, udskrivning af arbejdskraft, fordringer om forøget arbejdsydelse og så endda skattekrav; utilfredshed kan let opstå, og en lille gnist – oftest et eller andet fejlagtigt træk fra europæernes side – kan tænde en brand".

Gregers Jensen skriver videre i sin erindringsbog: "Congo er kort sagt det rene slaraffenland – men – ja, hvis der ikke fandtes et men, måtte mennesker fra alle jordens egne jo strømme til dette lykkelige land. Men der er altså et men. Dette men skyldes ikke solens brand eller den konstante fugtige varme, ikke vilde mennesker eller vilde rovdyr; det skyldes to små insekter, en myg og en flue. Men myggen er den berygtede Anopheles, der bringer malariaparasitten ud til tusinder af hvide og sorte, og fluen er tsetsefluen, der ved sit stik indpoder den afrikanske sovesyge i menneskers blod". På trods af, at malaria på Gregers

Fig. 5. Gregers Jensens billedtekst: Piroguehavn. I Aruwimidistriktet plasker de indfødte hjemmevant til sos – både mænd, kvinder og børn – og man kan ikke ønske sig nogen bedre befordring end en pirogue roet af fiskere fra lokelefolket. I modsætning til mændene ror kvinderne i siddende stilling.

Gregers Jensen's text: "Pirogue harbour. In the Aruwimi district the natives take naturally to the water – men, women and children – and you could not wish for better transport than a pirogue paddled by the Lokele fishermen. Unlike the men, the women row in a seated position".

Jensens tid stadig var hovedårsagen til uarbejdsdygtighed eller dødsfald blandt europæerne, var dødeligheden blandt europæere fra 1880 til 1920 faldet fra 15% til 0,3%, ikke mindst på grund af medicinske opdagelser og en forbedret hygiejne. Til gengæld hærgede sovesyge og malaria uhæmmet blandt den indfødte befolkning. Derudover var der mange andre sygdomme: spedalskhed, gul feber, sandlopper, elefantiasis, frambosia, kopper, dysenteri, tuberkulose og polio. Gregers Jensens materiale udgør et vigtigt led i dokumentationen både i nutidig og fremtidig forskning på dette område. Medicinsk antropologi er i dag et stort forskningsfelt, der også i Danmark er i rivende udvikling. I medicinsk antropologi koncentrerer man sig om den kulturelle opfattelse af sygdomme og konflikten mellem et videnskabeligt medicinsk syn på sygdom og lokale indfødte forestillinger. Gregers Jensens fotos og beskrivelser får ny aktualitet af dette forskningsfelt. Selv om sovesyge og elefantiasis hører til de tropiske sygdomme, der forårsages af parasitter, kan man bruge viden om deres historiske udbredelse og forekomst til at forstå andre sygdomme forårsaget af f.eks. virus. Fra tid til anden opstår der i Centralafrika sygdomme, som får epidemisk udbredelse. I forbindelse med at aids dukkede op i begyndelsen af 1980'erne, var et af de centrale puslespil i forskningen omkring sygdommen at kortlægge dens geografiske opståen og oprindelige udbredelse i Centralafrika. Megen sygdomsbehandling og medicinsk udvikling er i dag afhængig af en sådan historisk forståelse samt en viden om parasit- og virussygdommes historiske udbredelse og bekæmpelse. Gregers Jensens materiale er i den rigtige forskers hænder en brik i et stort forskningsmæssigt puslespil også inden for dette område.

Gregers Jensen blev efter et stykke tid forfremmet og flyttet til bedre forhold i Leverville, sydvest for Tango. I Leverville ved Kwilufloden – en biflod til Kassai som igen er en biflod til Congofloden – stod han for udbygningen af hospitalet. På trods af det hårde arbejde blev der mere tid til selskabelighed. Til Gregers Jensens udelte begejstring havde man sågar en tennisbane i Leverville. Parret

savnede dog naturen, som var kommet lidt på afstand. Der var ikke længere store chancer for at komme på elefantjagt i køkkenhaven.

Allerede fra de første congofareres tid har Etnografisk Samling ved Nationalmuseet været stærkt interesseret i at erhverve samlinger fra de nye "ukendte" områder i Centralafrika. Gennem køb og gaver blev samlingen forøget, men af Etnografisk Samlings journal ser man, at der gennem tiden er afslået mange henvendelser og tilbud. Selv om samlingerne allerede var righoldige, var det

Fig. 6.
Gregers Jensens billedtekst: Mand under et baobabtræ.

Gregers Jensen's text: "Man beneath a baobab tree".

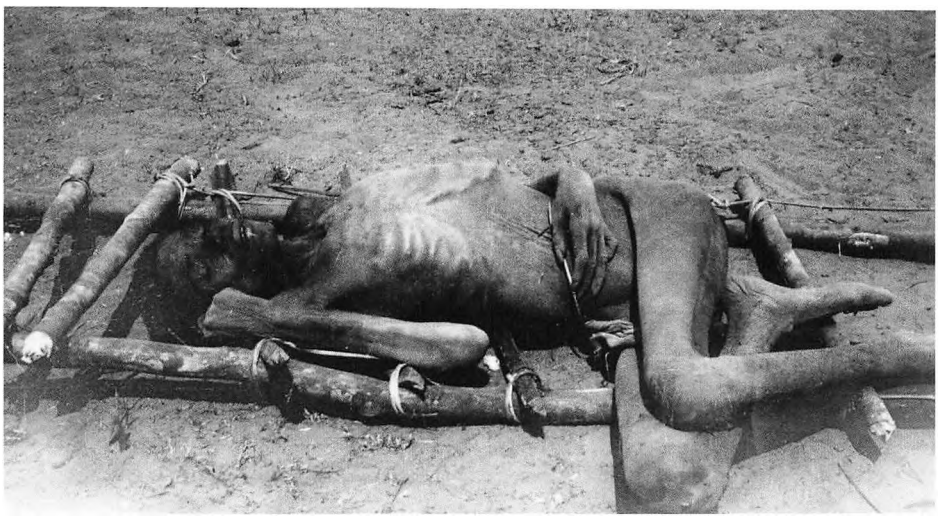

Fig. 7. Gregers Jensens billedtekst: Sovesygepatient i sidste stadium, indbragt på en primitiv båre to dage før dødens indtræden.

Gregers Jensen's text: "Sleeping-sickness patient in the last phase, brought in on a primitive bier two days before death".

anderledes, når det drejede sig om materiale fra Gregers Jensen. Thomas Thomsen, daværende leder af Etnografisk Samling, viste gennem (refererede) samtaler og breve stor interesse for Jensens indsamlingsarbejde i Congo. I et brev af 18. oktober 1927 skrev Thomsen: "Det er af meget værdi for museet at have venner ude i verden, særlig når de som De ikke blot samler sager, men lægger vægt på gennem oplysninger at øge deres videnskabelige betydning". Gennem breve, lister, folkelivsskildringer og bogen *Monganga* er Gregers Jensens samling en af de få veldokumenterede etnografiske samlinger fra Congo. Om genstandene fra Centralafrika skriver Gregers Jensen: "Disse ting repræsenterer ikke negerkunst i snævrere forstand, men snarere kunstindustrien. En fremragende form- og stilsans findes næsten overalt hos Centralafrikas indfødte, ...".

Da Gregers Jensen efter endt orlov i Danmark kom tilbage til Congo i 1925, fik han at vide, at der var taget hensyn til hans ønske om udstationering længere oppe ad hovedfloden. Han skulle arbejde på stationen Elisabetha, der lå i Aruwimidistriktet, Province Orientale, "helt oppe" på den anden side af toppen af den store bue, Congofloden slår nord for Ækvator. Fra Leopoldville tog rejsen derop med regeringens hurtiggående passagerfærge 11 dage. Gregers Jensen udtrykte i et brev til Etnografisk Samling i maj måned 1925 forventninger om nye indsamlinger: "Jeg har netop læst Stanley's vidunderlige "Through the Dark Continent", der jo synes at give forhåbninger om en interessant samlervirksomhed ved Aruwimifloden, hvis ikke udviklingen har været alt for hastig i de snart 50 år, der er forløbet siden da". I samme brev svarer Jensen på Thomas Thomsens spørgsmål om agerbruget i Kwango, og der følger en udredning om svedjebruget; Jensen lover desuden at komme med flere etnografiske optegnelser.

Mens genstandssamlingerne reflekterer den tids gængse optagethed af at dokumentere enkelte folkegrupper og forestillingen om traditioner, som var ved at gå til grunde, giver den store fotosamling et i nutidig sammenhæng helt anderledes perspektiv på Congo. Her får man et indblik i den dengang tiltagende mekanisering og industrialisering af landet. Nogle af billederne viser forarbejdningsindustrien og Congos modernisering. Dette er et vigtigt historisk perspektiv set i forhold til de bestræbelser, man i dag i Congo udfolder for at hele sårene og

komme på fode efter en altødelæggende borgerkrig. Den grundlæggende forskel er imidlertid, at 1920'ernes industrialisering og modernisering på trods af visse fremskridt skete inden for rammerne af et undertrykkende, voldeligt og fremmed magtapparat. Congolesernes arbejdskraft og landets ressourcer blev udnyttet, ikke til gode for befolkningens eget politiske projekt, men til fordel for et andet lands. Allerede inden koloniseringen var palmeolien en af områdets store eksportartikler. Congoleserne havde derfor i den særlige form for tropisk agerbrug over lang tid fremdyrket de store palmelunde, der lå til grund for den overdådige høst af palmenødder. Kolonimyndighederne så oliepalmerne som naturligt forekommende, mens congoleserne vidste, at de skulle sås, passes og dyrkes efter gammel viden om regnskovens økosystem. Nyttige træer sår ikke bare sig selv i et regnskovsområde, men fremelskes og plejes af befolkningen, der derfor også har brugs- og ejendomsret over dem. Med de koncessionshavende selskabers indtog i kolonien blev disse gamle bestande af træer uden kompensation overdraget til de nye selskaber af kolonimyndighederne. Til og med blev befolkningen i området gennem tvangsarbejde tvunget til at høste frugten af deres egne træer, så fremmede magter kunne udvinde olien og tjene på den. Det var derfor nødvendigt med belgisk militærs tilstedeværelse, der som sin primære opgave havde at bevare ro og orden og forhindre opstand. Der var til stadighed uroligheder og oprør blandt lokale eller kontraktarbejdere, der i tusindtal arbejdede på plantagerne under umenneskelige og slavelignende forhold. Selv om Lever Brothers kan have været forbilledlige på det sociale område i hjembyen Liverpool, kan det ikke kompensere for det faktum, at congoleserne, der havde fremdyrket de store palmelunde, aldrig modtog nogen kompensation for overdragelsen af disse.

En form for modstand, som var udbredt, var "fodslæberi" i arbejdet, hvor ting blev gjort i det tempo og på den måde, der passede congoleserne. Denne langsommelighed og tilsyneladende manglende evne til at forstå og udføre ordrer blev i de etnografiske beskrivelser ofte oversat til congolesernes manglende intellektuelle evner, hvor det i virkeligheden var udtryk for modstand mod de hvide kolonisatorer, og fordi man ikke kunne se meningen med at udføre arbejde, der ikke kom en selv til gode.

Monganga betyder "den hvide læge". Det var det navn, Gregers Jensen fik af de indfødte, og som han som nævnt brugte som hovedtitel på sin erindringsbog. I bogen viser Gregers Jensen sin evne til at sætte sig ind i congolesernes verden. Dette gør hans samling af genstande og fotografier til et sjældent menneskeligt vidnesbyrd fra en tid, som i dag stort set er glemt. Den amerikanske Congo-ekspert og antropolog Wyatt MacGaffey har for nylig fremhævet, hvordan man i Belgien ikke har været i stand til kritisk at udforske og fremstille landets koloniale historie i Congo. Han udtrykte samtidig håbet om, at skandinaviske forskere ved hjælp af materialet fra de danske, svenske og norske congofarere kunne bidrage til at fremme forskningen i Congos koloniale historie. Etnografisk Samling deltager i denne udforskning gennem et nordisk og internationalt forskernetværk omkring samlinger af materiale fra Congo og Centralafrika. Fotografierne fra Gregers Jensens samling, der i udpræget grad illustrerer hverdagen blandt landets egne indbyggere i kolonitiden, er en af de centrale kilder.

Litteratur

V Christophersen og J.V.S. Johnson: Den danske Lægestand 1915-1925. København 1925.

Gregers Jensen: Monganga, dansk læge i Congo. København 1944.

Ann Vibeke Knudsen: Gregers Jensen: "Monganga". 2003. http://congo.natmus.dk 15.06.2004

Helene Bilsted Probst: "En myg og en flue – historien om at være Monganga i Congo", i *Ann Vibeke Knudsen* (red): Bornholm – Congo – tur/retur. Fortællinger om bornholmere, andre danskere og congolesere samt lidt om Congos historie fra 1870erne til nu. Rønne 2003.

Jeremy David Rowan: Imagining corporate culture: the industrial paternalism of William Hesketh Lever at Port Sunlight, *1888-1925*. Louisiana State University and Agricultural and Mechanical College. 2003.

Peter Tygesen: Congospor. Norden i Congo – Congo i Norden. København 2006.

SUMMARY

Gregers Jensen

– doctor, collector and photographer in the Congo

Gregers Jensen worked from 1922 until 1927 as a doctor in the Congo for the Belgian palm oil company Huileries du Congo Belge SA. Alongside his medical practice Gregers Jensen collected ethnographic objects, and above all took a wealth of photographs of everyday life in the Congo. In 2005 the Ethnographic Collection of the National Museum of Denmark received the last photographs taken by Gregers Jensen, so that today there are 400 of his photographs in the photo archives of the Ethnographic Collection.

The photographs, along with Gregers Jensen's memoirs, Monganga, constitute unique documentation of life in the forest districts of the Congo in this period. The photographs document tropical diseases, but also give us insight into the incipient industrialization and modernization that the Congo underwent in the inter-war years.

The Gregers Jensen donation is one of the collections from Congo travellers from Scandinavia which have taken on new relevance today. At present the colonial history of the Congo is being rewritten and reinterpreted. Collections in Scandinavia are a particularly important source, since the Scandinavian Congo travellers, while they may have been part of the colonial administration, at the same time stood outside it as non-Belgians. Gregers Jensen is an example of such a source, where the collector's own voice in the memoirs and archives, along with the pictures, give us unique insight into the everyday life of ordinary Congolese in the colonial period. Gregers Jensen soberly describes the hierarchy in the colonial Congo and its consequences for the country's own inhabitants who were subject to the system.

Gregers Jensen tells us how the freedom-loving people of the Congo were subjected to taxes and forced labour, and about the resistance that could be the result. He also describes the huge effort of treating and combating disease in the Congo at this time.

Kirkefædrene på Marmorkirken

En unik samling zinkstatuer restaureres

Af Torben Holst og Trine Neble

Frederiks Kirke i København, bedre kendt som Marmorkirken, er et imponerende bygningsværk anlagt som et iøjnefaldende point de vue i Frederiksstaden, enevældens enestående anlæg. Kirken har en spændende og langvarig bygningshistorie, der indledtes under Frederik V, som lagde grundstenen i 1749. Byggeriet pågik derefter i en årrække under ledelse af først den danske arkitekt Nicolai Eigtved og efter hans død i 1754 den franske arkitekt Nicolas-Henri Jardin. Riget fattedes imidlertid penge, og i 1770 blev byggeriet, skønt langtfra fuldført, stoppet af Struensee. Kirken henlå nu som en markant malerisk ruin, og først over hundrede år senere blev byggeriet genoptaget, da finansfyrsten C.F. Tietgen fra 1875 og i de følgende år tilførte byggeriet store økonomiske midler. Det blev nu arkitekten Ferdinand Meldahl, der kom til at stå for fuldførelsen af kirken, som blev indviet i 1894.

Marmorkirken er opført i italiensk inspireret barokstil, og Ferdinand Meldahl har uden tvivl haft bl.a. Peterskirken i Rom som forbillede for sit storstilede byggeri. Det er sikkert også herfra, han har kopieret ideen med at udsmykke kirkens balustrade med en række statuer af helgener og kirkefædre (fig. 1). Statuerne gennemgår i disse år på skift en større restaureringsproces på Nationalmuseet. Den første blev færdigrestaureret i 2002, og i efteråret 2005 var restaureringsarbejdet nået så vidt, at halvdelen af statuerne var klar til genopsætning på kirkens nyrestaurerede balustrade.

De atten godt tre meter høje statuer blev skabt i første halvdel af 1880'erne af ti danske billedhuggere. De blev alle støbt i zink – et materiale det ikke var usædvanligt at bruge til skulpturer på daværende tidspunkt, men som siden begyndelsen af 1900-tallet er gået helt i glemmebogen som støbemateriale til kunstneriske arbejder.

Indtil 1830'erne var fremstillingen af zinkstatuer et ukendt fænomen i Europa. Dette hænger sammen med, at zink har nogle specielle egenskaber, som gjorde, at metallet først meget sent fandt anvendelse som selvstændigt materiale i Europa. Zink begynder således at koge og gå på dampform allerede ved 906 °C. Da der kræves temperaturer betydeligt over 906 °C for at smelte zinkmalm, kan zink altså ikke som andre metaller blot udsmeltes af sin malm. Man må i stedet udvinde metallet ved en særlig destillationsproces, hvor zinkdampene bliver indfanget

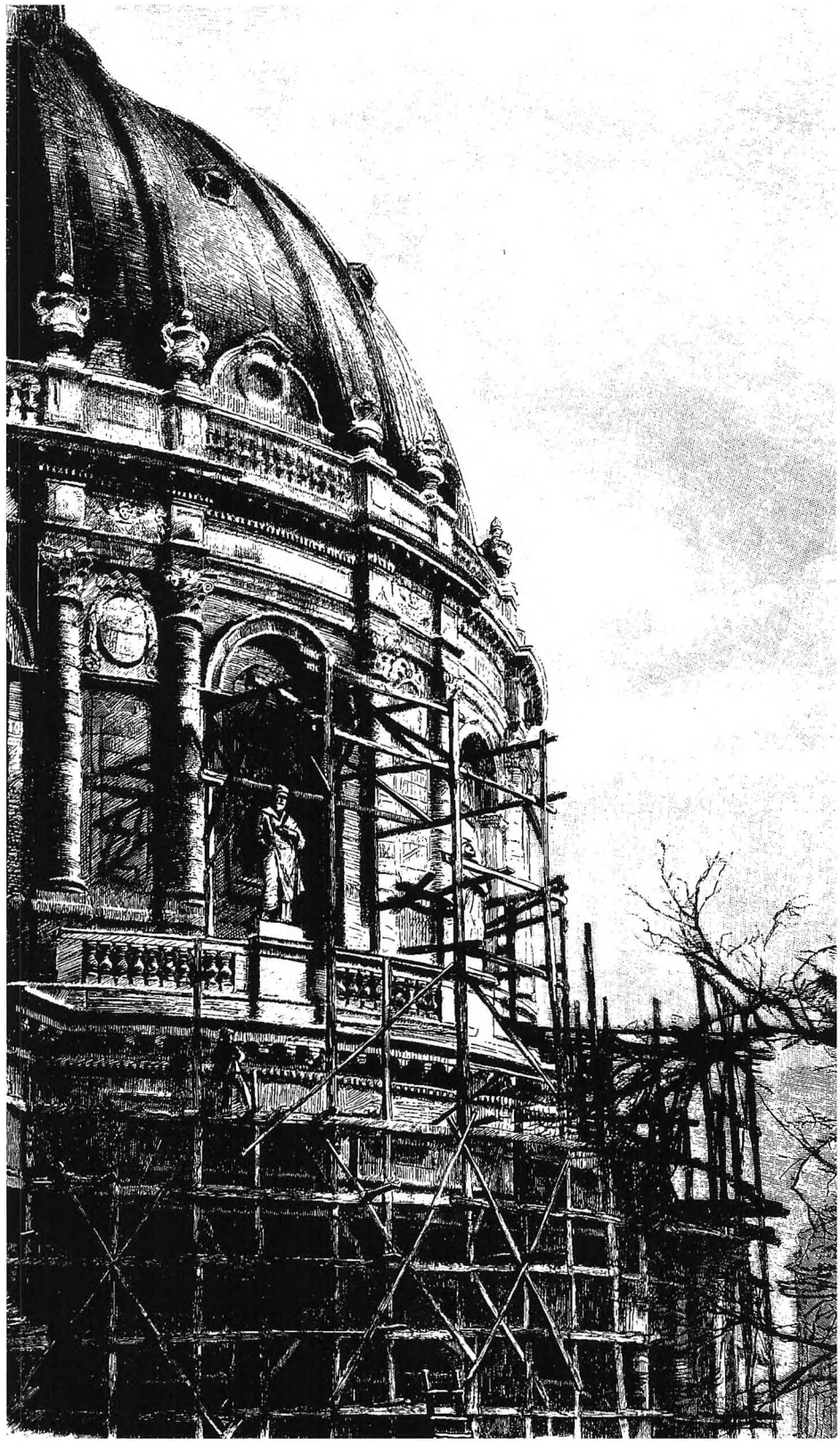

Fig. 1.
Marmorkirken under opførelsen i 1884-85. Kuplen er færdig, og træstilladset når kun op til balustraden med skulpturudsmykningen. Stilladset er ført op over skulpturerne, formodentlig for at kunne bære hejseværk anvendt under placeringen af skulpturerne på soklerne. På stilladset anes en enkelt håndværker (?), der ser bygningsværket an. Tegning af Tom Petersen bragt i Illustreret Tidende nr. 19, den 8. februar 1885.

The Marble Church during erection in 1884-85. The dome is finished and the wooden scaffolding only reaches up to the balustrade with the sculptural decoration. The scaffolding has been raised above the sculptures, presumably to carry the hoist used when placing the sculptures on their pedestals. On the scaffolding we can make out a single craftsman (?) watching the construction work.

og kondenseret efter smeltningen af malmen. Denne proces har været anvendt i Kina og Indien langt tilbage i historien, men den blev først kendt i vores verdensdel i begyndelsen af 1700-tallet og patenteret i 1738 af englænderen William Champion, der i de følgende årtier producerede zink til messingfremstilling på et nyopført metalværk nær Bristol. Der kom dog først gang i den europæiske zinkproduktion i større stil i begyndelsen af 1800-tallet, efter at flere nye og mere effektive fremstillingsprocesser var blevet udviklet.

I 1805 opdagede englænderne C. Sylvester og C. Hobson, at når zink er opvarmet til mellem 115 og 165°C, lader metallet sig trække og valse. Denne viden fandt hurtigt anvendelse ved fremstilling af valsede zinktagplader, der snart fik god udbredelse som et billigt alternativ til tagdækning med kobber eller bly. Da først produktionen og brugen af zink tog fart, begyndte man naturligt nok også at undersøge, hvilke andre anvendelsesmuligheder der lå i dette "nye" metal.

Umiddelbart viste det sig imidlertid vanskeligt at anvende zinken til støbning eller smedning. Det skyldes grundlæggende, at zinkmolekyler er opbygget på en måde – i et hexagonalt krystalgitter – som bl.a. medfører, at metallet let bliver sprødt og danner revner. Zink lader sig i modsætning til bronze heller ikke støbe om en fast støbekerne, idet metallet trækker sig for meget sammen om kernen under afkølingen, så støbningen ødelægges.

I 1831 fandt berlineren Moritz Geiss imidlertid ud af at støbe zinkgenstande i simple sandforme. Sandstøbningsteknikken kendte han allerede fra sin fars jernstøberi, så ideen med at anvende denne teknik til zinkstøbning var nærliggende og ikke i sig selv nyskabende. Fornyelsen lå i, at Geiss som den første indså, at større zinkgenstande, på grund af zinkens særlige natur, måtte støbes i mindre stykker og derefter sammenføjes til et hele ved lodning, og at dette forholdsvis nemt lod sig udføre med sandstøbningsteknikken som udgangspunkt.

Geiss omdannede allerede året efter sine første eksperimenter sin fars jernstøberi til Europas første zinkgodsstøberi for arkitekturdele. Her blev Karl Friedrich Schinkel, en af klassicismens førende tyske arkitekter, hurtigt en vigtig kunde, fordi han i stor stil begyndte at anvende zinkornamenter som udsmykning på sine byggerier. Tidens nyklassicistiske bygningsværker var rigt dekorerede med ornamenter kopieret efter antikke forbilleder, og disse ornamenter var tidligere blevet fremstillet i ler, træ, sten, støbejern, bronze eller sågar papmaché. Zinken kunne ofte med fordel erstatte disse materialer på grund af bedre holdbarhed eller lavere pris. Problemet med metallets lidt kedelige grå farve kom man almindeligvis uden om ved at bemale zinkornamenterne, så de fremstod som bronze eller sten.

Eftersom Schinkel var toneangivende inden for europæisk arkitektur, fik han hurtigt følgeskab af mange andre af datidens arkitekter.

Med erfaringerne fra støbningen af de mange arkitekturdele blev Geiss i løbet af 1830'erne så dygtig, at hans støberi også turde binde an med skulpturer. I begyndelsen kopier af ældre statuer, men snart kom nye værker af datidens fremtrædende kunstnere også på programmet. Produktionen af statuer blev hurtigt ret omfattende, fordi mange nybygninger i samtiden udsmykkedes med skulpturer. I det hele taget så en del af datidens arkitekter anvendelsen af zinkudsmykninger som en herlig nyskabelse, der gav dem mulighed for at dekorere

deres bygningsværker både smukkere og billigere end tidligere. Smukkere, fordi zinken gav kunstnerne mulighed for at gengive detaljer finere end i sten, og billigere, fordi fremstillingen af skulpturer og ornamenter i zink, trods et påkrævet omfattende lodde- og malearbejde, alligevel stadig var en del mindre kostbart end støbning i bronze eller hugning i sten.

Geiss kunne ikke hemmeligholde sine produktionsmetoder særligt længe, og snart kom der flere nye zinkstøberier til, hvor man benyttede hans ideer – først i Tyskland, men hurtigt efter også i andre europæiske lande og i USA.

I Danmark var det den dansk-tyske arkitekt G.F. Hetsch, der blev den første, som benyttede zinkskulpturer til bygningsudsmykning. Allerede i begyndelsen af 1840'erne lod han fremstille og opsætte syv store zinkskulpturer på facaden af den nybyggede katolske domkirke Sankt Ansgar Kirke i Bredgade i København (fig. 2). Hetsch har formodentlig kendt det nye udsmykningsmateriale fra sit hjemland, og i den danske guldsmed og bronzestøber Jørgen Balthasar Dalhoff fandt han manden, der kunne stå for fremstillingen af skulpturerne. Dalhoff havde i flere omgange rejst i udlandet og lært sig bronzestøbning, og i 1840 rejste han rundt i bl.a. Tyskland og studerede, hvorledes man dér benyttede det nye støbemateriale zink.

Dalhoff havde imidlertid på sin studietur ikke fået afluret sig Geiss' støbemetode, og på hans nyanlagte støberi i Ny Adelgade i København støbte man derfor de syv skulpturer til Sankt Ansgar Kirke i traditionel bronzestøbningsteknik – den såkaldte cire perdue støbning, hvor formen opbygges i en særlig gipsblanding om en voksmodel, der efterfølgende smeltes ud og efterlader et hul-

Fig. 2.
Udsnit af facaden på Sankt Ansgar Kirke i København. I nicherne Gotthilf Borups zinkskulpturer af (nævnt fra venstre mod højre) Esajas, Moses, David, Aron og Elias, og på soklerne på facadens to hjørnesøjler ses to knælende engle af samme kunstner. Skulpturerne er malet i en grønlig farve, der skal illudere anløbet bronze. Foto: Roberto Fortuna.

Detail of the facade of St. Ansgar's Church in Copenhagen. In the niches Gotthilf Borup's zinc sculptures of (left to right) Isaiah, Moses, David, Aaron and Elijah, and on the pedestals on the two corner columns of the facade we see two kneeling angels by the same artist. The sculptures are painted in a greenish colour meant to look like tarnished bronze.

rum, som så udstøbes med metal. Resultatet var dårligt støbte skulpturer fulde af fejl og mangler, som må have krævet en omfattende efterbearbejdning og udbedring, inden skulpturerne kunne opsættes. De syv skulpturer er i 1990'erne blevet restaureret på Nationalmuseet, hvor deres mange støbetekniske fejl kom tydeligt for dagen under arbejdet med dem.

Ud over Hetsch var det i Danmark især den fremtrædende arkitekt Ferdinand Meldahl, der valgte at benytte sig af zinkudsmykninger på sine bygningsværker. Meldahl var selv søn af en jernstøber og har måske derfor haft en særlig interesse i og forståelse for den nye zinkstøbekunst. Han benyttede bl.a. zinkudsmykninger ved genopbygningen af det brændte Frederiksborg Slot, ved restaureringer af Eremitageslottet, Amalienborg og Rosenborg Slot, samt som nævnt ved færdiggørelsen af Marmorkirken.

Da de 18 zinkstatuer på Marmorkirken skulle støbes i midten af 1880'erne, var Geiss' støbeteknik nu almindeligt kendt og gennemprøvet også i Danmark. Disse skulpturer er derfor alle støbt efter hans principper, dvs. som simple sandstøbninger i mange små dele og derpå sammenloddede til et hele. Hver af de store skulpturer består således af over to hundrede sammenloddede dele med en godstykkelse på 3-8 mm.

Fig. 3.
En ca. 50 cm høj gipsmodel af Theobald Steins statue Luther. Modellen må antages at være en model oprindeligt brugt ved fremstillingen af zinkstatuen Luther til Marmorkirken. Modellen tilhører i dag Theobald Steins oldebarn. Foto: Torben Stein.

A c. 50 cm tall plaster model of Theobald Stein's statue of Luther. The model must be assumed to have originally been used to produce a zinc statue of Luther for the Marble Church. The model belongs to Theobald Stein's great-grandchild.

Fremstillingsprocessen har formodentlig været den, at kunstneren indledningsvis på baggrund af egne skitser og tegninger har udført en mindre model af skulpturen i voks. Over denne model er der så efterfølgende blevet fremstillet en gipskopi, der så videre har dannet grundlaget for skabelsen af en gipsmodel i fuld størrelse (fig. 3). Den store gipsmodel er så ud fra støbetekniske hensyn blevet opdelt i flere hundrede mindre dele, der har kunnet bruges til at skabe de simple todelte sandforme til den endelige støbning af statuens mange dele. Ved den simple sandstøbningsproces er det påkrævet, at der ikke er såkaldte underskæringer i formen, dvs. steder, hvor formmodellen ikke kan løftes direkte op og ud af formhalvdelene, uden at formsandet forskubbes, hvilket ville gøre formen uanvendelig. Dette forhold er en vigtig årsag til, at hver zinkskulptur er støbt i så forbavsende mange dele, fordi man altså til støbningen har måttet opdele den tredimensionelle figur i en masse ret flade stykker, der egnede sig til at afforme i støbesand.

Støbningen af skulpturerne til Marmorkirkens balustrade skete i København på fire støberier: Carl Frederik Holms Støberi, Lauritz Rasmussens Bronze- og Zinkstøberi, Oluf Shieltveds Støberi og Christian Lundquists Støberi.

Udformningen af skulpturerne blev betroet ti af datidens førende danske billedhuggere. De var alle stærkt forankrede i Thorvaldsens og H.W. Bissens tradition, og skulpturerne af hedengangne apostle, helgener og kirkefædre blev på ingen måde banebrydende kunstværker, men er alle holdt i den klassicistisk-naturalistiske stil, som Bissen havde repræsenteret på Kunstakademiet.

De ti kunstnere og deres skulpturer til Marmorkirken er:

Johannes Hoffmann (1844-1920): Benedikt af Nursia og Sankt Elias
Otto Evens (1826-95): Sankt Hieronimus
Johannes Gelert (1852-1923): Sankt Augustin
Carl Christian Peters (1822-99): Sankt Johannes Chrysostomos,

Evangelisten Paulus, pave Gregor den Store
Carl Rohl-Smith (1848-1900): Sankt Athanasios, Sankt Irenæus af Lyon, Johannes Døberen og Moses
Ferdinand Edvard Ring (1829-86): Sankt Polykarpus
August Saabye (1823-1916): Sankt Peter
Theobald Stein (1829-1901): Martin Luther, Johannes (Jan) Hus og John Wycliff
Georg Christian Freund (1821-1900): Bernhard af Clairvaux
Aksel Hansen (1853-1933): Sankt Ambrosius

Alle statuerne blev opsat i 1885-87, da byggeriet af Marmorkirken nærmede sig sin afslutning, og har altså nu prydet kirkens balustrade i nær ved 120 år. De mange år, hvor statuerne har været udsat for vejr og vind, er ikke gået hen, uden at det har slidt meget på dem. Dette kom tydeligt til udtryk i 1999, da en af statuerne – Sankt Irenæus – under en kraftig decemberstorm mistede sin højre underarm og hånd, der blæste ned og knustes i et stort antal stykker. Bl.a. på denne baggrund og fordi undersøgelser viste, at der var behov for en omfattende restaurering af balustraden, hvis ikke den skulle bryde helt sammen, blev samtlige zinkfigurer i de nærmest efterfølgende år hejset ned fra deres pladser og stillet i haven rundt om kirken, hvor de står og afventer på skift at komme til Nationalmuseets værksteder i Brede for at blive gennemrestaurerede (fig. 4). Samtidig indledtes en omfattende restaurering af selve balustraden og skulpturernes stensokler.

Restaureringen af statuerne indledtes i 2002 efter forskellige forundersøgelser af deres konstruktion og materialesammensætning. Bl.a. bestemte Bevaringsafdelingens laboratorium zinkpladernes nøjagtige metalsammensætning, hvor det viste sig, at skulpturerne består af næsten ren zink med kun op til et par procent andre metaller i legeringen.

Zinkskulpturerne er loddet sammen med loddetin, der indeholder 20-30% bly, og for at undgå, at blystøv skulle spredes under restaureringsarbejdet, blev der på Bevaringsafdelingens største metalværksted opbygget et stort aflukket arbejdstelt med flere store luftudsug med særlige partikelfiltre. Her foregår alt fræse- og loddearbejde med statuerne, og konservatorerne bruger i dette aflukke altid beskyttende heldragt og luftforsynet filtermaske.

Selve restaureringsarbejdet falder i tre hovedområder. For det første: udbedring og forstærkning af statuernes indre støttestativ af jern; for det andet: udbedring af skader i form af revnede lodninger, gennemtæringer og slagskader, og for det tredje: påføring af en helt ny overfladebeskyttelse. Der arbejdes normalt på to statuer ad gangen for at kunne udnytte arbejdsfaciliteterne og arbejdstiden bedst muligt, og restaureringen af hver statue står på i to til fire måneder.

Efter modtagelsen af en zinkstatue på Bevaringsafdelingens værksteder i Brede bliver den indledningsvist forsigtigt sandblæst overalt udvendigt for at fjerne løs korrosion og snavs. Sandblæsningen foretages manuelt i et stort sandblæsningskammer, hvor operatøren har mulighed for at behandle alle skulpturens krinkelkroge, og hvor sandstøv og løsnede metalpartikler forbliver indelukket i kammeret og efter processen opsamles i en særlig filteranordning.

Fig. 4.
Skulpturer i haven uden for Marmorkirken. I forgrunden en færdigrestaureret Ambrosius, der venligt hilser på forbipasserende; bag ham tre urestaurerede figurer, der tålmodigt står og spejder efter lastbilen, som skal køre dem til restaurering.
Foto: Torben Holst.

Sculptures in the garden outside the Marble Church. In the foreground a fully restored St. Ambrose, kindly greeting the passers-by; behind him three unrestored figures, patiently standing, looking out for the lorry that will drive them off for restoration.

Statuen, der vejer omkring 800 kg, bliver herefter fragtet på en specialbygget rullevogn til arbejdsteltet, hvor en af de større zinkplader, der udgør skulpturens ryg, loddes løs og afmonteres, således at der nu bliver fri adgang til at montere forstærkninger på skulpturens centrale jernstøttestativ. Er det nødvendigt, at der føres ekstra jernforstærkninger ud i figurens arme, åbnes der ved samme lejlighed i nødvendigt omfang op for adgang til disse ved at lodde plader løs på armene.

En gennemgående årsag til, at skulpturerne før restaureringen er i en dårlig tilstand, er nemlig, at det indre støttestativ af jern, som de alle er forsynet med,

er for spinkelt til at holde figurerne helt i ro, når de påvirkes af stærke vindstød. Dette også selv om de originale jernstativer allerede er blevet forstærket én gang tidligere ved en restaurering af skulpturerne i slutningen af 1930'erne. Når figurerne svajer i vinden, kan det føre til, at lodningerne mellem zinkpladerne revner. Der bliver derfor til hver figur af den rådgivende ingeniør udarbejdet et forslag til, hvorledes der kan bygges et ekstra forstærkende støttestativ på det originale stativ, så skulpturerne bliver mere stabile. Dette forslag bliver så efterfølgende realiseret af Bevaringsafdelingens restaureringssmed, der fremstiller de nødvendige rør, firkantjern og bjælker og påmonterer dem indvendigt i statuen, efter at de først er blevet varmforzinket mod rust (fig. 5).

Når arbejdet med at forstærke støttestativet er fuldført, påloddes de løsnede zinkplader som forud, og derefter igangsættes det store arbejde med at gennemgå alle gamle lodninger for fejl samt at udfylde tæringshuller og eventuelt også rette fejl opstået ved, at skulpturen nogle steder kan være sunket lidt sammen under sin egen vægt.

De gamle statuer har i størsteparten af deres levetid stået næsten helt uden bemaling, selv om de oprindeligt er tænkt at skulle stå bemalede i en hvidgul farve, som en imitation af den Faxe marmor, der er benyttet på store dele af kirkens ydre. Grunden til, at statuerne i mange år har stået uden bemaling, er, at de oliemalingstyper, man tidligere har benyttet til bemalingen, kun forliges meget dårligt med zinkunderlaget. Zink danner zinksæber med olie, og dette har tidligere fået malingen til at skalle af, få år efter at den er blevet påført. Fordi zinkskulpturerne i mange år således ikke har været beskyttet af maling, er de overalt i overfladen tæret af luftforureningen, idet luftens indhold af svovl ved tilgang af regn og fugt har dannet syre, der har opløst dele af zinken. Dette for-

Fig. 5.
Et kig fra bunden op indvendigt i skulpturen af Chrysostomos. Et kraftigt galvaniseret H-jern, der er fæstnet til figurens bundramme af vinkeljern og stabiliseret med fladjern og rør, danner et støttestativ, der er forbundet til skulpturen med diverse fladjern. Stativet modvirker, at figuren synker sammen under sin egen vægt, og holder den fra at ryste i stykker under stormvejr. Alle rustne bolte udskiftes under restaureringen med nye, galvaniserede. Foto: Torben Holst.

A look from the bottom up inside the sculpture of St. John Chrysostom. A strongly galvanized H-beam, fixed to the bottom frame of the figure by angle irons and stabilized with flat bars and pipes, forms a supporting framework that is joined to the sculpture with various flat bars. The framework prevents the figure collapsing under its own weight and keeps it from being shaken apart in stormy weather. All rusty bolts are replaced during the restoration with new, galvanized ones.

Fig. 6. Detalje af Ambrosius før restaureringen. De mørke streger er loddetin langs pladesamlinger. Disse områder står hævet over zinkpladen, hvor der er tæret op til 2 millimeter bort af overfladen. Zinkpladen er på grund af tæring meget ujævn, og der er kun få rester af en gulhvid bemaling. På panden ses ti cm målestok. Foto: Torben Holst.

Detail of St. Ambrose before restoration. The dark lines are soldering tin along the plate joints. These areas are raised above the zinc plates, where up to 2 millimetres have been corroded from the surface. Because of the corrosion the zinc plates are very uneven, and there are only a few traces of a yellowish-white paint. On the brow we see a ten cm measuring gauge.

hold ses tydeligt ved alle loddefugerne, hvor de enkelte zinkplader er loddet sammen. Fordi loddetinnet kun i ringe grad er blevet påvirket af vejr og vind, står områderne dækket af loddetin her overalt hævet mellem cirka en halv og op til 1,5-2 millimeter over pladernes niveau, hvilket altså vil sige, at der på grund af luftforureningens tæring generelt er forsvundet op til et par millimeter af zinkpladernes overflade (fig. 6).

For at finde frem til revnede lodninger og for at få skabt en jævn skulpturoverflade uden fremstående lodderande fræses alle loddefuger ned i samme niveau som zinkpladerne. Det sker ved fræsning med specielle fræsejern monteret på trykluftdrevet værktøj. Når alle loddefuger således er jævnet i niveau,

kontrolleres de for eventuelle revner. Når der findes en revne, skæres denne op med en smal savklinge, og området omkring revnen afrenses grundigt, så der er klart til at nylodde. Lodningen sker med loddetin, der i metalsammensætning ligner den oprindeligt anvendte, og der anvendes gasflamme eller gasopvarmet kolbe til lodningen (fig. 7a & 7b).

Hvis revnen mellem zinkpladerne er mere end en millimeter bred, bliver revnen inden nylodningen fyldt ud med tildannet ny zinkplade. Tilsvarende bliver steder, hvor zinkpladen er hullet, udfyldt med tildannet zinkplade, der loddes på plads med loddetin (fig. 8a & 8b). Huller i zinkpladen kan være opstået på grund af tæring eller støbefejl eller sågar, som det er forekommet i et enkelt tilfælde, på grund af beskydning. Måske en vildfaren kugle fra besættelsestiden?

Når en skulptur således har fået nyloddet alle revnede loddefuger, og alle huller er udfyldt og løse dele loddet på plads, genstår nu nymalingen af skulpturen. Der er gode belæg for, at skulpturerne på Marmorkirken altid har skullet fremstå, som var de gjort af Faxe marmor, men de rester af maling, der er fundet på skulpturerne, har været så nedbrudte, at den præcise farvesætning ikke har kun-

Fig. 7a.
Underarm og hånd til statuen Irenæus i mange stykker efter et fald ned fra kirken. Foto: Torben Holst.

Lower arm and hand of the statue of St. Irenaeus in many pieces after falling down from the church.

Fig. 7b.
Irenæus' hånd genskabes af de originale stumper ved lodning. For at undgå at indånde blydampe foregår arbejdet i "rumdragt" og med brug af udsug over loddestedet. Foto: Torben Holst.

St. Irenaeus' hand is recreated from the original pieces by soldering. To avoid breathing in lead fumes the workers wear 'space suits' with ventilation above the soldering point.

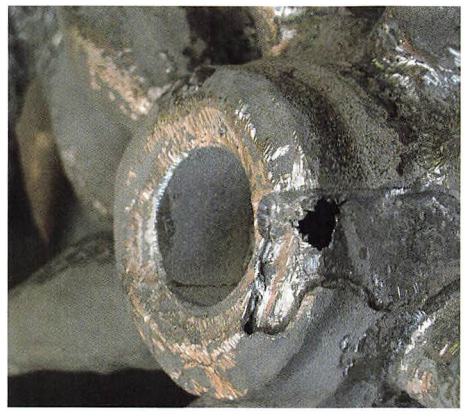

Fig. 8a.
Detalje fra skulpturen Elias. En mindre støbefejl, der har forårsaget et lille hul i skulpturen, er blotlagt efter fræsning. Foto: Torben Holst.

Detail of the sculpture of Elijah. A minor casting flaw that has caused a small hole in the sculpture has been exposed after milling.

Fig. 8b.
Støbefejlen er udbedret ved ilodning af ny tildannet zinkplade og efterfølgende afpudsning med fræser. Foto: Torben Holst.

The casting flaw has been repaired by soldering in a newly formed zinc plate and subsequent dressing with a milling machine.

net fastslås med sikkerhed. Den farve, der er blevet valgt til nymalingen af skulpturerne, er derfor blevet bestemt i et samarbejde mellem en farvekonservator fra Nationalmuseets Bevaringsafdeling og Erik Møllers Tegnestue A/S, der har forestået det samlede restaureringsarbejde på Marmorkirken.

Kort inden malingen af statuen igangsættes, afvaskes den overalt udvendigt med et affedtende rensemiddel og trykspules efterfølgende med hedt, demineraliseret vand. Når statuen er tør efter denne behandling, bliver den bemalet med airless-sprøjtepistol og pensel så mange gange, at der overalt udvendigt på statuen opbygges et malingslag på en halv til en millimeters tykkelse. Malingen, der benyttes, er en tykfilms-acrylmaling, der egentlig er udviklet til at blive anvendt på forzinket stål på broer, store ståltanke o. lign. Denne malingstype har ved tyske forskeres grundige forsøg vist sig at være den, der giver den bedste langtidsbeskyttelse på zink.

For at gøre det tydeligt, hvornår zinkskulpturerne absolut behøver vedligeholdelse af bemalingen igen, har Bevaringsafdelingen i samråd med arkitekten valgt at påføre det næstinderste malingslag på hver skulptur i en afvigende grøn farve. Når den ydre, hvidgule bemaling på skulpturen er gennemslidt til dette lag, vil den grønne farve således fremstå som en kraftig påmindelse om, at udbedring af bemalingen er påkrævet.

Skulpturernes stensokler er opbygget af en muret kerne beklædt med marmor. De havde før istandsættelsen mange vand- og frostsprængningsskader på grund af vandindtrængning bl.a. via de hullede skulpturer. Soklerne havde som følge deraf ringe styrke og stabilitet. Ved indsætning af en helt ny murstenskerne og udskiftning af alle de smuldrende natursten blev soklerne på ny stærke nok til at bære statuerne sikkert. Det lykkedes i forbindelse med restaureringen af

Fig. 9.
De første otte skulpturer er ved at blive genopsat på kirken i november 2005. I luften, holdt oppe af en BMS-kran, svæver Hieronimus og venter, mens stenhuggeren klarer den sidste finjustering af soklen. Foto: Torben Holst.

The first eight sculptures are being reinstalled at the church in November 2005. In the air, held up by a crane, St. Jerome hangs and waits, while the stonemason deals with the last fine adjustments of the base.

Fig. 10. Marmorkirkens balustrade set fra Store Kongensgade, efter at de første otte nyrestaurerede zinkstatuer er bragt tilbage på deres pladser i 2005. Foto: Torben Holst.

The balustrade of the Marble Church seen from the street Store Kongensgade after the first eight restored zinc statues have been put back in their positions in 2005.

soklerne med velvillig assistance fra Faxe Kalk A/S at få genåbnet firmaets gamle stenbrud for en produktion af bygningsegnet marmor. Derved blev det muligt at erstatte de ødelagte og nedbrudte sten på balustraden med det oprindelige materiale, den smukke, hvidgule Faxe marmor.

I november 2005 kunne de første otte zinkskulpturer genopsættes på Marmorkirkens facade ud mod Store Kongensgade (fig. 9). Skulpturerne blev hejset fra deres midlertidige opholdssted i haven omkring kirken op på plads på balustraden med en BMS-kran og fastgjort til hver deres stensokkel med en meget kraftig, rustfast forankringsbolt, der er støbt fast en meter centralt ned i soklen. Desuden sikrer nogle mindre bolte, der er indstøbt i sokkelstenene, statuernes stabilitet om centeraksen (fig. 10).

Arbejdet med de resterende statuer fortsætter i de kommende år på Bevaringsafdelingen, hvor man har kapacitet til at restaurere to-tre af statuerne årligt. Det forventes på den baggrund, at restaureringsarbejdet på denne Nordeuropas største zinkskulpturgruppe kan være endeligt færdiggjort i efteråret 2008 eller foråret 2009, således at Marmorkirken igen kan komme til at fremstå med alle de vise kirkefædre i fuld vigør på balustraden, klar til at møde de kommende århundreders udfordringer.

Litteratur

Jörg Freitag: Zink - Zur Technologie seiner Herstellung und Verwendung als Gusswerkstoff im 19. Jahrhundert; i Peter Mottner og Martin March(red.): Zinkguss, Die Konservierung von Denkmälern aus Zink, Bayerisches Landesamt für Denkmalpflege, München 1999, s. 76-90.

Carol A. Grissom: The Conservation of Outdoor Zinc Sculpture; i D.A. Scott, J. Podany og B.B. *Considine* (red.): Ancient & Historic Metals, Conservation and Scientific Research, Proceedings of a Symposium Organised by the J. Paul Getty Museum and the Getty Conservation Institute November 1991, s. 279-304.

Sabine Hierath: Die Anfänge des Zinkgusses in der Architektur und in der Bildende Kunst; i *Peter Mottner og Martin March* (red.): Zinkguss, Die Konservierung von Denkmälern aus Zink, Bayerisches Landesamt für Denkmalpflege, München 1999, s. 50-60.

Sabine Hierath: Berliner Zinkguß. Architektur und Bildkunst im 19. Jahrhundert. Köln 2004.

Knud Holm: Production and Restoration of Nineteenth-century Zink Sculpture in Denmark; i *D.A. Scott, J. Podany og B.B. Considine* (red.): Ancient & Historic Metals, Conservation and Scientific Research, Proceedings of a Symposium Organised by the J. Paul Getty Museum and the Getty Conservation Institute November 1991, s. 239-248.

Fridrich Kobler: Über Zink und Zinkguss; i Peter Mottner og Martin March (red.): Zinkguss, Die Konservierung von Denkmälern aus Zink, Bayerisches Landesamt für Denkmalpflege, München 1999, s. 16-49.

Lena Wichström og Mirja Kanerva: Conservation of Helsinki Cathedral Zinc Statues; i Preprints Konserveringsmidler & Konserveringsmetoder, Consolidants and Conservation Methods, Nordisk Konservatorforbund XIV. Kongres, Oslo 20.23 Mars 1997, s. 251-263.

SUMMARY

The patriarchs on the Marble Church

– On the restoration of a unique collection of eighteen large zinc statues

The foundation stone of the church Frederiks Kirke in Copenhagen, better known as 'the Marble Church', was laid by Frederik V as early as 1749, but because of a long interruption in the building work caused by a shortage of funding, the church was only completed by the well known Danish architect Ferdinand Meldahl in 1894. Meldahl chose, with St. Peter's in Rome as his model, to decorate the balustrade of the church with eighteen zinc statues, a good three metres tall, of saints and patriarchs. The statues were created in the first half of the 1880s by ten Danish sculptors and cast at four foundries in Copenhagen. The statues constitute the largest group of zinc sculptures in northern Europe.

The zinc statues were made according to a method developed by the Berliner Moritz Geiss in the 1830s. Each sculpture is cast in many smaller parts in simple sand moulds, then the many small parts are assembled into a whole by soldering with tin. The method was specially developed for zinc casting, be-

cause zinc has particular properties that make it unsuitable for casting with the well known ancient bronze casting techniques.

In Denmark the first zinc statues were cast at the beginning of the 1840s by the bronze founder and goldsmith Jørgen Balthasar Dalhoff in order to set up the façade of St. Ansgar's Church in Copenhagen, built by the Danish-German architect G.F. Hetsch. These statues were very badly cast, because Dalhoff had not yet mastered Geiss's casting method. The statues were restored at the National Museum's conservation department in the 1990s.

The statues in the Marble Church were cast in the mid-1880s, when the casting technique was well developed in Denmark too. The statues are therefore in high-quality casting. Nevertheless almost 120 years of exposure to wind and weather have worn and corroded many of them, and when an arm on one of the statues was blown down in a gale in 1999 it became obvious to everyone that they now needed radical repairs. The statues were therefore all taken down from the balustrade of the church, and they are now being restored one after another by the workshops of the conservation department, where the inside supporting frames of iron are being restored and reinforced, so that the statues will be more stable under wind pressure. In addition all the joints between the 200 to 300 zinc plates of which each statue consists have been examined and resoldered where cracks have been discovered. Where holes have been corroded in the statues new zinc plates are soldered in, and where the zinc plates are deformed they are bent back into their original shape. Small missing parts are recreated in new zinc plate and soldered on. Finally the sculptures are repainted with a thick-film acrylic paint in a colour presumed to correspond to the original one used.

In the autumn of 2005 the first nine of the eighteen sculptures had been fully restored, and eight of these were reinstalled on the church's restored balustrade out towards Store Kongensgade in November the same year. The restoration of the remaining nine statues continues over the next few years with a scheduled conclusion and reinstallation on the church at the end of 2008 or in the spring of 2009.

Hos havnekaptajnen på St. Thomas for 150 år siden

Af Inge Mejer Antonsen

I 2002 erhvervede Nationalmuseet et lille oliebillede af et hus på St. Thomas i det tidligere Dansk Vestindien. Huset, der er bevaret, er beliggende i Dronningensgade 26-27 i Kongens Kvarter i byen Charlotte Amalie (fig.1). I det følgende skal der berettes om dette hus, dets beboere og dets indretning, idet det er det eneste hus på St. Thomas, hvorfra man har en malet gengivelse i farver af en fuldt møbleret stue, før fotografien kom til øerne (fig. 4). Fra St. Croix kendes to akvareller, der er omtalt og gengivet i Nationalmuseets Arbejdsmark henholdsvis 1972 (side 153) og 1976 (side 177). Den første, af H.G. Beenfeldt, kan dateres til 1796, den anden til ca. 1850, samme tid som billedet fra St. Thomas. Andre billedlige fremstillinger af farvelagte interiørbilleder har vi ikke kendskab til. Der er således god grund til at se nærmere på eksemplet fra St. Thomas.

Fig. 1. Hus i Dronningensgade 26-27, Kongens Kvarter, Charlotte Amalie, St. Thomas. Det påvises her, at billedet er malet af Georgine Tonie Kjær (1831-1898), Rohdes niece. Ca. 1850. Olie på kobber (?). 20 x 30 cm. Nationalmuseet. Foto: John Lee.

The house at Dronningensgade 26-27, Kongens Kvarter, Charlotte Amalia, St. Thomas. C. 1850. The article shows the artist to be harbourmaster Rohde's niece, Georgine Tonie Kjær. Oil on copper(?). National Museum.

Men først skal huset studeres udefra. På det lille billede syner det måske ikke af så meget, men på fremstillinger af byen fra det 19. århundrede troner det i fornem majestæt højt på det østlige af de tre bakkedrag, hvorpå byen er bygget (fig. 2). Lidt højere oppe ligger Blackbeard's Castle, et af øens gamle vagttårne, hvorfra man kunne holde øje med havneindløbet. I parallelgaden mod syd, Kongensgade, ligger guvernementshuset og administrationsbygningen. Således en fornem beliggenhed.

Huset skiller sig ud fra omgivelserne ikke kun på grund af sin højtliggende position, men også fordi det er et af de få i området, der er forsynet med kviste. Det ligger på en skråning, således at indgangen fra nord er i én etage, mens sydsiden har to etager. Maleriet viser huset fra sydvest. Det er bygget, som det ofte er tilfældet i Vestindien, med en muret underetage og en overetage af træ, her dog iblandet murværk. Farveforskellen mellem etagerne røber materialernes forskellighed. Nederste etage har en varm grågul tone, mens overetagen er okker. Hjørnepilastrene er, ifølge den nuværende ejer, også af træ. Den øverste etages pilastre har på maleriet forskudte kvadre, mens den nederste dels pilastre er glatte. På Hingelbergs kort fra 1837 (fig. 3) er ved husets vestside indtegnet et rektangulært område, der på maleriet er omkranset af en mur. Det er utvivlsomt cisternen, en indretning, der forefindes i ethvert vestindisk hus til opsamling af regnvand fra taget. Hjørnepilastrene er hvidmalede ligesom vinduesomramningerne og de engelske skydevinduer samt de kraftige orkanskodder, mens persienne-vinduer og døre er grønne. Fra den nederste etages midterdør er nedgangen til haven ad en dobbeltløbende trappe med sortmalet gelænder, utvivlsomt af støbejern, der var umådelig populært i tiden, fra Amerika i vest til Australien i øst, og derover en balkon med et tilsvarende gelænder. Det halvval-

Fig. 2. Charlotte Amalie, akvatinte af Jens Holm ca. 1824 efter maleri af Peter Sevel. Byen set fra øst. Foroven til højre er Blackbeard's Castle, lidt længere nede ad bakken ses huset Dronningensgade 26-27 med kviste på taget og Dannebrog hejst ud for gavlen. Ifølge Pasprotokol for St. Thomas 1815-24 er Sevel afrejst til København 1. maj 1823. Maleriet må derfor være udført før denne dato. 278 x 418 cm. Det Kgl. Bibliotek. Foto: Det Kgl. Bibliotek.

Charlotte Amalia on St. Thomas, seen from the east. Aquatint by Jens Holm after a painting by Peter Sevel. The house at Dronningensgade 26-27 has dormers and the Danish flag is flying at the gable.

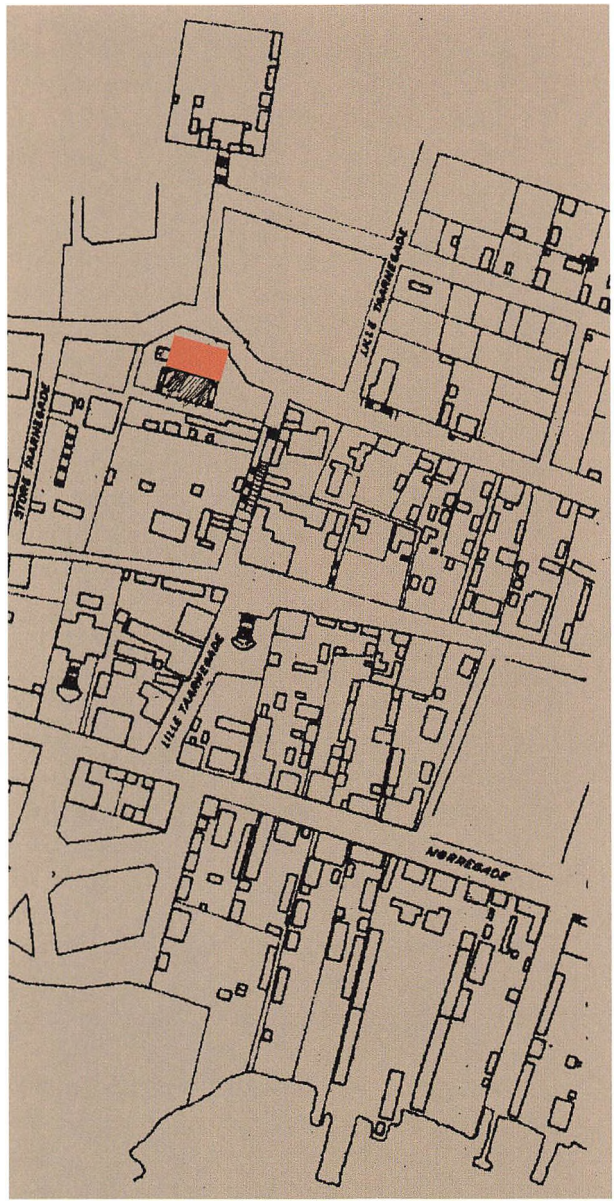

Fig. 3.
Kongens Kvarter. Udsnit af C.P. Hingelbergs kort over Charlotte Amalie 1837. Nytegning efter nu forsvundet original. Ved Dronningensgades rinding ses huset nr. 26-27. Trapperne ned i haven og udhusene er angivet. Efter Three Towns.

Kongens Kvarter. (The King's Quarter) Detail of C.P. Hingelberg's map of Charlotte Amalia, 1837. At the bend of the street Dronningensgade we see the house at no. 26-27. The stairs down to the garden and the outhouses are indicated. After Three Towns. *Redrawing.*

mede tag er rødt, som vil det efterligne hjemlandets tagsten, men det er ikke muligt ud fra maleriet at bestemme materialet.

I flugt med de to endegavle fører trappeløb ned i haven. Afslutningen af trappeløbene er markeret med piller, der forbinder de to trapper indbyrdes med en lav mur. Ved foden af den østlige trappe ses, anbragt på en stander, et lille grålmalet fuglehus med pyramidetag.

Billeder af husets facade mod nord fra den tidlige tid har vi ikke kendskab til. Men meget anderledes, end vi i dag kender den, har den næppe været. Sydfacaden derimod har senere fået forlænget første sals balkon næsten til hele husets længde, og den hviler nu på murede piller, hvad der kan følges gennem senere billeder. De sortmalede gelændere er for længst forsvundne.

Maleriet af husets centrale rum, den store midtersalon, må, som allerede nævnt, være fra omkring 1850 (fig. 4). Sen-empirens kraftige farver træder os i møde under det kuplede hvidmalede tray-ceiling (dvs. et loft af form som en omvendt bakke). For enden af rummet er væggen opløst i tre åbninger ud til galleriet, adskilt af kannelerede piller, og derfra fører en fløjdør med persienner til balkonen med det sortmalede gelænder. Gennem døren og de flankerende engelske skydevinduer glider øjet ud over havnen med skibe og vajende Dannebrog. Til højre indrammes udsigten af Hassel Island med Cowell's batteri, bygget under den engelske besættelse, på højderyggen og nedenfor ved vandet Prins Frederiks Batteri, begge flagende. Mellem tremmerne på balkongelænderet skimtes skibe for anker, mens Dannebrog kroner det hvide Fort Christian. Huset ligger således i lige flugt mellem fortet og tårnet på toppen.

I den store salon er væggene udsmykket med landskabsbilleder, der dækker begge vægge fra brystningspanelerne til tandsnitsgesimsen, hvorfra det hvælvede loft tager sit udgangspunkt. Der er muligvis tale om franske eller amerikanske panoramatapeter, der var på mode i disse år, ikke kun i Europa, men også i Amerika. Selveste præsidenten, Andrew Jackson, havde således panorama-tapeter i sin hall i hjemmet, The Hermitage, i Tennessee. Det var Telemachus-serien fra den franske Dufour-fabrik 1823. Det har ikke været muligt at henføre scenerierne her til nogen af de kendte serier. Man kunne måske have ventet at se serien "Paul et Virginie" efter Bernardin de St.Pierres berømte roman, der foregår i Vestindien. Denne serie var imidlertid i okker og sepia. Man aner i de to synlige hjørner ved åbningerne til galleriet mandspersoner, der har søgt skygge under træer, den ene bærer en tilspidset hovedbeklædning – måske en kineser. På væggen til højre over sofaen fremtræder klipper og en sø med både. På den anden side af søen er bygninger af ubestemmelig karakter. Tæt ved dørkarmen træder endnu en lille mandsperson frem. På den venstre væg mod øst går møblerne så meget op over brystningspanelet, at det ikke er muligt at studere fremstillingerne nøjere. Hverken arkivalsk eller på anden måde er sådanne vægdekorationer hidtil konstateret i Vestindien. Måske har dette været det eneste eksempel overhovedet. Man er ikke i tvivl om, at vi er i en velhavende familles hjem. Ejerne har været med på moden og må have færdedes hjemmevant såvel i Europa som i Amerika.

Møblerne i salonen og galleriet er fortrinsvis opstillet langs væggene, kun gruppen foran sofaen til højre har taget gulvet i besiddelse med stole omkring det runde søjlebord med lampen med den kugleformede skærm. Det drejer sig utvivlsomt om den da moderne moderatørlampe, hvortil systemet blev patenteret af franskmanden Franchot i 1837. Lampen adskilte sig fra de tidligere olielamper ved at have beholderen i foden, hvorfra væsken ved hjælp af en fjederanordning og et stempel blev trykket op i brænderen. Derved skyggede beholderen ikke som i andre lamper for det brændende lys. Bordet er i høj grad usædvanligt. Man må til England for at finde dets mage. Det er et cirkelrundt søjlebord, hvor søjlen er udformet som en palmestamme og forgyldt. Det nøjagtige forbillede har dog ikke kunnet spores, men den engelske designer Thomas Hope, der var stærkt inspireret af Napoleons arkitekter Percier og Fontaine, benyttede palmemotivet flere gange i sit legendariske værk "Household Furniture and Interior Decoration", der udkom i 1807 (f.eks. pl. 21, 24 og 48). Også hans samtidige, George Smith, benyttede motivet i sin "Collection of Designs for Household Furniture", 1808 (f.eks. pl. 76 og 128). Siddemøblerne er polstrede, nogle med stribet og nogle med blomstret betræk i røde og orange farver. Sofaen har svungen ryg og drejede ben. Foruden de to sortlakerede gyngestole med rørflettede sæder af den gængse model, brugt i Vestindien, er to lænestole med sprosser, der er drejede som perler på en snor. Det er en type, vi herhjemme kender fra 1840'erne. Bagved ses det taffelformede klaver med noderne opslået. Havde vi blot været i stand til at læse, hvilke toner der har lydt i det hvælvede rum. I forgrunden til venstre ses en overpolstret lænestol med en fodskammel og en barnestol, der sammen med det spinkle, trebenede mahogni-søjlebord, en gueridon, og en kurv med håndarbejde røber, at her var husfruens yndlingsplads. Den overpolstrede stol har "lav" stopning med hæfteknapper til

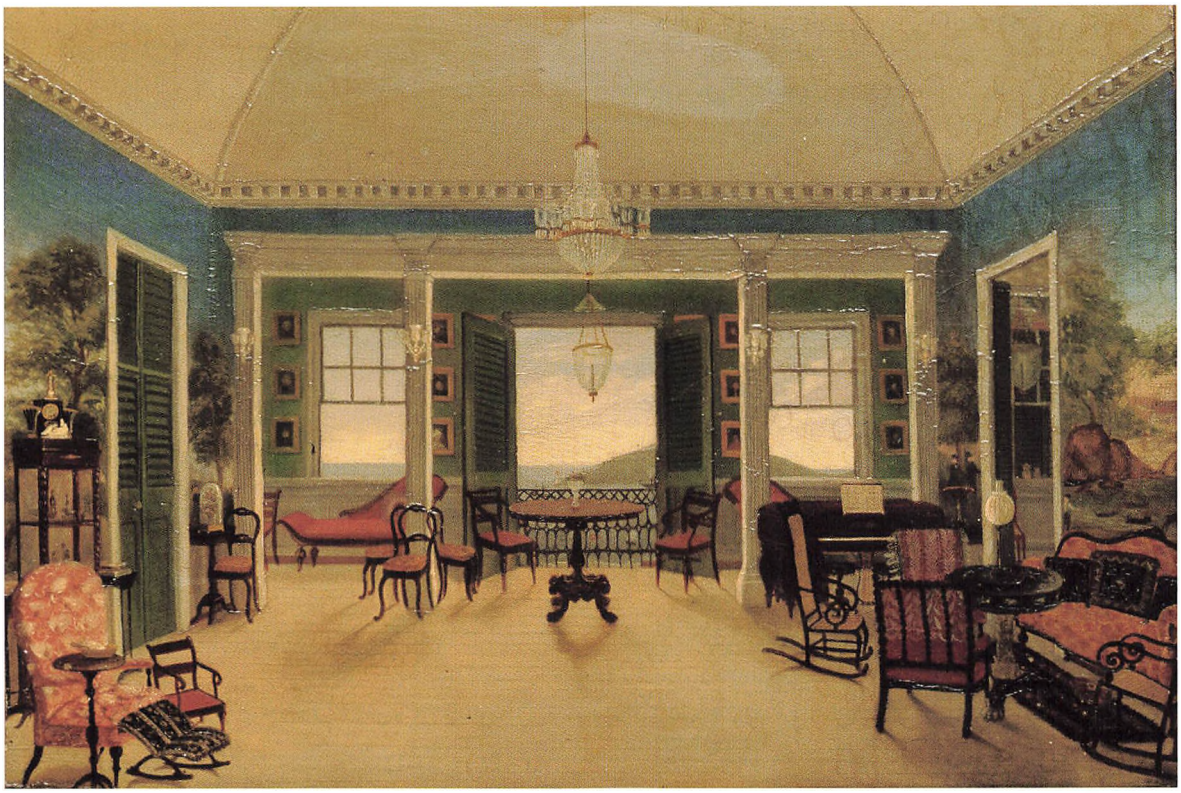

Fig. 4.
Interiør fra Dronningensgade 26-27. Formentlig udført af Lewin Jürgen Rohde, omkr. 1850. Usigneret. Olie på papir (?), opklæbet på mahogni. 19,2 x 27,2 cm. Privateje. Foto: John Lee.

Interior from Dronningensgade 26-27. Probably done by Lewin Jürgen Rohde, c. 1850. Oil on paper (?), pasted on mahogany. Unsigned.

forskel fra klunketidens "høje" polstring med dybtsiddende knapper, som ikke kunne være behagelig i troperne. Bagved ses en vitrine med figurer og ovenpå et taffelur med en søjlelignende top. Foran i gips eller bisquit Thorvaldsens gruppe, Ganymedes med Jupiters ørn, hvortil modellen blev skabt i 1817.

På den anden side af den høje jalousidør mod øst står et senempirebord med en kunstig blomsterbuket under en glaskuppel, også et modefænomen i tiden. Fra nyrokokostolen ved siden af har man kunnet iagttage den kuriøse komposition. Midt for åbningen til galleriet med de grønmalede vægge er anbragt et søjlebord, ligeledes i senempire med cirkelrund plade, utvivlsomt af mahogni, hvis midte markeres af en hvid vase med blomster. De to ens armstole med spinkle drejede ben på hver side af bordet kan være af dansk oprindelse og af en type, der kan dateres til 1830-40. De to mod hinanden rygvendte chaiselonger i galleriet med ensfarvet rødt betræk kan være fra samme tid. Det er hvilemøbler, der indbyder til en stille time i eftermiddagsheden. Galleriets vinduespiller er smykket med portrætter i guldrammer; vi gætter på, at det er billeder af familien.

Den store salon oplyses af en empire-prismekrone, ophængt i loftet. Den er forsynet med en hejse-sænkeanordning, der kan betjenes fra etagen ovenover og derved lette lysetændingen, beretter en senere ejer. Kronen har lysearme med "shades", som de kaldes i Vestindien, dvs. skærme af glas. De var hensigtsmæssige og nødvendige for at beskytte de brændende lys mod den kølende vind, der stadig gennemstrømmede tropernes rum. Derfor var lampetterne på pillerne, der skiller stue fra galleri, også forsynet med shades. I galleriet og i vinduet, der skimtes gennem døren til højre, er ophængt ampler, skålformede hængelamper,

af en type, der kendes fra 1790'erne, ofte af engelsk fabrikat. I samme vindue øjnes også to gurguletter, dvs. porøse lerkrukker, fyldt med vand, der køledes af vinden gennem vinduets persienner. I en tid, hvor elektriciteten endnu ikke havde vundet indpas, har de levende lys i de mange lamper frembragt en atmosfæremættet stemning.

Det er værd at bemærke, at der på det tidspunkt hverken er gardiner eller tæpper i stuen, de første er uforenelige med den vind, der stadig lades ind gennem vinduesåbningerne, de sidste er ikke nødvendige i varmen. Dog viser den ene af interiørtegningerne fra St. Croix undtagelsesvis et gulvtæppe allerede i 1790'erne. Først med klunketiden bliver gardiner og tæpper mere almindelige. At møblerne er polstrede skyldes et ønske om at følge den europæiske mode, men var på grund af varmen langtfra en behagelighed. Gyngestole med kølige, rørflettede sæder var derfor langt at foretrække.

Foruden den minutiøse beskrivelse af stuens inventar, der i hovedsagen stammer fra 1840'erne, må man hæfte sig ved billedets perspektiviske opbygning. Alle diagonallinjer mødes i et punkt umiddelbart under galleriets ampel. Man må konstatere, at ophavsmanden til det usignerede maleri har lært perspektivtegning. Er det Eckersbergs lærebøger, der her har vist deres indflydelse? (Forsøg til en Veiledning i Anvendelse af Perspektivlæren for unge Malere (1833) og Linearperspektiven, anvendt paa Malerkunsten (1841)).

Vi er nu nået til det tidspunkt, hvor vi nærmere må præsentere husets beboere. Ganske rigtigt er det en familie på et højt socialt niveau. Ejeren var selve havnekaptajnen, kommandørkaptajn Lewin Jürgen Rohde. Huset eksisterer, som nævnt, stadigvæk, for nogle år siden var det tilmed offentligt tilgængeligt. Havnekaptajnen havde erhvervet stedet den 25. februar 1822, ifølge en udokumenteret oplysning (The Daily News, St.Thomas, Oct. 28, 1975, genoptrykt i Dansk Vestindisk Selskabs medlemsblad 1976, nr. 1). Året før var han blevet gift med sin 20 år yngre niece Louise (Lovisa), født Brown, datter af prokurator og plantageejer, overkrigskommissær Georg Brown. Stedet havde indtil da været ejet af Peter von Scholten. Denne er opført som ejer i bygningsinspektørens matrikuleringsprotokol 1815, hvor grunden var ubebygget. Først i næste protokol, der er påbegyndt i 1820, og hvor Scholtens navn er overstreget og erstattet af Capt. Rohdes, nævnes ud for Rohdes navn, og med samme skrift som dette, et hus i to etager med kælder, hvor det bebyggede areal er på 561 kvadratalen, dvs. 217 kvadratmeter. Det fulde etageareal er på 1366 kvadratalen, hvortil der lægges arealet af en anden bygning på 194, i alt 1560 kvadratalen, hvoraf der svares skat. 1825 udvides med 275. I bilag til matriklen for 1830 er arealet det samme plus en tilbygning på 48 kvadratalen. Arealet skifter således gennem årene på grund af nybygninger, muligvis til slaveholdet, der varierer fra seks til otte, men også et enkelt frasalg finder sted, således i 1826 til major S.M. Magens' børn. Huset må efter alt at dømme være bygget 1822-23. Admiral Hans Birch Dahlerup, der var ungdomsven med Rohde og allerede i 1820'erne var på tjenestebesøg i Vestindien, nævner i sine erindringer, at det var den daværende ejer, hans gode ven, havnekaptajn på St. Thomas, Lewin Jürgen Rohde, der selv havde ladet huset bygge. Med støtte i matrikuleringsprotokollerne og folketællingslisterne (matriculerne), er det i høj grad sandsynligt, at Dahlerups ord står til troende.

Havnekaptajnen var en veluddannet mand. Han var født på St. Thomas i 1786, men fik sin uddannelse på Søkadetakademiet i København. Her tilbragte han nogle år i flådens tjeneste, men søgte og fik orlov for at rejse hjem til Vestindien, hvor han bl.a. opmålte havnen i Christiansted og i Charlotte Amalie (opmålingsblade i Rigsarkivet og Det Kgl. Bibliotek). I 1819 trådte han uden for nummer i Søetaten for at blive assistent hos havnekaptajnen på St. Thomas og ikke mindst for at kunne tage sig af sine søsterbørn, der umiddelbart før havde mistet begge forældre. To år senere blev han havnemester sammesteds og 1825 havnekaptajn. Rohde var en højt anset mand, der flere gange fungerede som guvernør, således 1822 (if. Hauch-Fausbøll) som generalguvernør og 1832 som guvernør over St. Thomas og St. Jan. I 1850 mistede han sin kone. Han fortsatte som havnekaptajn til 1854 og bosatte sig derefter i København, ifølge vejviseren i Gothersgade 15. Under et sommerophold i Tårbæk tre år senere døde han dér den 2. august. Foruden sine sirlige og minutiøse opmålinger af havnene udarbejdede han et internationalt signalsystem for søfarten, der blev oversat til flere sprog, og som var forløberen til den senere Internationale Signalbog.

Hans unge niece, som han blev gift med i 1821, var ved ægteskabets indgåelse kun godt 15 år og en betagende skønhed. Hun er én af 133 vestindere på de danske øer, der er blevet portrætteret af den amerikanske portrætmaler Eliab Metcalf, der tilbragte årene 1825-27 på øerne. Muligvis var han der også tidligere. I malerens regnskabsbog er hendes navn anført. Om dette billede er

Fig. 5.
Eliab Metcalf (1785-1834)?: Louise (Lovisa) Rohde, født Brown. Usigneret. Olie på lærred. 42 x 34 cm. Privateje. Foto: Bruun Rasmussen Kunstauktioner

Portrait of Louise (Lovisa) Rohde, née Brown (1806-50), married to Lewin Jürgen Rohde. Painting by Eliab Metcalf (1785-1834)? Unsigned. Oil on canvas. Private collection.

Fig. 6.
C. A. Jensen (1792-1870): Louise Rohde, født Brown (1806-50). Signeret: C. A. Jensen 1828. Olie på lærred. 64 x 50,5 cm. Malmø Museum. Foto: Malmø Museum.

C.A. Jensen: Portrait of Louise (Lovisa) Rohde, née Brown. Signed: C.A. Jensen 1828. Oil on canvas. Malmö Museum.

Fig. 7.
C. A. Jensen (1792-1870): Kaptajn, senere kommandør Lewin Jürgen Rohde (1786-1857). Signeret: C. A. Jensen 1828. Olie på lærred. 63,5 x 50,5 cm. Privateje. Foto: Bruun Rasmussen Kunstauktioner.

C.A. Jensen: Captain, later Commodore Lewin Jürgen Rohde (1786-1857). Signed: C.A. Jensen 1828. Oil on canvas. Private collection.

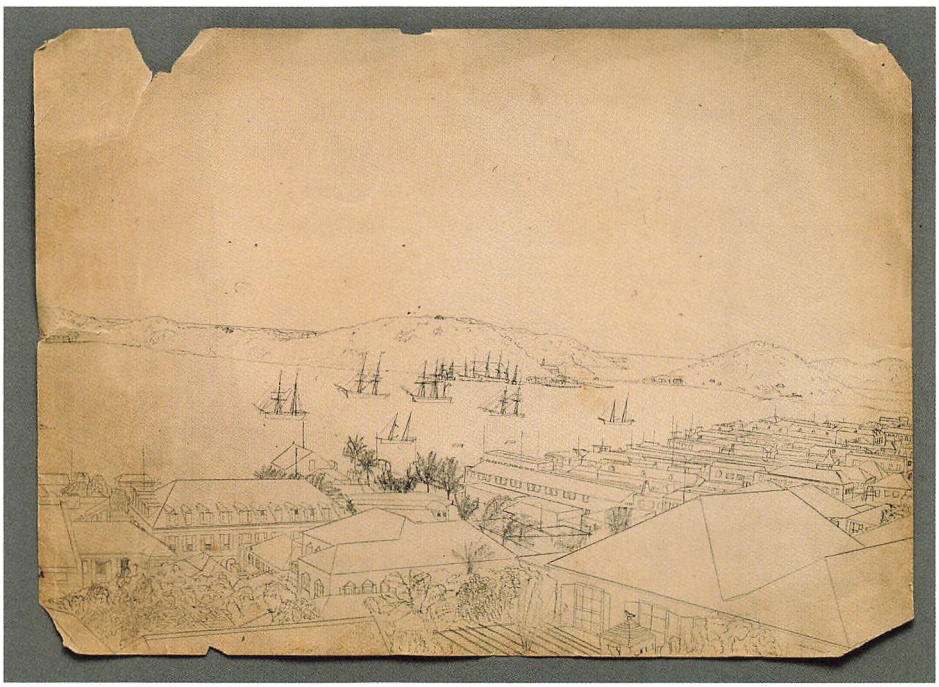

Fig. 8. Udsigt over Charlotte Amalie, set fra øst. Formentlig tegnet af Lewin Jürgen Rohde. Usigneret. Bly på papir. Vandmærke: J. Watmann Turkey Mill 1845. 25,2 x 35,5 cm. Bemærk i forgrunden til højre fuglehuset, som også ses på maleriet fig. 1, men dér anbragt ved foden af den østligste trappe. Privateje. Foto: John Lee.

View of Charlotte Amalia from the east. Pencil on paper. Presumably by L.J. Rohde. Note the birdhouse in the right foreground, which can also be seen on the painting in fig. 1, but placed at the foot of the easternmost stairs. Unsigned. Watermark: J. Watmann Turkey Mill 1845. Private collection.

identisk med det usignerede portræt af hende, der indtil 2002 endnu var i familiens eje, og som solgtes på samme auktion som maleriet fig. 1, kan ikke bevises (fig. 5). Imidlertid har billedet flere karakteristika, der kunne vise hen til Metcalf, f.eks. den portrætteredes holdning, afskæringen midt på overarmen, det noget store øre og den brunlige baggrund, der danner en lysende diagonal bag figuren. Kvalitetsmæssigt hæver det sig over kendte arbejder af Metcalf og kan muligvis også være en kopi efter hans billede. I 1828, da parret var i Danmark, blev de begge portrætteret af tidens berømteste danske portrætmaler, C.A. Jensen (fig. 6-7). Den stadig unge dame er her mere moden og har fået dobbelthage. Den pompøse frisure, der nu var moderne, og den voluminøse kjole står i skærende modsætning til det yndige ungdomsportræt. Ægtemandens portræt er mere nøgternt.

Bortset fra de allerede nævnte opmålinger i Det Kgl. Bibliotek og Rigsarkivet fra St. Thomas' og Christiansteds havneområder findes hos nulevende efterkommere af familien Rohde en blyantstegning, der skildrer udsigten fra huset på bakken ned over Charlotte Amalie (fig. 8). Også den er minutiøst udført og gengiver omhyggeligt byens huse. Selv familiens fuglehus er med i billedets forgrund og udpeger kunstnerens ståsted. Der kan næppe være tvivl om, at ophavsmanden til denne tegning må være Lewin Jürgen Rohde selv. Det stærke perspektiv har tydeligt interesseret ham, og den omhyggelige udførelse viser også hen til ham.

Derefter kommer spørgsmålet om, hvem der kan have malet det lille oliebillede af salonen i huset med det omhyggelige perspektiv? Ja, der må vi også standse ved Rohde selv. Det er overordentligt nærliggende, at han før sin afrejse i 1854 har ønsket et minde om hjemmet på St. Thomas. Ligeledes tegningen med udsigten tyder derpå. Med hensyn til den sidste kan vi konstatere, at den

Fig. 9.
Sølvservice, bestående af tekande, sukkerskål og flødekande. Stemplet D.V. for David Vinton, Providence, Rhode Island, senere Boston, Mass. Virksom som guldsmed 1792-96 og indtil 1818 også omtalt som handlende. Bright-cut gravering. I spidsoval initialerne LIR for Lewin Jürgen Rohde. Tekanden, h. 15,5 cm, sukkerskål med låg, h. 23,0 cm, flødekande, h. 14,0 cm. Nationalmuseet. Foto: John Lee.

Silver tea set, consisting of teapot, sugar bowl and cream jug. Stamped D.V. for David Vinton, Providence, Rhode Island, later Boston, Mass. Active as a goldsmith in 1792-96 and until 1818 also mentioned as a dealer. Bright-cut engraving. In the pointed oval the initials LIR for Lewin Jürgen Rohde. National Museum.

er udført efter 1845, idet vandmærket i papiret bærer dette årstal.

Tilbage er maleriet af huset udefra, der er udført af en mindre øvet hånd. Heller ikke dette billede er signeret, men en næsten ulæselig påskrift med blæk på kobberpladens bagside kan tydes således: "Fra Georgine ... den 28 October ...". Leder man i den Brown'ske slægtstavle træffer man to af dette navn. Louise Rohde fødte i 1824 en pige, der blev døbt Georgine Eleonore, men som døde knap et år gammel i januar 1825. Louise Rohdes næstældste søster, Anna Margreth, gift med den senere havnekaptajn Thomas Andreas Kjær, blev i 1831 mor til en datter, der også blev døbt Georgine. Det er da nærliggende at antage, at det var denne Georgine, der har villet glæde sin onkel Rohde med dette billede. Den 28. oktober var hans fødselsdag.

Efter Rohdes død i Danmark i august 1857 overtog hans børn boet til privat skifte. En registrering af boet er derfor ikke kendt i offentlige arkiver, og det er derfor heller ikke muligt nærmere at oplyse, hvad han bragte med til Danmark. Han efterlod sig en formue på ca. 75.000 rdl.

Fra den Rohdeske familie er endnu bevaret mange genstande fra tiden i Vestindien. Det mest markante er måske det sølvservice i tre dele, som blev solgt uden angivelse af proveniens på auktion i København i 1994, og som blev erhvervet af Nationalmuseet. Museet havde i forvejen kendskab til dets historie gennem de undersøgelser af Dansk Vestindiens materielle kultur, som museet havde ført gennem en årrække (fig. 9). Af dette er tekanden, sukkerskålen og mælkekanden af særlig interesse, da genstandene er stemplet D.V., som har kunnet identificeres som en amerikansk guldsmed ved navn David Vinton. Der vides kun lidt om ham. Han var født i Providence, Rhode Island, men flyttede senere til Boston, Massachusetts. Stilen er engelsk med ornamenter i bright-cut gravering, en gravering med små halvmåneformede facetter, der fanger lyset, mens lågknoppen i form af en ananas røber en irsk indflydelse. Sukkerspand og

Fig. 10. Karaffel, vinglas og dessertglas af irsk krystal. Karaflens h. 22,5 cm. Privateje. Foto: IMA.

Carafe, wine glass and dessert glass of Irish crystal. Private collection.

mælkekande er vaseformede på fast fod, har samme ornamentik som tekanden og på siden i en spidsoval sammenslyngede initialer L I R for Lewin Jürgen Rohde. Da genstandene stilistisk er fra slutningen af det 18. århundrede, er der mulighed for, at de kan være arvet fra Rohdes far, der hed det samme. Men derom intet i familien. Det, at sættet er udført i Nordamerika, er endnu et vidnesbyrd om den stadige forbindelse, der var med de nordamerikanske stater. Mange skriftlige kilder beretter om, at rejser fra eller til øerne ofte gik via Nordamerika.

Forbindelsen med Irland var også livlig. Derfor finder man, foruden hos efterkommere af familien Rohde, ofte prøver på den navnkundige irske krystal. Det kunne være smukt slebne vinglas, punchebowler, dessertglas, lysekroner og meget andet (fig. 10).

Lewin Jürgen Rohde og hans hustru Louise fik ikke mindre end syv børn. Fra den ældste af disse børn, Anny Maria Louise Rohde, født på St. Thomas 1822, død 1878, vistnok i Danmark, stammer en samling miniaturedragter, som i 1920'erne indgik i Nationalmuseet som gave fra havnekaptajnens oldebarn (fig. 11). Kjolerne er af usædvanligt høj kvalitet, syet til mindste detalje, som var de beregnet til en voksen dame. Der har derfor været fremsat teorier om, at det i virkeligheden var modelkjoler, sendt som prøve til kolonien som model til

Fig. 11. Miniaturekjoler. Dukketøj? Til venstre en negligédragt af stribet bomuld, bestående af skørt og skødetrøje med flæser af gaze. H. 34 cm. I midten kjole af hvid prikket mol, med indsats forneden af rynket tyl. H. 32 cm. Til højre kjole af lyserød silkegaze, kantet med tynde rouleauer af lyserød silkesatin, forneden en bort af lodretfoldede bånd. H. 31 cm. Dertil et silkesjal, en gul stråhat med bred skygge og silkebånd, en grøn parasol med skaft af ben, et par grønne snørestøvler af skind og et par brune silkesko. Alt i den fornemmeste udførelse, som var det til en voksen dame. Nationalmuseet. Foto: Elswing.

Miniature dresses. Doll's clothes? On the left a negligee set of striped cotton, consisting of skirt and jacket with gauze flounces. Centre: Dress of white dotted Swiss, with front below of shirred tulle. Right: Dress of pink silk gauze, edged with thin bias binding of pink satin; below a border of vertically folded ribbons. Also a silk shawl, a yellow straw hat with a broad brim and silk ribbon, a green parasol with a bone handle, a pair of green laced boots of leather and a pair of brown silk shoes. All of the finest cut, as if for a grown-up lady.

voksent tøj. Dette har dog ikke kunnet bekræftes. Det var ganske almindeligt, at man i de mere velhavende kredse indforskrev sit tøj fra Europa, og det var naturligt, at viceguvernør Rohdes hustru skulle være smukt klædt.

Af de øvrige børn døde den næstældste datter, som vi har set, som spæd, mens den ældste søn Levin George gik ind i den danske flåde og endte sit liv som ugift i København 1897. Om datteren Wilhelmine vides intet, ud over at hendes fine poesibog er bevaret. Den er en gave fra hendes faster og øjensynligt påbegyndt i 1849, eftersom flere stykker stammer fra dette år. To sønner, Waldemar Mogens, født på St. Thomas 1831, og Gustav Melchior, født i København 1834, døde begge i Sorø, henholdsvis 1853 og 1850, mens den yngste, John Jørgen Louis, der var født på St. Thomas 1836, blev cand.polit. og proprietær; han døde på Grumstrupgaard mellem Horsens og Skanderborg i 1873. Således blev alle fire sønner boende i Danmark, men kun den yngste synes at have efterladt sig børn. Tillige med Lewin Jürgen Rohde blev tre af hans børn begravet i Sorø, hvor Rohdes hustru havde familie.

Det her fremlagte materiale bringer os tæt på danske familier, der fra det sene 18. århundrede har haft deres hjem i den danske tropekoloni. Som naturligt er, blev de indgiftet i hinanden. Det drejer sig ikke kun om familien Rohde, men også, som vi har set, om den engelsk-danske familie Brown, familien Magens (Rohdes mor var født Magens) m.fl. De har præget samfundet og gjort sig gældende på mange områder, således både som plantageejere, jurister, embedsmænd m.m. Vi har her fået indblik i, hvordan en sådan familie har indrettet sig i Dansk Vestindien hen mod midten af det 19. århundrede, og i hvordan senempirens rige farvepragt har vundet indpas i den fjerne koloni.

Litteratur

Inge Mejer Antonsen: Eliab Metcalf – en amerikansk portrætmaler i Dansk Vestindien. København 2006.

Tove Clemmensen: Skæbner og Interiører. Danske Tegninger fra Barok til Klunketid. København 1984.

Thorkel Dahl og Kjeld de Fine Licht: Kunstakademiets Vestindienstudier. Opmålinger 1961 af Bygninger på St. Thomas og St. Croix. København 2004.

Hans Birch Dahlerup: Mit Livs Begivenheder I-IV. København 1908-12.

Henry N. Flynt and Martha Gandy Fales: The Heritage Foundation Collection of Silver. With Biographical Sketches of New England Silversmiths, 1625-1825. Old Deerfield, Massachusetts 1968.

Birgit Freiesleben: Historien om Haagensens Hus på St. Thomas. København 2001.

Th. Hauch-Fausbøll: Af Slægten Browns Historie. Udarbejdet paa Foranledning af Direktør Peter de Nully Brown. København 1918. *De slægtshistoriske oplysninger er især hentet herfra. Fig. 1 og 4, der er gengivet dér i s/h, er fejlagtigt betegnet "Louisenhøj". Denne lokalitet ligger i Northside Kvarter, og huset dér er nu helt ombygget.*

Lesley Hoskins (ed.): The papered wall. The history, patterns and techniques of wallpaper. London 1994.

H. Lawaetz: Peter v. Scholten. Vestindiske Tidsbilleder fra den sidste Generalguvernørs Dage. København 1940.

Ole Svensson (red.): Three Towns. Conservation and Renewal of Charlotte Amalia, Christiansted and Frederiksted of the U.S. Virgin Islands. København 1965.

Peter Thornton: Authentic Décor. The Domestic Interior 1620-1920. London 1984.

Edith deJongh Woods: The Royal 3 Quarters of the Town of Charlotte Amalia. London, Roma, St. Thomas 1989.

Arkiver

Rigsarkivet. De vestindiske lokalarkiver: Landmaalings- og Matriculeringsprotokoller. Matrikler.

Landsarkivet for Sjælland. Skifteprotokoller.

Nationalmuseet. Danmarks Nyere Tid: Genstandsarkiv.

SUMMARY

With the harbourmaster on St. Thomas 150 years ago

In 2002 the National Museum acquired a painting of a house in the town of Charlotte Amalia on St. Thomas, in the U.S. Virgin Islands. Until 1917 this group of islands in the Caribbean had been a Danish colony known as the Danish West Indies. The present article recounts the history of the house and its occupants from *c.* 1822 to 1854 (fig. 1). According to the property register for 1815, the site on which this house was later built belonged to Peter von Scholten, at the time commandant of Charlotte Amalia, later Governor-General of the colony. Peter von Scholten won fame as the man who, in 1848, emancipated the slaves on the islands.

From about 1822 the owner of the site was Captain Lewin Jürgen Rohde, harbourmaster on St. Thomas. He was born on the island in 1786, but received his education in Denmark, in keeping with the habit in the more prosperous circles on the island. Rohde attended the Naval College in Copenhagen. In addition to serving as harbourmaster on St. Thomas, he also acted as Vice-Governor of the colony for several periods of time. Rohde married his 20-year-younger niece Louise (Lovisa), née Brown. The couple had seven children. Four sons and Rohde himself died in Denmark and were buried there.

Rohde surveyed the harbours on St. Thomas and in Christiansted, St. Croix. Drawings in the Danish National Archives and the Royal Library in Copenhagen prove that he had some talent for sketching. No doubt the colourful depiction in fig. 4 of the family's living room in the house on St. Thomas is an example of this talent. Here, for the first and up till now the only time, it is possible to get an impression of the furnishings in a home on St. Thomas before photography arrived in the Danish West Indies. The painting was undoubtedly done shortly before Rohde left for Denmark in 1854, where he settled down. He spent the rest of his life there; Rohde died in 1857.

The walls of the room are decorated with so-called 'scenic wallpapers'. Such wallpapers were the height of fashion in both Europe and America in the first half of the nineteenth century. Even the American president Andrew Jackson had them in his home 'The Hermitage', in Tennessee. It is not possible to assign the wallpapers in Rohde's house to a particular series. We know of no other examples of rooms in the Danish West Indies with such wall-coverings. The furniture, which is set up along the walls, is mainly in mahogany, which is termite-resistant, although the coffee table with a support in the form of a gilded palm trunk is probably of another type of wood. The model came from the French and English pattern books. The furniture is partly Late Empire, partly Neo-Rococo – the latter appeared in the 1840s. On top of the display case on the left we see, besides a mantel clock, a biscuitware or plaster cast of Bertel Thorvaldsen's group Ganymede and the Eagle. The crystal chandelier hanging from the ceiling is furnished, to facilitate the lighting of the candles, with a

raising and lowering mechanism operated from the floor above. This as well as the wall lamps are equipped with shades to shelter the candles from the wind that would blow through the room.

This article consludes that the painting of the exterior (fig. 1) must be a gift from Rohde's niece Georgine Kjær for his birthday on 28th October. The year is illegible.

A pencil drawing of the view from the house, done on Watmann paper with the watermark 1845, can be ascribed to Rohde (fig. 8).

With unique respect for the past the family has preserved many objects from the time in the West Indies, including a silver service with bright-cut engraving, stamped by the American silversmith David Vinton (fig. 9). Finally, a quantity of Irish cut glass (fig. 10), which was popular on the islands, and some miniature costumes (fig. 11), as well as some dolls' clothing and furniture.

Hoby

– en stormandsslægt fra tiden omkring Kristi fødsel

Af Susanne Klingenberg

Et af de fornemste fund i Nationalmuseets oldtidssamling er det rige gravfund fra Hoby på Lolland (fig.1). Når Hoby tages op i denne artikel, skyldes det ikke, at der er fremkommet flere grave, men en anden omstændighed, der i virkeligheden er lige så interessant, nemlig at det er lykkedes at finde den bebyggelse, hvor de gravlagte har boet, da de levede.

Hobygraven blev fundet i 1920 i forbindelse med nedgravning af et kloakafløb ved en nyopført ejendom. I den grusede undergrund stødte man i en dybde af omkring 2 meter på to store bægre af sølv, der stod på en bronzebakke. Finderne forstod fundets betydning og ville tilkalde sagkyndig bistand. Men det spændende fund havde også vakt deres nysgerrighed, og de tog igen fat i spaderne og gravede, til de mente, der ikke var mere at finde. Herefter blev den lokale avis underrettet om fundet. Avisens redaktør kontaktede straks Nationalmuseet telegrafisk om det specielle fund. To dage efter fundet var museumsinspektør Th. Thomsen fra Nationalmuseet på stedet. Graven stod endnu åben, de væsentlige oplysninger om fundet kunne stadig opnås og uddrages af findernes beretning. Ved Thomsens efterundersøgelse og ved en senere undersøgelse på stedet samme år ved inspektør H.C. Broholm blev der i den opgravede jord fundet mindre bronzefragmenter og skeletdele. Ud fra undersøgelserne kunne man konkludere, at der var tale om en ca. 2 meter dyb grav, hvori alle de fundne genstande havde været nedlagt. Graven var orienteret nordøst - sydvest. Ud fra de bevarede skeletdele kunne den gravlagte bestemmes som en midaldrende mand med en legemshøjde på omkring 186-87 cm. Dele af den afdødes ben lå på plads i graven ved Thomsens undersøgelse, og de viste, at den afdøde havde ligget med hovedet mod nordøst. Under benene bemærkedes et trælag, der var resterne af kistens bund.

Gravgaverne bestod som tidligere nævnt blandt andet af to sølvbægre. Disse var en del af et drikkeservice, der desuden omfattede en hankekop af sølv, en bronzebakke, en bronzekasserolle, en bronzekande, et bronzefad, en bronzesitula (et kar) og drikkehornsbeslag. De to sølvbægre er såkaldte "skyphoi", der består af to skåle, der er sat ind i hinanden. De to ydre skåle er udsmykket med relieffer, der forestiller scener fra Homers Iliade. På det første bæger ses på den ene side trojanerkongen Priamos, der bønfalder sin fjende Akilleus om at få udleveret sin

Fig. 1.
Gravgaver fra Hobygraven fra 1920, der er anlagt inden for de første årtier efter Kristi fødsel. Foto: Lennart Larsen.

Grave goods from the Hoby Grave discovered in 1920. The grave dates from the first decades after the Birth of Christ.

søn Hektors lig (fig. 2). På den anden side af bægret ses sovende græske soldater i Akilleus' lejr. Scenerne på det andet bæger viser helten Filoktét, der ejede Herakles' berømte bue, uden hvilken Troja ikke kunne indtages. På den ene side af bæger nummer 2 ses Odysseus og en ledsager, der forsøger at franarre ham buen. På den anden side ses en scene, hvor Filoktéts fødder bliver vasket efter et slangebid. De indre bægre er uden udsmykning og helt glatte. Hvert af de to bægre vejer ca. et kilo. Begge bægre er signerede af den person, der har fremstillet dem. Hans navn var Cheirisophos, en af de græske kunsthåndværkere, som arbejdede i Italien. Motivverdenen på bægrene er da også græsk, men de er fremstillet med henblik på at blive solgt til velhavende romerske borgere. Endnu et navn ses på bægrene, nemlig Silius, et romersk navn, og det antages, at dette er navnet på ejeren af de fornemme bægre.

I det ene bæger fandtes en lille kop af sølv. Koppen er 5,8 cm høj og drevet ud af en sølvplade. Hanken er af bronze, og dens øvre ende har form som et dyrehoved, hvor dyrets åbne gab griber om koppens rand. Kop og hank har oprindelig ikke hørt sammen. Lignende dyrehoveder kendes ikke fra romerske arbejder, men derimod er dyrets udformning typisk for det nordiske område. Det kan samtidig iagttages, at der på koppens rand er lavet et lille hak for at påsætte hanken, hvilket også understøtter antagelsen om, at de to dele oprindelig ikke har hørt sammen. Efter tilføjelsen af hanken må koppen have tjent som øsekop. Bronzebakken, hvorpå de to sølvbægre fandtes, har på undersiden en lille ringformet fod. Hele bakkens inderside og randens yderside er fortinnet og diameteren er 38 cm. Bronzekasserollen er et usædvanligt stort eksemplar – et af de største, der kendes. Den er 14,5 cm høj og har en diameter på 21,5 cm.

Fig. 2.
Scenen hvor kong Priamos bønfalder sin fjende Akilleus om at få sin søns lig udleveret. Foto: Lennart Larsen.

The scene where King Priam begs his enemy Achilles for his son's corpse.

På hanken ses et fabrikationsstempel, der angiver, at den er udgået fra Cn. Trebellis Romanus værksted. Bronzekanden er 21,5 cm høj og har dekoration på rand og hanke. Den er udsmykket med en frise med blomster og frugter. Enkeltheder i blomsterne og frugterne er fremhævet ved en sølvbelægning, der kun er delvist bevaret. Fadet har en diameter på 40 cm og er 10,5 cm højt. Midt på fadet ses et relief, der forestiller den skumfødte Afrodite omsværmet af eroter. Bronzesitulaen er ikke helt så godt bevaret som de øvrige metalkar, men karrets rand med hank og beslag er velbevarede, da disse er fremstillet i kraftigt gods i modsætning til karrets tynde sider. Beslagene er udformet som erothoveder. Hanken afsluttes med svanehoveder, hvor fjer og andre detaljer er fint indgraveret. Situlaen har været omkring 36 cm høj og haft en diameter ved mundingen på 26 cm.

Ud over det unikke drikkeservice havde den afdøde fra Hoby også fået mere personligt udstyr som bæltespænde, kniv, nål og to guldfingerringe med sig i graven; sidstnævnte er også med til at understrege den afdødes status. Hertil kommer syv såkaldte fibulaer, der har holdt dragten sammen og i princippet har fungeret som en slags sikkerhedsnåle. De fem af fibulaerne er af sølv med guldbelægning, de to andre er af bronze. Endelig var der tre lerkar og bevarede knogler fra flæskesider, dvs. et madoffer, der skulle tjene som føde på rejsen til den anden verden.

Silius antages at være den oprindelige ejer af det fornemme drikkeservice. Fra skriftlige kilder ved man, at der netop på denne tid fandtes en højtstående romersk embedsmand ved navn Silius. Hans fulde navn var C. Silius A. Caecina Largus, men i den antikke litteratur benævnes han C. Silius eller Silius. Han drog i år 13 e.Kr. fra Rom til hæren i Germanien, hvor han i årene 14-21 beklædte embedet som militærkommandant for Øvre Germanien og havde hovedsæde i Mainz. Han ledede flere straffeekspeditioner mod germanerne og fandt i år 15 stedet, hvor Varus-slaget havde stået. Det er klart, at vi ikke kan være helt sikre på, at denne Silius var den oprindelige ejer af sættet, men set i lyset af dettes kvalitet må det have tilhørt en mand af høj rang og status, og et kvalificeret bud kunne altså være militærkommandanten i Mainz.

Drikkeservicet fra Hoby er af meget høj kvalitet. Det er samtidig det mest komplette sæt, der er fundet uden for den romerske verden. Udstyret er fremstillet på syditalienske værksteder ved Capua lidt nord for Pompeji, medens kejser Augustus regerede (31 f.Kr. til år 14 e.Kr.). Indholdet i graven er af en sådan kvalitet, at det kan sammenlignes med indholdet i et berømt skattefund, fremdraget ved Hildesheim i Tyskland. Genstandene i dette fund er dele af et såkaldt banketservice, der har været anvendt ved romerske gæstebud. Af ejersignaturerne på karrene kan man se, at der ikke er tale om ét sæt, men mindst fem, da der optræder fem forskellige navne på karrene. Skatten fra Hildesheim menes at have forbindelse med Varusslaget, der fandt sted omkring 100 kilometer fra Hildesheim i år 9 e.Kr. Det kan dog ikke afgøres, om skatten blev gemt af romerske soldater på flugt, eller om der er tale om germansk bytte fra slaget, som senere er gemt og aldrig hentet igen.

Men hvordan er dette kostbare drikkeservice endt på Lolland? Der kunne være tale om handel. Men for det første er det kommet til Danmark, før den omfattende import fra romerriget for alvor kom i gang, og for det andet er der

Fig. 3. Gravgodset fra brandgraven, der fandtes i 1897. De brændte ben lå i bronzekarret. De to beslag har oprindelig siddet på karrets sider, og hanken har været fastgjort til disse. Den afsluttes i hver side med et fuglehoved. Karret har oprindelig stået på tre fødder. Der kan på dets bund ses rester efter lodning. Fødderne er formentlig gået tabt i forbindelse med optagningen af karret. I karret lå et fragment af en sværdskede af jern. Foto: Arnold Mikkelsen.

The grave goods from the cremation grave that was found in 1897. The cremated bones were in the bronze vessel. The two mountings were originally on the sides of the vessel, and the handle was attached to these. The handle is terminated on each side by a bird's head. The vessel originally stood on three feet. On its bottom one can see traces of brazing. The feet were probably lost in connection with the removal of the vessel from the grave. In the vessel lay a fragment of a scabbard of iron.

tale om et komplet sæt. Fra andre grave kendes importerede metalkar, der er ældre end karrene fra Hobygraven, men der er tale om enkelte kar og ikke et helt sæt, som vi ser her. I det hele taget er det imponerende, at sættet er kommet samlet fra romerriget til Lollands jord og ikke er blevet splittet undervejs. Dette faktum i kombination med tolkningen af den oprindelige ejer som militærkommandanten Silius i Mainz har ledt frem til følgende teori om fundets vej fra Rom til Lolland: Silius har medbragt sit drikkeservice, da han drog fra Rom til Mainz og har på et tidspunkt skænket det til manden fra Lolland, som siden fik det med sig i graven. Teorien blev allerede fremsat i den primære fremlæggelse af fundet ved K. Friis Johansen i Nordiske Fortidsminder. Udgangspunktet for teorien er et citat fra værket Germania. Her beskriver den romerske forfatter Tacitus, hvorledes romerne skænkede germanske fyrster kostbare sølvkar som en del af deres politik over for germanerne.

På baggrund af dateringen af Hobygraven må sølvbægrene og de øvrige kar være bortgivet i perioden umiddelbart efter romernes militære nederlag til germanerne i det tidligere omtalte Varusslag. Om dette slag ved vi følgende: Den romerske statholder i Germanien, Publius Quinctilius Varus, førte en stor hærstyrke omfattende tre legioner og ni enheder af hjælpetropper ind i Barbaricum, betegnelsen for områder, der var beboet af andre folkeslag end romere og grækere. På et vanskeligt farbart sted ved floden Lippe i nærheden af nutidens Kalkriese faldt de romerske soldater i et baghold. Den fjendtlige hær blev anført af den cheruskiske fyrste Arminius, som stod i spidsen for en hær bestående af et forbund af stammer, som levede i området mellem Rhinen og Elben. I løbet af de tre dage, slaget varede, blev romerne og deres hjælpetropper nedkæmpet. Man mener, at der har været tale om op mod 20.000 dræbte, omkring

en tredjedel af den samlede romerske hær. Det var et betydeligt tab for romerne, og dette slag satte sig dybe spor i deres bevidsthed og i den senere politiske udvikling. De tre legioner, den 17., 18. og 19., blev aldrig genetableret. Massakren er kendt som slaget i Teutoburgerskoven og er også kendt for, at kejser Augustus skulle have udbrudt: "Quinctilius Varus, giv mig mine legioner tilbage!". Romerne foretog frem til år 16 e.Kr. en række straffeekspeditioner ind i området op mod Elben, men herefter trak de sig tilbage til Rhingrænsen. Ekspeditionerne havde medført betydelige tab, så i begyndelsen af kejser Tiberius' regeringstid (14-37 e. Kr.) ændrede romerne politik over for germanerne. I stedet for de ikke særligt succesrige straffeekspeditioner forsøgte man nu at anvende diplomatiske og politiske midler. Hensigten var vel at splitte de germanske stammer og samtidig at skaffe sig forbundsfæller i det germanske område. I den nyere forskning har man set Hobygraven i sammenhæng med den romerske politik og ment, at det var i forbindelse hermed, at den romerske legat overdrog sit kostbare drikkeservice til en høvding fra Lolland. Hvilke fordele eller modydelser Silius opnåede, er uvist, men der kunne være tale om en belønning for deltagelse i de nævnte straffeekspeditioner, eller der kan være tale en diplomatisk gaveudveksling.

Lå denne rige grav alene, eller var den en del af en gravplads? Det var et spørgsmål, man stillede allerede ved undersøgelsen i 1920. Af Nationalmuseets genstandsprotokoller fremgår det, at der i 1897 var indkommet et fund fra den samme ejendom, hvor Hobybægrene blev fundet. Det var fremkommet ved grusgravning og bestod af et bronzekar, der var fyldt med brændte ben. Mellem disse lå dele af en sværdskede af jern, resterne af det våben, der havde fulgt den døde på ligbålet (fig. 3). Ifølge finderen af karret havde det oprindelig en art låg med en form for hank. Der kunne være tale om en skjoldbule, da en kombination af sværd og skjold ikke er ualmindelig i våbengrave fra tiden før Kristi fødsel. Om denne antagelse er korrekt, kan vi ikke afgøre, idet "låget" var bortkommet ved indsendelsen til Nationalmuseet. Den beholder, der var anvendt som urne, var et bronzekar. Der kendes ikke helt identiske kar fra det danske område, men lignende kar kendes blandt andet fra det nuværende Tyskland. De er importeret fra romerriget og dateres til tiden før Kristi fødsel, dvs. den sene del af førromersk jernalder. Karret er et eksempel på tidlig romersk import. Gravfundet vidner om, at der i tiden før Kristi fødsel levede en mand af en vis rang og betydning i Hoby. Dette fund var med til at bestyrke antagelsen om, at der oprindelig måtte have været en gravplads på stedet. Det samme gjorde oplysninger fra lokalbefolkningen om, at der gennem en årrække skulle være fremkommet skeletter i forbindelse med grusgravningen på stedet. Det blev endvidere oplyst, at der på den gård, hvorfra parcellen var udstykket, skulle have været opbevaret flere bronzekar. I 1920 var der dog ingen, der vidste, hvor disse kar fandtes, og de må formodes at være gået tabt mange år tidligere. I et forsøg på at finde flere grave blev der i 1922 af Nationalmuseet foretaget en undersøgelse på stedet, men man fandt ikke flere grave. Den kraftige udnyttelse af stedet som grusgrav over en lang periode havde formentlig fjernet de øvrige grave. At den rige Hobygrav var bevaret, forklarede man som et resultat af, at den var gravet så dybt ned i jorden, at den ikke var blevet berørt af grusgravningen på stedet. Dette er sandsynligvis korrekt, men det kan vel ikke helt ude-

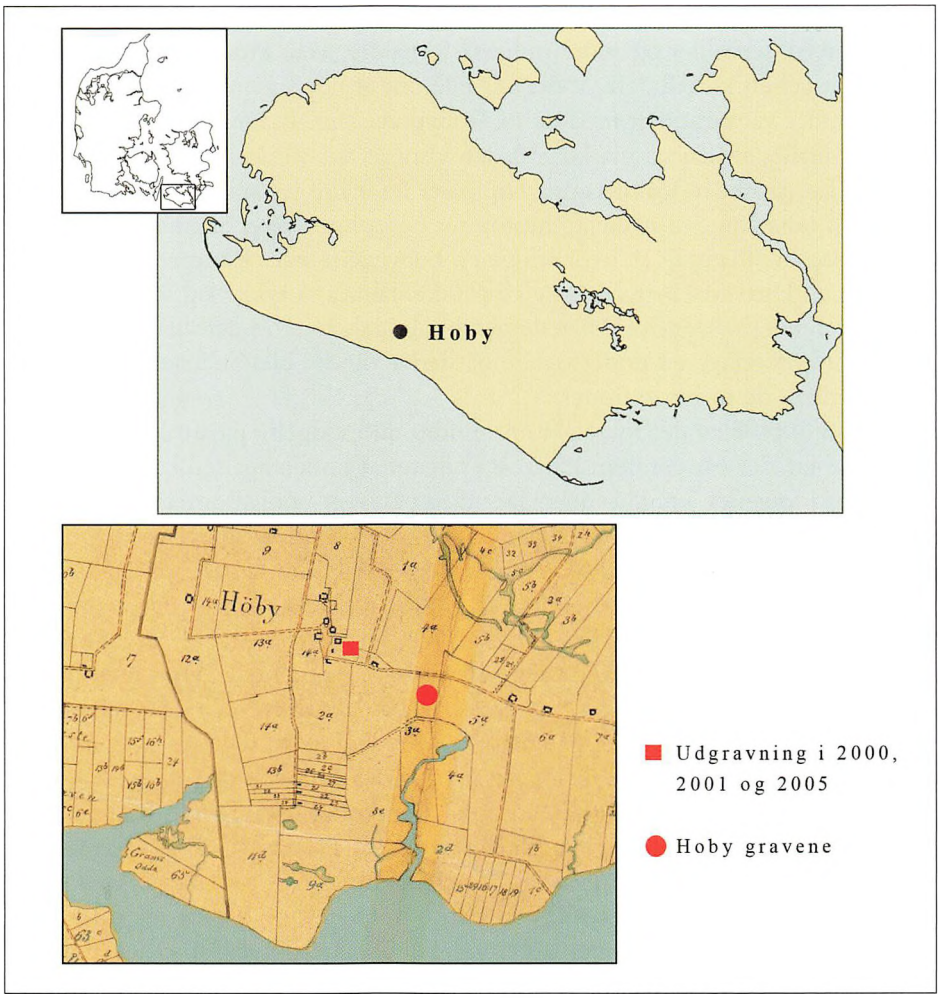

Fig. 4. Hobys beliggenhed på Lolland. Det nederste kort er et udsnit af et matrikelkort fra 1800-tallet. Landskabet ved Hoby har ændret sig meget siden dengang, da der senere er anlagt et dige ud mod Østersøen. I ældre jernalder har en mindre fjordarm formentlig gået næsten helt ind til Hoby, og herfra har man kunnet sejle ud i Østersøen. Tegning: Cille Krause.

The location of Hoby on Lolland. The bottom map is a detail of a cadastral map from the nineteenth century. The landscape at Hoby has changed much since then, as a sea wall was later built towards the Baltic. In the Early Iron Age a small fjord arm probably went almost all the way in to Hoby, and from there it would have been possible to sail out into the Baltic.

lukkes, at der kan være flere meget dybe grave i området, som eventuelt også ville være intakte på trods af den omfattende grusgravning. Da man gravede i 1920'erne, blev al udgravning foretaget manuelt, der blev således ikke som i dag anvendt maskiner til at fjerne overjorden/pløjelaget. Det fremgår ikke af beretningen om undersøgelsen i 1922, hvor stort et areal der blev afdækket, men set med nutidens øjne har der sikkert været tale om et mindre undersøgelsesområde.

Siden midten af 1990'erne har amatørarkæologen Boje Hansen foretaget afsøgninger med metaldetektor på markerne bl.a. omkring Hoby. Herved er der fundet metalgenstande fra yngre jernalder og middelalder. I 1999 kunne der dog også iagttages keramik og mørk jord på markerne ved gården Skibelund i Hoby. Dette blev af Boje Hansen meddelt Lolland-Falsters Stiftsmuseum, der kontaktede Nationalmuseet. Alle var straks klar over, at denne iagttagelse var af væsentlig arkæologisk betydning. Stedet blev i august 1999 besigtiget af medarbejdere fra Nationalmuseet og Lolland-Falsters Stiftsmuseum sammen med finderen. Der kunne iagttages oppløjet, mørk jord og mange lerkarskår. En del af skårene var fra lerkarrenes rande, og disse var i denne sammenhæng væsentlige, da de kunne datere den fundne keramik. De randskår, der blev fundet, havde

facetter ved randene, hvilket er et karakteristisk træk ved lerkar fra den sene del af førromersk jernalder og ældre romersk jernalder. Man kunne således allerede ved besigtigelsen konkludere, at der var tale om et bopladsområde fra ældre jernalder, der var samtidigt med de to Hobygrave (fig. 4). Den oppløjede, mørke jord og antallet af skår på markoverfladen viste, at der var kulturlag eller dele af et kulturlag på stedet. Kulturlag på bopladser fra ældre jernalder dannes som oftest ved udjævning af nedlagte hustomter og ophobninger af affald. Dannelsen af kulturlag er afhængig af, hvor længe en bebyggelse har eksisteret på samme sted. Ved en kortvarig bebyggelse vil der ikke dannes så tykke lag som ved en længerevarende bebyggelse. Allerede ved besigtigelsen stod det klart, at der var behov for at foretage en undersøgelse på stedet, og der blev indgået et samarbejde mellem de to institutioner.

I august 2000 blev der foretaget en mindre undersøgelse på arealet nord og syd for vejen, der går gennem Hoby. Resultatet af undersøgelsen kan kort sammenfattes i følgende konklusioner: Der blev påvist et bopladsområde med velbevarede lergulve fra datidens boliger og et fundrigt kulturlag over et 0,5 ha stort areal nord for vejen ved Skibelund. Der var tale om så usædvanligt gode bevaringsforhold, at det blev besluttet at standse arbejdet uden en nærmere undersøgelse af de påviste strukturer. Når man traf dette valg, var det ud fra hensynet til områdets store fremtidige arkæologiske potentiale. Hvis man havde gravet ned i gulvene, havde man også destrueret de bortgravede dele, og sammenhænge ville derfor kunne gå tabt for fremtidige undersøgelser og tolkninger af anlæggene. Syd for vejen var bevaringsforholdene dårlige, og sporene efter bebyggelse var mere begrænsede. Her fremkom kun spredte fund af keramik fra ældre jernalder. Desuden fandtes en kulturlagsrest, der dækkede over et par formodede brønde, sandsynligvis fra vikingetid. Man fik i 2000 ikke mulighed for at udvide undersøgelsen til arealerne nord, vest og øst for det påviste bopladsområde, da de var under dyrkning. For at sikre bopladsområdet mod ødelæggelse blev det takket være en positiv indstilling fra lodsejerne muligt at

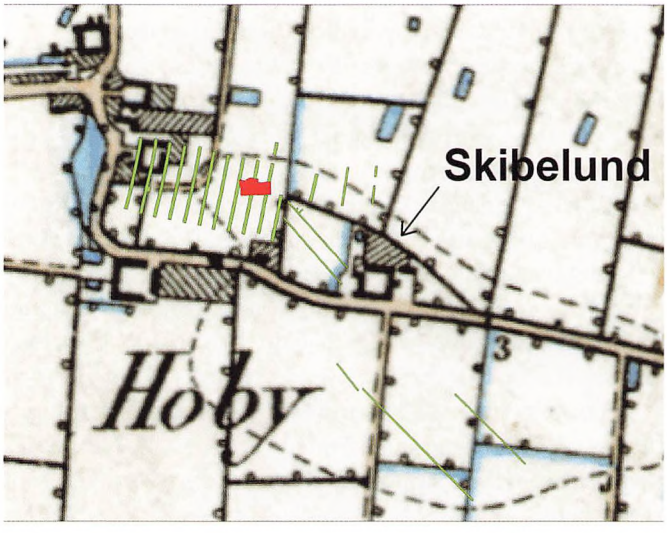

Fig. 5.
På kortet ses søgegrøfter fra undersøgelserne i 2000, 2001 og 2005. Feltet, hvor hustomten blev frilagt, er markeret med rødt. Tegningen bearbejdet af Cille Krause.

On the map we see sondage trenches from the investigations in 2001 and 2005. The area where the house site was exposed is marked in red.

friholde arealet for fremtidig dyrkning. I 2001 forsatte undersøgelserne på lokaliteten, og prøvegravninger fandt sted på arealet nord og vest for de tidligere prøvegravede områder. Undersøgelsen i 2001 viste, at bopladsområdet var omkring 1,5-2 ha stort. Desuden blev der påvist mindst 10 formodede hustomter. Fire af de påviste hustomter var med bevarede lergulve. Desuden blev der fundet et vikingetidigt grubehus – en mindre bygning, der er nedgravet i jorden. Et mindre felt blev anlagt ved en af de påviste hustomter med bevaret lergulv (Hus I). Der kunne konstateres dele af en brolægning foruden det nævnte lergulv. Desuden kunne det iagttages, at de nedgravninger, der oprindelig var gravet for at placere de stolper, der indgik i tag- og vægkonstruktion, fremtrådte tydeligt og let kunne ses i lergulvet. Som ved undersøgelsen i 2000 valgte vi at grave så lidt som muligt ned i de påviste anlæg. Der blev dog lagt en mindre grøft igennem lergulvet, og i denne kunne det iagttages, at huset var anlagt på et ældre kulturlag. Fundmaterialet i kulturlaget bestod af keramik og store mængder velbevarede dyreknogler. Efter undersøgelsen blev de gravede grøfter tildækket, og arealet blev fortsat friholdt for dyrkning.

I september 2005 var der mulighed for at iværksætte en supplerende undersøgelse i Hoby. Formålet med undersøgelsen var at få afgrænset bopladsområdet mod øst og nord. Desuden ville den hustomt, som var fundet ved en prøvegravning i 2001, blive frilagt i sin helhed (fig. 5). Resultaterne fra undersøgelsen i 2001 tydede på, at der her var flere hustomter, der var anlagt oven i hinanden. Hvis dette virkelig var tilfældet, ville det have betydning for en eventuel udgravning på stedet både tidsmæssigt og økonomisk. Hus I blev frilagt i sin helhed, og det var straks klart, at der var tale om mindst tre hustomter, der var anlagt umiddelbart over og lidt forskudt for hinanden. Der var tale om langhuse, der havde beboelse i den ene ende og stald i den anden (fig. 6). En gård i ældre jernalder består af et sådant langhus. Til dette kan der være knyttet et eller flere mindre huse. Det kan ikke afgøres ud fra de hidtidige undersøgelser, om dette også har været tilfældet i Hoby, men det er sandsynligt. Hustomterne var særdeles velbevarede. I beboelsesdelen var det lag ler, der har udgjort gulvet, næsten intakt, og sporene efter husets væg kunne tydeligt erkendes. For at få et indblik i, hvor kompliceret og tidskrævende en udgravning af en sådan hustomt ville være, blev der gravet ned i en fjerdedel af huset. Det blev meget hurtigt klart, at en maskinel afgravning i de tynde lag ikke ville være mulig, en nedgravning i hustomterne måtte foregå med skovl og graveske.

Lagene var meget kompakte med mange fund af dyreknogler og keramik. Desuden var der en stor mængde brændt materiale, der tyder på, at en af hustomterne kunne være nedbrændt. Der blev i forbindelse med udgravningen søgt med metaldetektor, men kun fundet et fragment af en bronzenål. Ved undersøgelsen blev der udtaget jordprøver. En analyse af disse har vist, at der er bevaret forkullede planterester i form af korn og ukrudtsplanter. Der blev ikke gravet til undergrund i feltet, som ved udgravningens afslutning igen blev tildækket (fig. 7). I det mindre felt omkring hustomten kunne der kun iagttages enkelte gruber, og i feltets sydvestlige hjørne fandtes et grubehus. Heller ikke dette grubehus var fra romertid, da der i den jord, grubehuset var opfyldt med, fandtes det bedste metaldetektorfund fra undersøgelsen, nemlig en såkaldt ligearmet fibula af bronze fra germansk jernalder. Endelig blev bebyggelsen af-

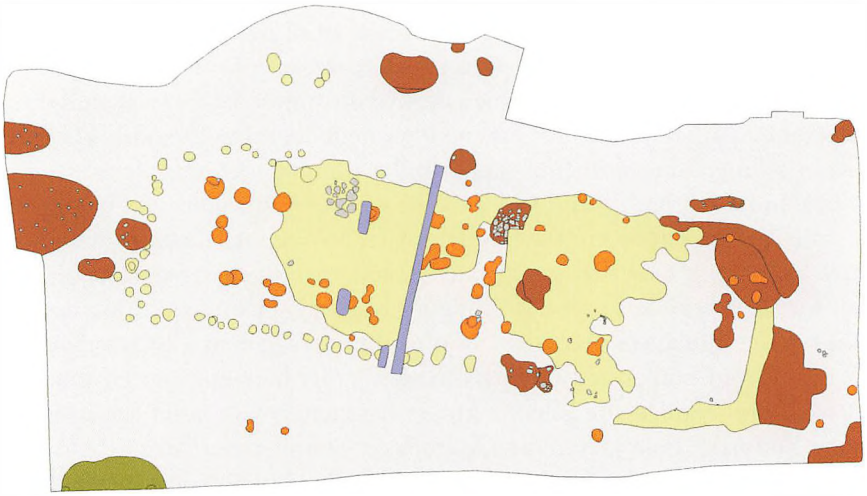

Fig. 6.
Hustomten, der blev frilagt i 2005. Den er omkring 25 meter lang og orienteret øst-vest. Den vestlige del af hustomten fremstår tydeligt med vægforløbet markeret med de mindre, gule stolper. Strukturerne repræsenterer flere faser/bygninger på stedet. Inde i hustomten ses flere spor efter tagbærende stolper, som viser, at der har været mere end én bygning på stedet. Den vestligste af de brolægninger, der ses inde i hustomten, er en indgangsbrolægning fra en anden bygning. Desuden er lergulvet, der ses i den østligste del af hustomten, formodentlig også fra en anden bygning, der har været på stedet.

Signaturer:
Gult: ler og lerholdige stolpehuller — *Orange: øvrige stolpehuller*
Brunt: gruber — *Grønt: grubehuset*
Blåt: nedgravningerne i hus I fra 2001 — *Gråt: stenlægninger*

Tegning bearbejdet af Cille Krause.

The house site that was exposed in 2005. It is around 25 metres long and oriented east-west. The western part of the house site appears clearly with the course of the wall marked with the smaller yellow posts. The structures represent several phases/buildings at the site. Inside the house site we can see several traces of roof-bearing posts, showing that there was more than one building at the spot. The westernmost of the pavings that can be seen inside the house site is an entrance paving from another building. In addition the earthen floor that can be seen in the easternmost part of the house site is probably also from another building that was once on the site.
Symbols:
Yellow: Clay and clay-filled post-holes — *Orange: Other post-holes*
Brown: Pits — *Green: The pit-house*
Blue: Diggings in House 1 from 2001 — *Grey: Pavings*

grænset mod øst, hvor der blev konstateret spor efter en bebyggelse fra middelalderen.

Undersøgelsen i 2005 viste, at lergulve og andre strukturer ligger lige under pløjelaget og derfor vil blive destrueret ved en almindelig landsbrugsmæssig udnyttelse. Hvis vi skal sikre de væsentlige oplysninger, dette fortidsminde kan bidrage med til vores forståelse af den ældre jernalders samfund, er en totalundersøgelse af bopladsområdet nødvendig. Det vil ikke være tilstrækkeligt at udgrave dele af bopladsen. Det er netop helheden, der er væsentlig for forståelsen af bosættelsens samlede struktur. Der har allerede være gættet på, hvilken

Fig. 7.
Den frilagte hustomt set fra øst. De tagbærende stolper er markeret med landmålerstokke. Foto: Cille Krause.

The exposed house site viewed from the east. The roof-bearing posts are marked by surveyor's sticks.

type bebyggelse man kunne forvente. Var Hobyfyrsten omgivet af sine krigere, og var det hans og deres hjælp til romerne, der havde bevirket, at han modtog det kostbare drikkeservice? Hvis dette har været tilfældet, burde man forvente, at bebyggelsen havde en anden karakter end de øvrige landsbyer fra ældre jernalder. Der kunne måske være tale om en eller to gårde med mange tilknyttede bygninger, hvor krigerne og deres familier kan have boet. Andre har ment, der måtte være tale om en stor enkelt gård, der flyttede rundt inden for det påviste bebyggelsesområde. Ud fra de hidtidige undersøgelser kan man ikke entydigt udlede noget sikkert om bebyggelsens struktur. Det delvist undersøgte langhus er lidt større end sædvanligt, og det kunne tyde på en vis velstand og magt. Men for at forstå anlæggets karakter er antallet af tilknyttede bygninger og deres karakter/funktion også af væsentlig betydning. Der er som nævnt påvist dele af flere hustomter ved undersøgelserne, og nogle af disse er tolket som langhuse. Dette sammenholdt med, at der er flere hustomter anlagt over hinanden, kunne tyde på, at der er tale om flere samtidige gårde på stedet. Bebyggelsen kan på baggrund af keramikfundene dateres til ældre jernalder og synes anlagt i århundrederne før Kristi fødsel. Den synes at forsætte kontinuerligt til tiden omkring 100 efter Kristi fødsel. Hvad der herefter sker, siger de hidtidige undersøgelser ikke noget om. Fra tiden omkring 400 efter Kristi fødsel og frem til vikingetid og middelalder kan der igen konstateres spor efter byggelse i området. Fundmaterialet fra ældre jernalder består af keramik, dyreknogler og dele af en enkelt metalgenstand. Mængden af metal fra bopladsen er således meget begrænset; det er da også yderst sjældent at finde genstande af metal på bopladserne fra den ældre jernalder. Når der findes metal, drejer det sig som oftest om dele af genstande, dvs. ting, der er gået i stykker, eller genstande, der synes at være tabt.

Metalsager er tilsyneladende noget, man har passet godt på i dagliglivet og anvendt til f.eks. at markere status i gravene.

Graven fra Hoby er den rigeste fyrstegrav i Nordeuropa fra 1. årh. e.Kr. Den viser os et medlem af datidens absolutte magtelite, en mand, der må have haft kontakt med romerriget. En udgravning af hans bebyggelse vil kunne bidrage væsentligt til forståelsen af datidens samfund. Hvordan er magtelitens bebyggelser organiseret? Har manden i Hobygraven været omgivet af en hird, således at der måske er tale om en stor gård med mange mindre bygninger tilknyttet, eller er der tale om flere samtidige gårde, hvor én er markant større end de øvrige, og har bebyggelsen været omgivet af f.eks. hegn eller palisade? Resultaterne fra en kommende undersøgelse ved Hoby vil have stor betydning for tolkningen og forståelsen af andre bopladser fra ældre jernalder. Samtidig vil en udgravning af pladsen formentlig kunne kaste lys over samfundsforandringerne i ældre jernalder. Der har i de senere år været forskningsprojekter i gang omkring aristokratiet og dets rolle i samfundet i yngre jernalder, bl.a. Gudme- og Tissø-projekterne. En undersøgelse ved Hoby vil ligge i forlængelse af disse projekter og bidrage med væsentlige oplysninger om aristokratiets/magtelitens rolle i den ældre jernalder.

Litteratur

Jørgen Jensen: Danmarks Oldtid. Ældre jernalder 500 f. Kr.-400 e. Kr. 2003.
K. Friis Johansen: Hoby-fundet. I: Nordiske Fortidsminder II. 1911-1935, side 119-165.
Sophus Müller: Et Fund fra Overgangen mellem den førromerske og den romerske Tid. I: Aarbøger for Nordisk Oldkyndighed og Historie. 1900, side 148-153.
Sejrens Triumf. Norden i skyggen af det romerske imperium. Red.: *Lars Jørgensen, Birger Storgaard og Lone Gebauer*. Nationalmuseet 2003.
P. Ørsted: Danmark før Danmark. Romerne og os.1999.

SUMMARY

Hoby

– the burial place of a magnate dynasty from the beginning of our era

One of the finest finds in the department of Danish Prehistory of the National Museum is a rich grave find from Hoby on the island of Lolland. The grave is the richest princely grave in northern Europe from the first century. The grave goods included two silver cups. They were made in the Roman Empire, but by a Greek silversmith. The cups were decorated with motifs from The Iliad. Besides the silversmith's name another name can be seen on the cups – Silius. It is assumed to be the name of the original owner of the cups. It has been proposed that this Silius might be identical to the military commandant in Mainz, who served there in the years 14-21 AD. Silius may have brought his costly drinking service when he went from Rome to Mainz and at some point presented it to the man from Lolland who was later buried with it. After the defeat of the Romans under Varus in the Battle of the Teutoburg Forest in 9 AD the

Romans went on a number of punitive expeditions, but they also tried to employ diplomatic and political means. In recent research the Hoby Grave has been interpreted as an indication of Roman policy towards the Germanic tribes. An older grave find from the period before the Birth of Christ shows that before this time there was already a man of a certain rank and status in the Hoby area. The two graves lay at a burial site that was probably destroyed as a result of extensive gravel quarrying in the area. Hoby is dealt with in this article because we have succeeded in finding the settlement where the deceased had lived. The settlement was found by the amateur archaeologist Boje Hansen, who had observed ploughed-up earthenware potsherds and dark earth at the place. An inspection conducted by Lolland-Falsters Stiftsmuseum and the National Museum revealed that the many ploughed-up potsherds could be dated to the Early Roman Iron Age and were thus contemporary with the grave. It could further be ascertained that culture layers or parts of culture layers were preserved at the spot. This was something of an archaeological sensation in that part of the country, where culture layers are usually not preserved at settlements from the period. The significance of the find was immediately clear. The many ploughed-up potsherds and the ploughed-up dark earth further showed that the area was being ploughed down. A minor investigation was carried out in 2000, and this confirmed the assumption. Thanks to a positive attitude from the landowners and an appropriation from the Cultural Heritage Agency, it became possible to exempt the area from cultivation and protect the settlement from destruction. Another investigation was conducted in 2001 to further demarcate the settlement area. In 2005 it became possible to carry out supplementary investigations. The results of the investigations at Hoby show that this was a settlement of around two hectares. They also showed that the preservation conditions were particularly good, and for example that the earth floors from the dwellings of the time were preserved. Traces of at least ten house sites have been demonstrated. One of these was exposed in 2005, and it could be observed that several houses had been built, one above the other, at the same place. So some of the demonstrated house sites probably also have several phases. These observations suggest that there were several farms at the site. But on the basis of the few small investigations done so far we cannot infer anything with certainty about the structure of the settlement. In the investigations it could be noted for example that the earth floors lie up in the tilth layer or just below it, and will therefore be destroyed by ordinary agricultural utilization. This means that if we are to safeguard the important information about this antiquity, it may be necessary to conduct an archaeological investigation of the settlement area. But why is it so important to investigate this Iron Age settlement? The rich grave with the silver cups shows us a member of the absolute power elite of the time, a man who also had contacts with the Roman Empire. An investigation of his settlement could make an important contribution to our understanding of the society of the time. How was the power elite's settlement organized in this period? An investigation at Hoby will show us this, and the results could be of great significance for the interpretation of other settlements from the Early Iron Age.

Engelsborg

– et befæstet orlogsværft på Slotø i Nakskov Fjord

Af Nils Engberg og Jørgen Frandsen

På den lille Slotø i Nakskov Fjord ligger en ganske nyrestaureret ruin kaldet Engelsborg (fig. 1). Det er ikke den mest besøgte, for man skal enten selv have båd for at komme ud på øen, eller også må man tage med postbåden fra Nakskov. Men det er bestemt turen værd, for øen rummer en – efter dansk

Fig. 1.
Ruinerne af det befæstede skibsværft Engelsborg fotograferet foråret 2006. Murene er med afbrydelser blevet restaureret 1985-2005. Den indre voldgrav er velbevaret ligesom en del af den omgivende vold. Den ydre voldgrav er derimod stort set forsvundet. Gården i baggrunden ligger, hvor lensmanden, soldater, skibsbyggere og det øvrige mandskab har haft deres boliger lige fra Engelsborgs tidligste historie. Foto: Jan Kofod Winther.

The ruins of the fortified shipyard Engelsborg photographed in the spring of 2006. The walls have been restored, with interruptions, from 1985 until 2005. The inner moat is well preserved, as is part of the surrounding rampart. The outer moat, on the other hand, has almost disappeared. The farm in the background lies where the commandant, soldiers, shipbuilders and the other staff had their living quarters right from the start of Engelsborg's history.

Fig. 2.
"Så store skibe er ikke tilforn set udi Østersøen" er en hollandsk gesandt noteret for at skulle have sagt om "Engelen" og "Maria", de to første orlovsfartøjer, som sandsynligvis er bygget på skibsværftet Engelsborg. Skibet på kalkmaleriet i Ebeltoft Kirke kan være malet med inspiration fra et af de to skibe. Foto: Nationalmuseet.

"Such large ships have never before been seen in the Baltic," a Dutch envoy is noted as saying about Engelen ('The Angel') and Maria, the first two naval vessels probably built at the Engelsborg shipyard. The ship in the mural painting in Ebeltoft Church may have been painted with inspiration from one of the two ships.

målestok – overordentlig velbevaret ruin, der er de synlige rester efter et enestående bygningsanlæg.

Ifølge skriftlige kilder bad Kong Hans d. 23. maj 1508 om hurtigt at få skøde "paa Ebeløø" i Nakskov Fjord for om muligt at "begynde at bygge derpaa noget ... strax met sommeren". Nok først fra 1509 begyndte byggeriet af det "noget", som var skibe. De første var ifølge historikeren Arild Huitfeldt (1599) "Engelen" og "Maria". Begge er kendt fra kilder i årene efter (fig. 2). "Engelen" blev udlejet til hertugen af Geldern i Nederlandene, og da skibet var et af de største og sikreste i Europa, blev det udvalgt til at transportere den habsburgske arveprins, den senere tysk-romerske kejser Karl V, til Spanien. Skibet beholdt man i Spanien trods den danske konges protester, og det kom til at udgøre en central del af den spanske flåde. "Engelen" vendte aldrig tilbage til Danmark igen. "Maria" omtales som det største skib i Østersøen. Det "ragede op som en høne blandt sine kyllinger". Christian II tog det med sig, da han flygtede til Nederlandene i 1523. Senere blev det solgt til en købmand fra Genua. Ingen tvivl om, at Engelsborg var et skibsværft, men det særlige er, at det tydeligvis samtidig fungerede som et borganlæg. Det omtales som sådan 1599 hos Arild Huitfeldt, og i en inventarliste fra 1523, hvor kanoner af forskellig slags er angivet, bekræftes udsagnet. Øen skiftede herefter navn i kilderne til Slotø.

Engelsborg fungerede tillige som et administrativt centrum. 1510-23 var det hovedlen for Lollands Nørre og Sønder herreder – en understregning af den betydning, kongemagten tillagde stedet. Fra 1511 og de følgende år opholdt kongen sig i perioder på Engelsborg. Indtil 1549 fungerede Engelsborg dog stadig som lenssæde, men kun for nogle få mindre lokalområder og et par øer. I 1534 blev Engelsborg angrebet og erobret af lybækkerne. Hvilken overlast borgen og skibsværftet led ved angrebet, vides ikke.

Fra 1549 og frem til 1623 findes meget få oplysninger om Engelsborg og Slotø, men herefter skete der noget igen. Christian IV besluttede, at der på ny skulle bygges skibe på øen. Sådan blev det, og frem til 1633 løb ca. 10 store orlovsfartøjer af stabelen. Det sidste antages at være "Norske Løve" (fig. 3).

I 1633 blev Slotøs jord bortfæstet, i 1635 blev der givet tilladelse til at fjerne bygninger, og året efter gav Christian IV lov til, at der kunne hentes sten på stedet – formentlig til brug ved arbejder på Nykøbing Slot. Engelsborg må hurtigt være blevet til en ruin, og dets tidligere betydning som fæstning, skibsværft

Fig. 3.
I De Danske Kongers Kronologiske Samlinger på Rosenborg findes en model af "Norske Løve", det sidste orlogsfartøj, der blev søsat fra skibsværftet på Slotø. Modellen er udført 1652-54 i elfenben og sølv og er en af verdens mest kostbare skibsmodeller. Ifølge regnskabet er der brugt 82 kg elfenben til den 95 cm lange model. Foto: Rosenborg.

In the Royal Danish Collections at Rosenborg there is a model of Norske Løve, the last naval vessel to be launched from the shipyard on Slotø. The model was made in 1652-54 in ivory and silver and is one of the world's costliest ship models. According to the accounts 82 kg of ivory were used for the 95 cm long model.

og en tid også lensmandssæde var åbenbart allerede gået tabt, da det i en præsteindberetning fra 1743 lyder: "nordher Side paa Øen findes Rudera af et Slot eller Taarn, hvorom Indvaanerne ikke vider at give nogen tilforladelig Efterretning".

Da professor Niels Laurits Høyen i 1830 besigtigede landets historiske mindesmærker, gik turen også til Slotø, hvor han kort beskrev ruinen og måtte konkludere, at det var en "højst mærkværdig Ruin". Høyen var ganske vist bekendt med, at stedet kunne rumme kongerne Hans' og Christian IV's skibsværfter, men han var umiddelbart skeptisk og mente, at ruinerne var "langt ældre". I 1877 kom Magnus Petersen til øen, og fra hans besøg findes den første egentlige dokumentation af anlægget (fig. 4).

I 1890'erne var øen og ruinen et yndet udflugtsmål. Blandt andet afsluttede

man den meget populære årlige kaproning her, og et stort telt og borde blev sat op i ruinen, så der kunne serveres mad og drikke efter endt dyst. Festlighederne gik hårdt ud over ruinen, og det blev i 1895 besluttet, at den skulle sikres ved fredning. I fredningsdokumentet blev der indføjet den klausul, at fandt man ved undersøgelser i ruinen guld eller sølv, så skulle værdien af "skatten" tilfalde øens ejer. Ifølge et sagn sidder der nemlig i tårnets dyb en djævel, som vogter en guldskat. Måske er sagnet inspireret af, at odensebispen Jens Andersen Beldenak i 1520 sad fanget på Engelsborg. Efter sin løsladelse hævdede han, at han under sit fangenskab var blevet bestjålet for en større skat af både penge og andre værdigenstande.

I begyndelsen af 1900-tallet blev øen besigtiget flere gange, blandt andet af en af Nationalmuseets medarbejdere Peter Hauberg, der i 1904 til brug for den landsdækkende registrering af voldsteder foretog en regulær opmåling af ruinen med omliggende volde og grave (fig. 5). Der blev i flere omgange fremsat ønsker om at få foretaget en arkæologisk udgravning, men andre opgaver i nationalt set mere centrale anlæg kom længe til at gå forud.

Under besættelsen 1940-45 åbnede muligheden sig endelig for en arkæologisk undersøgelse. Interessen for at dyrke det danske blev styrket, og det fik også betydning for synet på vore fortidsminder. Det skinner igennem, når man læser, hvad udgravningens initiativtager, gymnasielærer Marius Hansen, skrev i en

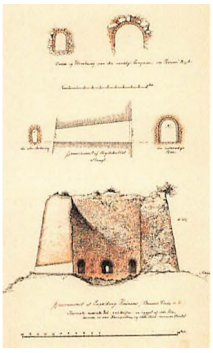

Fig. 4.
Magnus Petersen udførte under sin besigtigelse af borgruinen på Slotø i 1877 skitser af anlægget. Bl.a. dette snit gennem tårnet og detaljer af skydeskår. Nationalmuseet.

During his inspection of the castle ruin on Slotø in 1877 Magnus Petersen sketched among other things this section through the tower and details of embrasures.

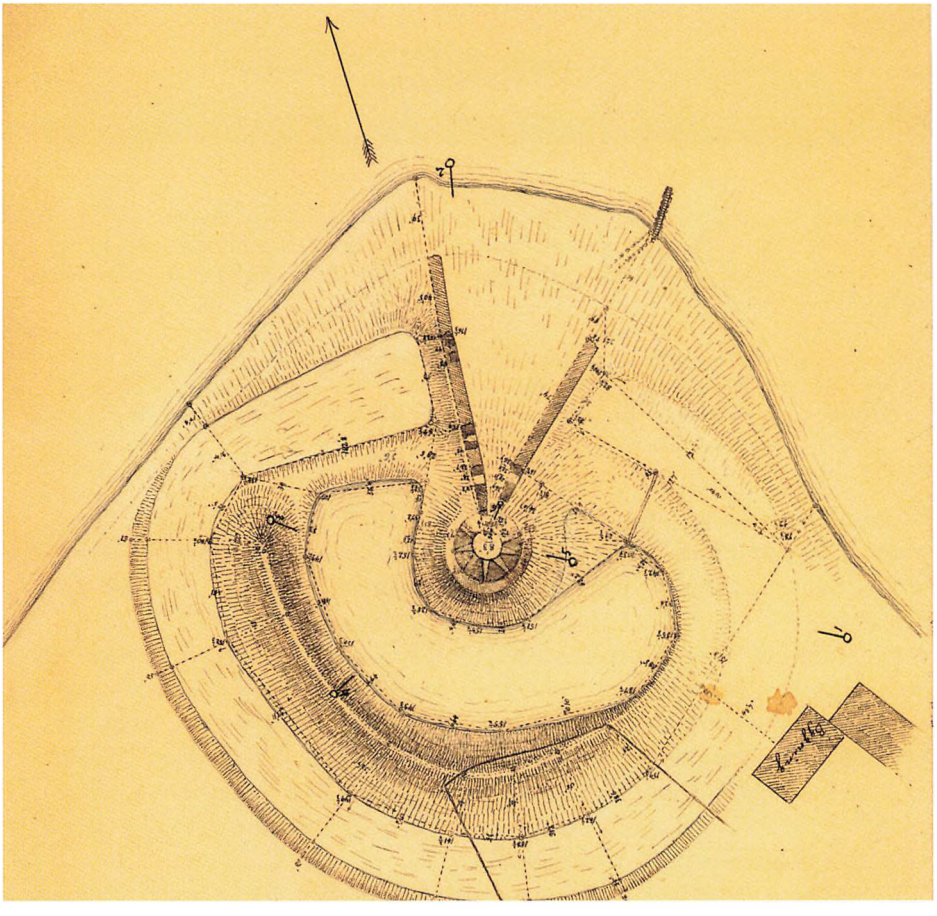

Fig. 5.
I 1904 blev ruinerne med omgivende grave og vold opmålt. Det er værd at bemærke, at man så langt op i tiden har kunnet se eller ane den ydre voldgrav, som i dag er så godt som forsvundet. Peter Hauberg, Nationalmuseet.

In 1904 the ruins with the surrounding moat and rampart were surveyed. It is worth noting that at such a late point in time it was possible to see or glimpse the outer moat, which is today as good as gone.

Fig. 6. Efter at have frilagt murene i sommeren 1944 begyndte man i 1945 at udgrave skibsværftet i området mellem flankemurene. Billedet er taget fra dækket af et af de fragtskibe, som lå opankret i sejlrenden ud for ruinerne. Nationalmuseet. Foto: Marius Hansen.

After exposing the walls in the summer of 1944 archaeologists began in 1945 to excavate the shipyard in the area between the flanking walls. The photo was taken from the deck of one of the freighters that lay at anchor in the fairway off the ruins.

beretning: "Da Krigen i 1940 lukkede os inde, og vore unge blev fyldt med Beretninger om Ungdommens Indsats paa "samfundsnyttige" Omraader i de krigsdeltagende Lande, blev den Tanke til at beskæftige vore Gymnasiaster med en samfundsnyttig Opgave, der intet havde med Krig at gøre, og som ellers ikke vilde blive løst, [født]".

Udgravningerne startede i 1944 og fandt sted om sommeren gennem fire sæsoner med gymnasieelever som arbejdskraft. Det første år kom de udelukkende fra Det kommunale Gymnasium i Nakskov, men året efter var der deltagelse af gymnasiaster fra hele landet og de følgende to år også fra Norge, Sverige og Holland. Udgravningerne foregik under tilsyn af Nationalmuseet, men det var Marius Hansen, der var undersøgelsernes egentlige leder.

En væsentlig del af udgravningsindsatsen 1944-45 bestod i at grave ruinerne frem af nedbrydningslagene (fig. 6). Det formodedes, at tårnet og de såkaldte flankemure var bygget sammen og således fra begyndelsen udgjorde dele af en og samme konstruktion. Det runde tårn har en diameter på 10,9 m og murene en tykkelse på 3,3 m. Der er ni skydeskår i tårnets nedre stokværk. Tårnrummet er ca. 29 m^2 stort, tilstrækkeligt til at man kunne bevæge sig rundt, når datidens forholdsvis beskedne kanoner skulle affyres. Skydeskårene er ganske smalle udadtil (14 cm brede og 35-40 cm høje), men kraftigt smigede, så de blev bredere indefter og med plads til, at kanonerne kunne anbringes på rekylbjælker, der var muret ind i åbningens sider. Skydeskårene i nederste stokværk sidder, så man ikke her kunne skyde over de omgivende volde. Herfra var det den angribende fjende, man ville ramme, når han på sin vej ned ad volden og over voldgraven var allermest sårbar. Det længererækkende forsvar blev ført fra etagen over. En indmuret vinkeltrappe førte herop, hvor Marius Hansen fandt spor af to skydeskår.

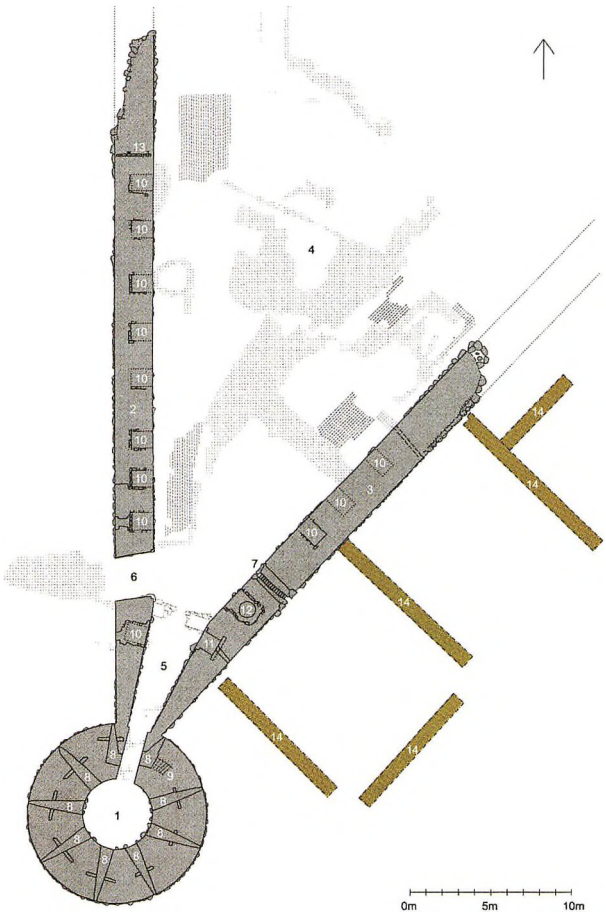

1. The main tower had at least two storeys and was probably crenellated (with open embrasures) on the top storey. 2. The western flanking wall, which was probably crenellated on the second storey. The wall probably continued about 15 metres out into the water. 3. The eastern flanking wall presumably also had crenellation. The wall probably continued out into the water, but only for a few metres, since at this point there is deep water in at the coast. 4. Marius Hansen's excavated foundations, brick floors and paving of the naval yard. After registration the finds were covered up again. 5. The antechamber to the tower. 6. The gate was originally vaulted. 7. Doorway with sewage channel below. 8. Canon loops on the first floor of the tower. 9. Staircase to the second storey. 10. Preserved traces of canon loops in the flanking walls. 11. Partially reconstructed Canon loops. 12. Well. 13. Temporary termination of the wall. 14. Sondage trenches dug in 2005.

Fig. 7.
1. Hovedtårnet har været i mindst to etager og formodentlig med krenelering, dvs. åbne skydeskår, på tagetagen. 2. Vestre flankemur, der formodentlig har haft krenelering på 2. etage. Muren har sandsynligvis fortsat ca. 15 meter ud i vandet. 3. Østre flankemur har formodentlig også haft krenelering. Muren har sandsynligvis fortsat ud i vandet, men kun med få meter, da der på dette sted er dybt vand ind til kysten. 4. Marius Hansens udgravede fundamenter, teglgulve og brolægninger af orlogsværftet. Fundene blev efter registrering tildækket. 5. Forrum til tårnet. 6. Porten har oprindeligt været overhvælvet. 7. Døråbning med underliggende spildevandskanal. 8. Skydeskår i tårnets 1. etage. 9. Trappe til 2. etage. 10. Bevarede spor af skydeskår i flankemurene. 11. Delvist rekonstrueret skydeskår. 12. Brønd. 13. Midlertidig afslutning af muren. 14. Søgegrøfter udgravet i 2005.

"Fra Taarnet strækker de to Flankemure sig ned til Stranden som Benene i et stort V" (fig. 7). Der blev dog 9 m fra tårnets inderside konstateret et knæk på murene, som herfra åbner sig mere ud mod stranden. Ved knækket ligger en tværmur med en døråbning. Der har således været et forrum, før man kom ind i tårnet. Udgravningerne kunne ikke give svar på funktionen af rummet, der har et skydeskår i hver side. Men iagttagelser omkring sammenbygningen af murene og tårnet overbeviste Marius Hansen om, at det hele var opført i årene 1509-10 efter en samlet plan.

Vestmuren viste sig at være den bedst bevarede af de to flankemure. En portåbning afslører, at det er her, indgangen til borg og skibsværft har været. En brolagt vej førte herfra og over voldgraven mod vest. I vestmuren afdækkede

Fig. 8. På ydersiden af vestre flankemur fandt Marius Hansen en tømmerkonstruktion "beliggende ca. 1 m under dagligt vande". Konstruktionen med de kraftige egetræsbjælker var de første spor af den vestre bradbænk. Lolland-Falsters Stiftsmuseum. Foto: Marius Hansen.

On the outer side of the western flanking wall Marius Hansen found a timber structure "situated about 1 metre below mean sea level". The structure with its large oak beams was the first trace of the western careening place.

man seks skydeskår, og det blev antaget, at der har været 10 og måske flere, alt afhængigt af hvor meget længere vestmuren oprindelig var.

I den østre flankemur registreredes omtrent ud for porten i vestmuren en døråbning. Man undlod at blotte østmurens murkrone i dens fulde udstrækning, fordi den var så nedbrudt, at man ikke forventede at få mange oplysninger ved en undersøgelse. To kloak- eller spildevandsåbninger i muren blev dog konstateret.

En stor del af udgravningerne under og efter krigen foregik på området mellem de to flankemure. Her blev afdækket brolagte veje, fundamenter og gulve i flere bygninger samt en beggryde med mere. De mange spændende anlæg med relation til skibsbyggeriet skal ikke omtales nærmere her, hvor det er befæstningsanlægget, som er i fokus. Et par iagttagelser har dog betydning for forståelsen af Engelsborgs bygningshistorie. På et tidspunkt med lavvande benyttede man lejligheden til at grave langs med stranden mellem de to flankemure, og her fandt man "mange Huggespaaner af Eg og andre Træsorter liggende ovenpaa et Blaalerslag, hvori der var lagt en Mængde Ris og Grene. I dette Lag fandtes desuden en Del Jernsøm ... Det maa vist betragtes som en slags Kystsikring". En anden vigtig iagttagelse var den kraftige tømmerkonstruktion, som blev delvist blotlagt på vestmurens yderside (fig. 8). Langsgående kraftige bjælker, 30 cm høje, lå klos op ad murens fundament i et niveau, der svarer til ca. 1 m under dagligt vande. To bjælker var lagt oven på hinanden, og ca. 2 m fra muren lå parallelt hermed tilsvarende bjælker. De to rækker var holdt sammen af bindbjælker, hvorimellem der var lagt brædder. "Bjælkerne udgjorde i virkeligheden en hel Sænkekasse", siges det. Konstruktionen var fyldt op med flintesten, blåler og grene samt større sten. Marius Hansen tolkede sænkekassen som funderingen til en mole. I isvinteren 1946-47 blev en bjælke magen til dem i konstruktionen "suget op af isen", og efterfølgende blev antagelsen om en molekonstruktion bekræftet ved, at man med et jernspyd kunne følge den 15 m ud fra stranden.

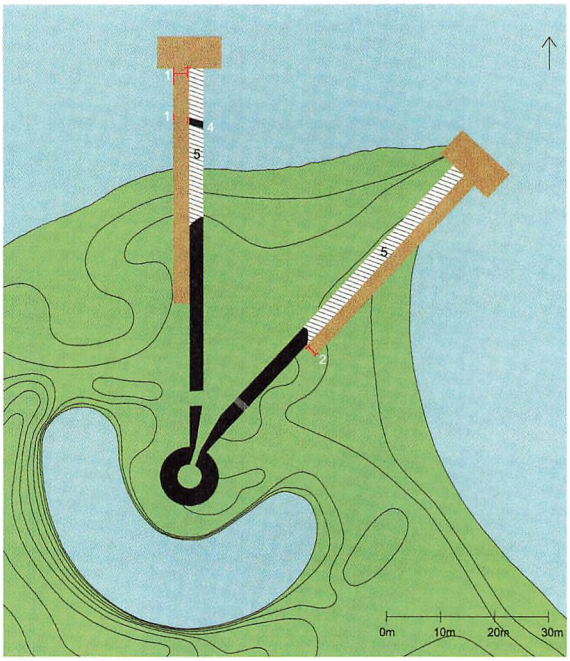

Fig. 9.
Plan af Engelsborg med angivelse af flankemurenes fulde længde og bradbænke indtegnet. 1. Med rødt er angivet de trækonstruktioner fra vestre bradbænk, som blev undersøgt 1985. Placeringen af den tømmerkonstruktion, Marius Hansen fandt 1946, er ikke angivet pga. usikkerhed om den præcise placering. 2. Trækonstruktion tilhørende østre flankemur udgravet 2005. 3. Udstrækningen af vestre bradbænk er fastlagt ved udgravningerne. Den østre bradbænk er skitseret som en spejlvendt kopi af den vestre. 4. Fundamentet til muren udgravet 1985. 5. Længden af vestre flankemur er fastlagt ved udgravningerne 1946 og 1985. Længden af østre flankemur er skitseret som kopi heraf. Tegning: Nils Engberg, Jørgen Frandsen og Sidse Brandt.

Plan of Engelsborg indicating the full length of the flanking walls and the careening place. 1. Red shows the wooden structures from the western careening place, which was investigated in 1985. The location of the timber structure that Marius Hansen found in 1946 is not indicated because of uncertainty about the exact spot. 2. Wooden structure belonging to the eastern flanking wall, excavated in 2005. 3. The extent of the western careening place was established by excavation. The eastern careening place is sketched in as a mirror-image copy of the western one. 4. The foundations of the wall, excavated in 1985. 5. The length of the western flanking wall was established by excavations in 1946 and 1985. The length of the eastern flanking wall is sketched in as a copy of this.

Marius Hansen og hans gymnasiaster undersøgte i 1947 den inderste halvmåneformede voldgrav, der omgiver tårnet. Aflejringer i voldgraven viste, at den aldrig har stået i forbindelse med havet, så de to dæmninger, der fra borganlægget fører over på det faste land på henholdsvis vest- og østsiden, har været der fra starten. Det blev også konstateret, at voldgraven oprindelig har gået helt ind til tårnet. Den ca. 4 m brede græsklædte voldgravsside, som også i dag ses rundt om tårnet, blev opfattet som nedstyrtet materiale, der havde opfyldt voldgravens inderste del. En grøft gennem den høje vold, der omgiver voldgraven, viste, at den var bygget ad én omgang og har været del af forsvarsanlægget fra begyndelsen. Uden for volden har der været endnu en vandfyldt voldgrav, der senere er blevet delvist opfyldt.

Så vidt Marius Hansen. Den 6. september 1985 blæste en stærk kuling fra sydvest, og vandstanden i fjorden faldt 3/4 meter. Nødvendige restaureringsarbejder var lige påbegyndt, og med havbunden blottet blev det i nogle timer muligt at søge efter vestmurens eller en moles oprindelige udstrækning. Det samme havde Marius Hansen som omtalt fået gjort, og han havde fundet en mulig afslutning omkring 15 m fra stranden. Nu blev der 10 m fra kysten gravet en søgegrøft på tværs af murflugten. I selve murflugten lå en 3 m bred massiv stenlægning med stenstørrelser på op til 1/2 m. Vest for og i flugt med den trækonstruktion, som tidligere var blevet registreret inde på land, lå fire

Fig. 10.
Engelsborg ("Engelholm") ca. 1680. Perspektivisk tegning fra Resens Atlas. Bemærk bygningen, som ser ud til at ligge tæt op ad borganlæggets østside. Udgravningen i 2005 viste, at det ikke kan have været nogen grundmuret bygning, men sandsynligvis rene træhuse eller bindingsværksbygninger til brug for skibsbyggeriet 1623-34.

Engelsborg ("Engelholm") c. 1680. Perspective drawing from Resen's Atlas. Note the building which looks as though it lies close up against the eastern side of the castle complex. The excavation in 2005 showed that it cannot have been a brick building; it was probably all-wooden houses or half-timbered buildings for use in shipbuilding in 1623-34.

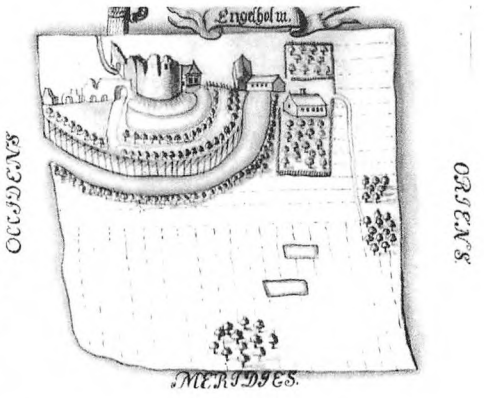

kraftige og brede egeplanker afgrænset mod vest af et stykke firsidet tømmer magen til dem, der var brugt i "sænkekassen" inde på land (fig. 9). Tømmeret var holdt på plads af en 0,6 m bred stensætning. 6 m længere ude blev tømmerkonstruktionen genfundet, nu med begge sider intakt og med den mellemliggende bindbjælke fortsættende mod øst. Derimod var der ikke længere spor af den 3 m brede stenlægning. Den må, som tidligere antaget, ende ca. 15 m fra den nuværende kystlinje. Den vestre flankemur kan således have haft en samlet længde på lige omkring 66 m, men det er usikkert, om muren var bygget helt herud, eller den stoppede længere oppe, og dens forløb er blevet fortsat med en mole. Trækonstruktionen udenfor må have været del af en såkaldt bradbænk, hvor skibene blev kølhalet, det vil sige trukket om på siden i forbindelse med reparationer og vedligeholdelse. Det har krævet et voldsomt træk at få kølhalet de store fregatter og derfor har man forankret hele konstruktionen ind på det faste land.

De seneste restaureringsarbejder fandt sted i 2005. Nationalmuseet besluttede, at det var en passende lejlighed til at få svar på nogle arkæologiske spørgsmål, som ikke tidligere havde fundet deres afklaring. Det gjaldt om dels at finde spor af de bygninger, som ifølge Resens prospekt fra 1680'erne skulle have ligget lige øst for borganlægget (fig. 10), dels at afklare, om der også på ydersiden af østmuren har været en trækonstruktion magen til den på vestmurens yderside, og endelig var det tanken at søge at tilvejebringe mere nuancerede dateringer af ruinen og dens omgivelser.

I alt fem søgegrøfter blev gravet uden for den østre flankemur (fig. 11). Her ses på Resens prospekt en større bygning, og en sådan bygnings fundamenter eller rester heraf skulle kunne findes i søgegrøfterne. Der var imidlertid ingen spor af fundamenter at se her. Det er således sikkert, at der ikke har stået en stor, kraftig, muret bygning, som man får indtryk af på Resens prospekt. Til gengæld fandtes her massive lag af nedbrydningsmaterialer bestående af teglbrokker og kampesten med mørtelspor. Der var tydeligvis blevet byggemodnet, og det kan næsten kun være sket i forbindelse med, at stedet igen i 1623 skulle fungere som skibsværft. På dette tidspunkt har flankemure mv. sandsynligvis stået forladte og uden vedligeholdelse siden 1549, hvor lenet blev endeligt ned-

Fig. 11.
I forbindelse med afslutningen af restaureringsarbejderne i 2005 blev foretaget en mindre arkæologisk undersøgelse, hvor fem søgegrøfter blev udgravet i området lige øst for skibsværftet. Bente og Knud Christiansen og Hans Ole Hansen fra Lolland-Falsters Amatørarkæologiforening takkes for engageret medhjælp. Foto: Nils Engberg.

In connection with the conclusion of the restoration work in 2005 a minor archaeological investigation was conducted: five sondage trenches were dug in the area just east of the shipyard.

lagt, eller måske ligefrem siden skibsværftet ophørte i 1534. De øvre dele af murene var enten allerede styrtet ned af sig selv, eller de har været i så dårlig stand, at man rev dem ned og anvendte materialerne herfra som opfyld, så der blev skabt mere arbejdsplads ved værftet. Det passer godt med kildernes udsagn om opførelse af nye bygninger til arbejderboliger og værksteder på tilsammen 43 fag. Lette tømmerbyggede konstruktioner kan sagtens have stået på opfyldningen øst for flankemuren, uden at vi længere kan se sporene efter dem. Området har siden værftets tid været dyrket, og det fjerner let spor efter fodremme, lergulve mv. Det er i lyset af den nye viden om byggemodningen i Christian IV's tid oplagt, at bermen omkring tårnet og voldgraven i sin nuværende smallere form også er skabt på den tid. Motivet kan have været af praktisk karakter, nemlig at skabe en let tilgængelig forbindelse mellem værftsdelene øst og vest for tårnet. Meget tyder på, at Christian IV's orlogsværft i modsætning til Kong Hans' har været ubefæstet.

I de to felter henholdsvis 5 m og 16 m fra tårnet var der ikke spor af en trækonstruktion. Det var der til gengæld i feltet, der lå 27 m væk. Ganske samme type konstruktion, som Marius Hansen fandt ved vestmuren, kom frem i søgegrøften lidt over en meter under græstørven. Med et mellemrum på 2 m lå i hver side to kraftige bjælker (25-30 cm høje og 20 cm brede) lagt oven på hinanden. To bjælker på tværs bandt konstruktionen sammen, og imellem bjælkerne lå to brædder (fig. 12). Konstruktionen var indlejret i et fedtet, dyndagtigt lag fyldt med tilhuggede grenstumper, huggespåner, tegl, dyreknogler og enkelte stykker af 1500-tallets karakteristiske stjertpottekeramik. Konstruktionen var ikke her, som ovre på den anden side, fyldt op med sten. Til gengæld var den blevet dækket med et 40 cm tykt lerlag. Det var tydeligt, at fundamentet til den østre flankemur var gravet ned gennem lerlaget. Det er overraskende og kan kun betyde, at før fundamentet til muren er blevet lagt, har man bygget den solide trækonstruktion. Muren er imidlertid opbygget i så snæver sammenhæng med konstruktionen, at begge dele må være tænkt ind i anlægget fra starten. De mange hugspåner og bearbejdede træstykker, som også blev fundet under trækonstruktionen, må betyde, at man som det første på stedet – og altså før flankemurene blev bygget – har påbegyndt produktionen af skibe. Det kan kun være samme lag, Marius Hansen undersøgte i selve værftsområdet mellem flankemurene: "Der fandtes mange Huggespaaner af Eg og andre Træsorter liggen-

Fig. 12.
På ydersiden af østre flankemur lå i 1 m's dybde en kraftig trækonstruktion, der har sørget for stabiliseringen af en bradbænk – den platform ude på dybt vand, hvor man køllhalede skibene under reparation af bund og sider. Foto: Nils Engberg.

On the outside of the eastern flanking wall at a depth of one metre lay a large wooden structure which helped to stabilize a careening place – the platform out in deep water where the ships could be careened, i.e. turned on their sides during repairs of the bottom and sides.

Fig. 13.
I 1984 blev der ved den tilgroede ruin af Engelsborg opsat et formidlingsskilt. I 1985 påbegyndtes istandsættelsen af murværkerne. Nationalmuseet. Foto: Kjeld Borch Vesth.

In 1984, by the overgrown ruins of Engelsborg, an informative notice was set up. In 1985 repairs of the masonry began.

de oven paa et Blaalerlag, hvori der var lagt en Mængde Ris og Grene. I dette lag fandtes desuden en Del Jernsøm, ca. 3-4 cm Tommer lange". Marius Hansen antog det som tidligere nævnt for at være en kystsikring, men det har formodentlig været resterne fra den første skibsbygning på stedet.

Et af felterne blev lagt på tværs af den dæmning, som ud for døråbningen i østmuren fører over til området, hvor Resens prospekt antyder, at der i hvert fald tilbage til 1680'erne har været huse. Det er også her, den eneste gård på øen ligger i dag. Længere ude mod stranden findes en bredere dæmning, som i dag fungerer som vej. I det hele taget har der hersket stor usikkerhed om, hvordan terrænet oprindeligt så ud. Nu er det afklaret, at opfyldsmateriale i en bredde på 7-8 m blev lagt uden for østre flankemur i Christian IV's tid. I søgegrøften nærmest stranden kunne det konstateres, at den yderste dæmning er opbygget af materiale, som Marius Hansen og hans gymnasieelever kørte ud, da de frilagde ruinen 1944-47. Den indre dæmning viste sig derimod at være oprindelig, sådan som også Marius Hansen havde antaget. Der har således siden borgen blev opført også været en direkte adgangsforbindelse mod øst foruden hovedindgangen på vestsiden.

Ruinerne har i perioden 1985-2005 været gennem en omfattende restaurering. Efter Marius Hansens udgravninger og frilægning af ruinen blev murene ikke sikret på nogen måde. Ruinerne var i denne tilstand meget sårbare over for påvirkninger fra vejr og vind. Det største problem var de store mængder vand, der trængte ind i det åbne murværk. Det havde frostsprængt murkernen og knækket de murstensbindere, der forbinder murfacaden med den bagvedliggende murkerne. Dette medfører, at facaden bliver ustabil med fare for sammenstyrtning. I tidens løb var der også vokset planter på og i muren, og deres rødder var med til at forværre skaderne (fig. 13).

Da bevaringsarbejderne på Engelsborg påbegyndtes i 1985, viste en gennemgang af murværket, at ruinen var i meget dårlig stand. De værste skader fandtes på de løse murkroner samt på tårnets yderfacade mod vest, hvor påvirkningen fra vind og regn havde været størst. Det var her, at mest originalt facademurværk var bevaret. Med en højde på op til 2 m stod muren stadig, men store dele af fugerne mellem munkestenene var udvaskede. Endvidere var en stor del af murstensbinderne knækkede, og facademuren havde løsnet sig og bevæget sig op til 1,5 cm væk fra den bagvedliggende murkerne. Den endnu stående facade var i stor fare for at styrte ned. Hovedtårnets murkrone var løs, og på den høje del af murkronen betød nedbrydningen, at de i 1947 velbevarede byggespor af tårnets skydeskår i øvre etage næsten var helt forsvundet. På flankemurene var især skydeskårene og de lodrette mursider under nedbrydning. Et enkelt skydeskår i den østre flankemur havde bevaret murkerne hen over skåret. Denne del af murkernen var under nedbrydning, og der var fare for, at den ville styrte ned. På den vestre flankemur begyndte de skydeskår, der kun var bevaret med få skifter, at miste bygningsdetaljer grundet murværkets dårlige tilstand.

Bevaringsarbejdet på historiske ruiner er vanskeligt i Danmark, ikke mindst da vi her i landet er udsat for det værst tænkelige klima for fritstående ruiner. Her tænkes specielt på de fugtige vintre, hvor temperaturen i lange perioder svinger omkring frysepunktet og dermed giver mange kuldepunktspassager. De mange kuldepunktspassager kombineret med høj luftfugtighed medfører frost-

sprængninger af ruinerne, idet vandet i murværket udvider sig med ca. 10 %, når det fryser. Derfor er det vigtigt at prøve at forhindre store opfugtninger af murene. Samtidig er det også vigtigt, at det vand, der kommer ind i konstruktionerne – eksempelvis fra opstigende fugt – ikke ophobes i murene, men derimod fordamper fra overfladerne. Det største problem er murkronerne på de delvist nedbrudte mure. Murene er oftest kassemure med en kerne af sammenblandede teglbrokker, marksten og kalkmørtel. Murkernen har aldrig været tænkt som en øvre afslutning af murene, og den er meget åben for vandnedtrængning. En sikring kan udformes ved udlægning af et nyt lag oven på den oprindelige mur. Sådan et lag kaldes et offerlag, fordi det ofte nedbrydes over en årrække. Fordelen består i, at nye skader opstår i offerlaget og ikke i det originale murværk.

Bevaringsarbejdet kan også styrke formidlingen, ved at ny viden fra de bygningsarkæologiske undersøgelser indgår i beskrivelserne af fortidsmindet. Selve restaureringsarbejdet kan fremhæve og tydeliggøre bygningselementer. Hvor murværk ikke længere er synligt, kan græstørvsmarkeringer af ikke synlige bygningsdele ofte hjælpe på forståelsen af bygningsanlægget.

Restaureringsarbejdet på Engelsborg indledtes med en stabilisering af tårnets udvendige facademur for at få bevaret så meget af den originale mur som muligt. Facaden havde som nævnt løsnet sig fra murkernen, og for at genskabe en forankring blev nogle af de knækkede murstensbindere midlertidigt udtaget, så rustfri stålankre kunne bores ind i murkernen (fig. 14). Herefter kunne de udtagne bindere indmures igen. For at forhindre vandnedtrængning i revnen mellem facademuren og murkernen blev de øverste skifter ommuret, så revnen blev forseglet. Til sidst blev facaden delvist omfuget med en tilbagetrukken fuge, som adskiller sig lidt fra den bevarede oprindelige fuge. Et nedstyrtet murparti blev rekonstrueret ud fra de tydelige spor i murkernen af skiftegangsforløbet. Knækkede bindere blev udboret fra murkernen og erstattet med hele munkesten, og der suppleredes med rustfri stålankre, hvor det skønnedes nødvendigt.

I alt er der bevaret spor af 14 skydeskår i de to flankemure. Heraf er de 10 kun bevaret med skydeskårets bund og dele af de nederste skifter endnu på

Fig. 14.
Murermester Johan Henriksen i gang med udboring i murkernen til montering af murankre. Murankrene fastholder den originale facademur til murkernen. Facadestenene er nummererede, så udtagne sten kan genindsættes på deres oprindelige plads. Nationalmuseet. Foto: Jørgen Frandsen.

The master mason Johan Henriksen drilling in the wall core to mount the masonry anchors. The masonry anchors fix the original facade wall to the wall core. The facade bricks are numbered, so that bricks that have been removed can be reinstalled in their original places.

Fig. 15.
Skydeskår i vestre flankemur efter istandsættelse. Den originale høje murkerne er sikret mod vandindtrængning. Nye munkesten er muret på flankemurens facader samt i de dårligt bevarede skydeskår. De nye munkesten er placeret ud fra sikre spor i mørtlen. Nationalmuseet. Foto: Jørgen Frandsen.

Canon loops in the western flanking wall after repairs. The original, high wall core has been waterproofed. New medieval-style bricks have been laid on the facades of the flanking walls and in the poorly preserved canon loops. The new bricks have been placed in accordance with reliable traces in the mortar.

plads eller i form af mørtelspor, der viser munkestenenes oprindelige placering. Løse munkesten blev ommuret, og efterfølgende blev skydeskårenes sider rekonstrueret ud fra de bevarede mørtelspor. De meget nedbrudte bunde blev istandsat, så vandnedtrængning kunne minimeres (fig. 15). En interessant detalje kunne ses i skydeskårene. En munkesten var, da man gik i gang med at bygge skydeskåret, sat på højkant inde i murkernen i niveau med skydeskårets bund. Den var placeret sådan, at den kunne bruges til opsætning af murerens snor, når det første skifte af nichens sider skulle opmures.

Fig. 16.
Indvendige side af delvist rekonstrueret skydeskår med rekylbjælke. Da skydeskårene oprindeligt blev brugt, optog bjælken rekylen fra hagebøssen, der som navnet siger havde en hage, som lå på ydersiden af bjælken. Nationalmuseet. Foto: Jørgen Frandsen.

The inner side of the partly reconstructed embrasures with recoil beam. When the embrasures were originally used, the beam absorbed the recoil from the arquebus, which had a hook that engaged with the outer edge of the beam to absorb the recoil.

I østre flankemur, i forrummet til tårnet, var den bevarede murkerne over skydeskåret i så dårlig stand, at det var nødvendigt at udføre en delvis rekonstruktion af skydeskåret ud fra bevarede bygningsspor suppleret med detaljer fra de to bedst bevarede skydeskår i vestre flankemur. Skydeskårene i flankemurene er konstruktionmæssigt meget forskellige fra tårnets. De består af en 1,1 m bred, 1,5 m dyb og 1,5 m høj niche, som er hævet ca. 0,6 m over det indvendige terræn og foroven afsluttet med et buestik. I nichens indervæg sidder der tre skifter over bunden et smalt skydeskår. Rekylbjælken er placeret i skydeskåret i flugt med nichens inderside. Nyopmuringen af skydeskåret og sydfacaden omkring skydeskåret blev kun foretaget i den udstrækning, det var nødvendigt for at stabilisere det originale murværk. I skydeskåret blev der genindsat en rekylbjælke. Nyopmuringen gav ud over stabiliseringen også muligheden for at give en bedre formidling af et af flankemurenes skydeskår (fig. 16).

Engelsborgs oprindelige rekylbjælker er for længst gået til, og i dag er kun hullerne bevaret. Ved nærmere eftersyn viser det sig, at der til en del af de oprindelige bjælker har været anvendt genbrugstømmer. Det kan ses i nogle af tårnets bjælkehuller, hvor aftryk af træet er efterladt i mørtelen. Nogle træstykker har i enderne haft spor af bladsamlinger med taphuller (fig. 17). I et af skydeskårene i vestre flankemur er der bevaret mørtelaftrykket af en langsgående rille (not) i et stykke tømmer med en dimension på 18 x 28 cm. Rillen sad i tømmerets ene bredside. Den havde en øvre bredde på ca. 4 cm, en nedre på ca. 2,5 cm og en dybde på ca. 5 cm. Tømmerets side med rillen har let skrånende sider med afrundede hjørner. Muligvis har der været en tilsvarende rille på tømmerets modsatte side. Denne genbrugte rekylbjælke må oprindeligt stamme fra et bulhus, hvor den har været en af de lodretstående stolper, hvori de vandretliggende planker (bulfjæler) var indfældet.

Det var tydeligt, at der vest for døråbningen på indersiden af østre flankemur fandtes en slags niche. Det har tidligere været overvejet, om den har haft en funktion knyttet til døråbningen, f.eks. et vagtrum eller et specielt forsvar af døren. De bevarede dele af sidemurene i nichen var uden understøtning og stod i fare for at styrte ned. En fundering måtte derfor etableres. Bunden i nichen viste sig at være nedbrydningslag, og i 1 meters dybde dukkede en stencirkel op. Resterne af en brønd var placeret omtrent midt i muren (fig. 18). Brønden måler 1 m i diameter og er sat af tilhuggede sandsten med varierende skiftehøjde. De seks nederste skifter er bevaret, hvilket svarer til en højde på 1,1 m. Den bevarede del af brønden ligger under det naturlige grundvandsspejl. Brønden blev delvist oprenset, og den nederste ca. halve meter viste sig at være fyldt med et kompakt lag af organisk materiale, formodentligt ålegræs og grene. Dette materiale kunne også observeres under den nederste stenkreds i brønden. Muligvis er det en naturlig strandaflejring, som brønden er blevet sat ned i. I brøndens løse fyld blev der fundet en enkelt tildannet sandsten, som viser, at brønden har været sat i sandsten hele vejen op. Sandsten var værdifulde, og under nedbrydningen af Engelsborg er de blevet fjernet ned til det niveau, hvor vandet stod. Vi har ikke kendskab til andre befæstede anlæg i Danmark med en brønd anbragt i muren som her på Engelsborg. Valget af den særlige placering kan skyldes, at arealet mellem flankemurene var begrænset, og ved at anbringe brønden i murlivet kom den godt af vejen for orlogsværftets øvrige funktioner. For at understøtte de bevarede mure i "brøndnichen" blev der muret et fundament i mursten fra overkanten af brønden og op/ud til de bevarede synlige mure. Brøndens placering i brøndnichen er ved restaureringen blevet markeret med den løst fundne tilhuggede sandsten suppleret med marksten.

Afstandene indbyrdes imellem skydeskårene i flankemurene varierer fra 1,35 m til 2,73 m. Det virker umiddelbart underligt, da det ved opførelsen af flankemurene ville have været lettere at afsætte skydeskårene med den samme indbyrdes afstand. Forskellen kan være et udtryk for, at skydeskårene skulle tilpasse sig noget, der allerede var opført på området mellem flankemurene. Det bekræfter, at orlogsværftet allerede må have været i funktion, da flankemurene blev bygget. I den nordlige del af vestre flankemur, ca. 24,5 m fra porten, blev der fundet en gennemmuring. Af ukendte årsager har man under byggeprocessen foretaget en midlertidig afslutning af muren.

Flankemurenes oprindelige facader er kun bevaret i få skifters højde. Ved restaureringen blev nye skifter muret ovenpå for at sikre facaderne. Opmuringen beskytter samtidig den bagvedliggende murkerne. Murkronen blev sikret med et offerlag bestående af materiale svarende til den oprindelige murkerne. Fremtidige skader vil så opstå i offerlaget, og det kan efter behov udskiftes, uden at der er opstået skader på den oprindelige konstruktion. For at kunne rekonstruere skifterne over de originale facadesten blev de bevarede knækkede bindere, som stadig kunne ses i murkernen, registreret, og det var herudfra muligt at udføre opmuringen med det oprindelige forbandt.

Brikkerne er lagt til at kunne tegne et mere uddybende billede af Engelsborgs bygnings- og værftshistorie. Den internationale politiske situation i det første årti af 1500-tallet var anspændt og kompleks. Formelt var Sverige i forhold til aftalerne i Kalmarunionen at betragte som oprører, og kong Hans hav-

Fig. 17.
Et kig ind i et af hullerne, hvor rekylbjælkerne oprindeligt var placeret. Træet er for længst rådnet væk, men det bevarede mørtelaftryk af bjælken afslører, at tømmeret inderst har haft en bladsamling. Man kan se, at den nederste del af tømmeret har været længst. Tømmersamlingen har været med taphul. Hullet blev fyldt med mørtel, da tømmeret blev muret i skydeskåret, og ses nu som en fritstående mørtelcylinder. Nationalmuseet. Foto: Jørgen Frandsen.

A look into one of the holes where the recoil beams were originally placed. The wood has long since rotted away, but the preserved impression of the beam in the mortar reveals that the timber had a scarf on the inside. One can see that the bottom part of the timber was longest. The timber joint would have been made with a mortise. The hole was filled with mortar when the timber was built into the embrasure, and can now be seen as a free-standing mortar cylinder.

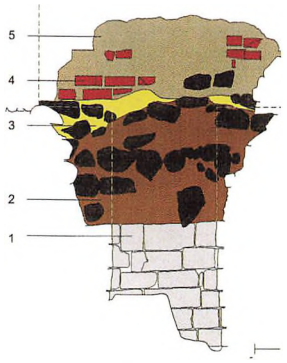

Fig. 18.
Tværsnit gennem østre flankemur, der viser den bevarede del af brønden's placering midt i murlivet. 1. Tværsnit gennem den bevarede del af brønden. 2. Nedbrydningslag samt dele af murens fundament. 3. Fundament lagt i mørtel. 4. Bevarede facadesten i nichens østre indvendige muflugt omkring brønden. Tegning: Jørgen Frandsen og Sidse Brandt.

Cross-section through the eastern flanking wall showing the preserved part of the placing of the well in the middle of the wall body. 1. Cross-section through the preserved part of the well. 2. Demolition layer and parts of the wall foundations. 3. Foundations laid in mortar. 4. Preserved façade bricks in the eastern inside alignment of the wall façade around the well.

de fået alle – også hansestæderne – til at deltage i en handelsblokade af Sverige. Hansestæderne var imidlertid i en klemt situation, fordi kong Hans havde givet tilladelse til, at hollandske, engelske og visse andre skibe nu i stor målestok kunne sejle gennem de danske farvande og handle frit i Østersøen. Det var en alvorlig trussel mod hansestædernes eksistensgrundlag, og kong Hans var klar over, at det kun kunne være et spørgsmål om tid, førend det måtte komme til en egentlig krig med lybækkerne og deres allierede blandt de andre hansestæder. Og han vidste, at skulle krigen vindes, måtte det ske til søs. Der var derfor brug for en stærk flåde, og hertil krævedes egentlige krigsskibe. Her kommer Slotø ind i billedet. Den lå godt beskyttet inde i Nakskov Fjord, men alligevel tæt på begivenhedernes centrum i Østersøen. Dengang var der kun passage via det oprindelige smalle og snoede sejlløb i fjorden, og sejlads her krævede indgående lokalkendskab for at undgå grundstødning. I tilgift var sejlrenden 8 m dyb, hvor den passerer tæt inde ved Slotøs nordstrand – et godt sted at opføre et orlogsværft.

Kong Hans erhvervede øen 1508 eller måske først 1509, og man var, som de nyeste udgravninger klart viser, begyndt med det vigtigste: at bygge skibe. Dernæst – og vi taler om en periode på uger eller højst måneder – har man lagt de to kraftige trækonstruktioner, der forankrede de såkaldte bradbænke, ind på land. Nu kunne man på værftet også kølhale og reparere skibe. Først derefter har man påbegyndt opførelsen af de V-formede flankemure, der skulle beskytte værftet (fig. 19). Højst sandsynligt har man allerede da været i gang med byggearbejdet på tårnet, for i fylden med huggespåner fandtes også enkelte teglbrokker. Der skal ikke herske tvivl om, at hele anlægget er resultatet af en og samme plan. Det er usandsynligt, at man fik færdigbygget tårn og flankemure i løbet af bare to år, men det har ikke forhindret, at der samtidig har været fuld gang i byggeriet af "Engelen", "Maria" og de andre skibe.

Voldgravene blev anlagt før opførelsen af flankemurene. Det må have været leret herfra, som blev brugt til at dække trækonstruktionerne i de to bradbænkes forankring på land og formentlig også de dele af værftsområdet, som havde behov for at blive hævet op fra strandniveau. Ler fra voldgraven blev også brugt til de to dæmninger, som henholdsvis vest og øst for flankemurene hindrede vandet i den indre voldgrav i at løbe i fjorden. Hovedindgangen var gennem porten i vestre flankemur, men den mindre dør i østmuren har også været vigtig. Herfra gik man via dæmningen over til det område, hvor både lensmanden, hans familie og administration samt skibsbyggere og soldater boede. Man regner med, at der har skullet ca. 50 mand til at bemande forsvaret af Engelsborg i tilfælde af krig, men til daglig har antallet af soldater været væsentligt mindre. Vi kender ikke det antal personer, som opholdt sig konstant på øen, og heller ikke beboelseshusene på øen. Gården dækker i dag området, og det har ikke været muligt at foretage arkæologiske undersøgelser her.

Tårnet blev opført med ni kraftigt smigede skydeskår forneden og seks foroven. Der har næppe været flere etager i tårnet end de to, i hvert fald har man fra øvre etage uden problemer kunnet overskue de skibe, som nærmede sig øen, og også terrænet på selve øen havde man frit overblik over heroppefra. Kanontårnet på Engelsborg var formentlig det første af sin art i Danmark, og fæstningen har i en årrække været landets mest moderne.

Med til borganlægget hører også en høj og kraftig vold mellem de to voldgrave, og den sydvestlige del af denne vold er stadig bevaret, mens den ydre voldgrav kun kan ses på et enkelt sted i dag. Det er stadig et åbent spørgsmål, om den ydre voldgrav – som det ses på Resens prospekt – har stået i direkte forbindelse med fjorden og dermed helt har afskåret Engelsborg fra resten af øen.

På det administrative plan mistede Engelsborg sin store betydning, da man i 1523 opgav det som hovedlen. Det var året, hvor Christian II flygtede om bord på skibet "Maria", det ene af de to første skibe bygget på Slotø. Formentlig forblev skibsværftet aktivt, indtil lybækkerne angreb og erobrede Engelsborg i 1534. Så har det nok været slut, måske bortset fra mindre reparationsarbejder. I 1536 sluttede borgerkrigen, reformationen blev gennemført, og med kong Christian III ved roret gik landet ind i en både indenrigs- og udenrigspolitisk langt mere stabil periode end den foregående. Engelsborg fungerede således kun i en ca. 20-årig periode som befæstet orlogsværft.

I 1588 døde kong Frederik II, og øen blev tillagt enkedronning Sofie. Det ser ud til, at øens eneste beboere på den tid var en "bomand" med noget tyende. Det er ikke svært at forestille sig, at murene på både tårn og flankemure er forfaldet. I hvert fald blev det ved den sidste udgravning klart, at da Christian IV i 1623 beordrede skibsværftet i funktion igen, udlagde man murbrokker mv. som byggemodning i et område uden for østre flankemur og rundt om tårnet.

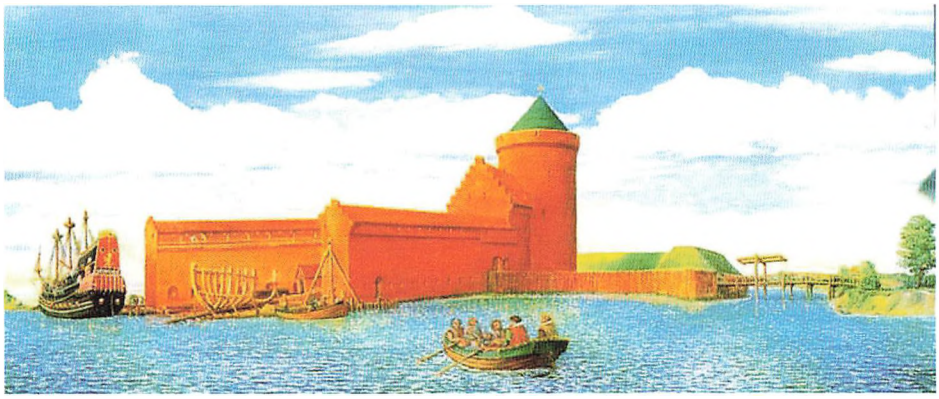

Fig. 19.
Værfts- og fæstningsanlægget Engelsborg, som en lokal kunstner, Børge Larsen ("Mejeristen"), forestillede sig, det må have set ud i sine velmagtsdage. Til højre i billedet en bro over den ydre voldgrav og en dæmning, der førte videre forbi indre voldgrav til porten i vestre flankemur. Tårnet har i denne rekonstruktion fået tre etager, og flankemurene en lukket øvre etage. Det sidste er en ret usandsynlig konstruktion, men der har uden tvivl været skyttegange heroppe opbygget i træ. Tårnet har næppe haft mere end to etager. Helhedsindtrykket, som det er gengivet her, er dog velegnet til at få en fornemmelse af den imponerende fremtoning, som må have mødt datidens søfolk, når de fra søsiden nærmede sig Engelsborg. Nakskov Skibs- og Søfartsmuseum.

The shipyard and fortress complex of Engelsborg, as a local artist, Børge Larsen ("the Dairyman") imagined it must have looked in its prime. On the right of the picture, a bridge across the inner moat, and a dam that went on past the inner moat to the gate in the western flanking wall. In the reconstruction the tower has been given three storeys and the flanking walls a closed upper storey. The last of these is a rather unlikely construction, but there were undoubtedly gun platforms of wood up here. The tower is unlikely to have had more than two storeys. The overall impression as rendered here, however, gives a good idea of the imposing sight that must have greeted the seamen of the age when they approached Engelsborg from the sea.

Fig. 20.
Den 3. maj 1945 kl. 19 angreb ni canadiske moskitojagere et par fragtskibe, som lå opankret i sejlløbet ud for ruinerne af Engelsborg. Man var hos de allierede klar over, at krigen nærmede sig sin afslutning og ville forhindre tyskerne i at benytte skibene i forbindelse med en evakuering. Operationen lykkedes, men skibene kunne efterfølgende repareres. Det ene blev senere kendt som "Jutlandia", der fungerede som hospitalsskib under Koreakrigen. Fotograferet fra et af de angribende jagerfly. Foto: Frihedsmuseet.

On 3rd May 1945 at 7 p.m. nine Canadian Mosquitos attacked a couple of freighters that were anchored in the fairway off the ruins of Engelsborg. The Allies were aware that the war was drawing to an end and wanted to prevent the Germans from using the ships in connection with an evacuation. The operation succeeded, but the ships could be repaired afterwards, and one later became known as the Jutlandia, serving as a hospital ship during the Korean War. Photographed from one of the attacking fighters.

Arbejdsskure, lette værkstedsbygninger og lignende blev rejst på området. En del af de 43 fag bygninger, som kilderne nævner, er blevet opført her, og resten af dem i området øst for værftet, hvor man som nævnt altid må have haft øens boliger placeret. Skibsværftet kom til at fungere i 10 år, hvorefter øen igen blev forladt og hurtigt sank tilbage til status som gårdbrug. Brugbare bygningsdele og byggematerialer blev fragtet til Nykøbing Slot. Erindringen om lensmandssædet, skibsværftet og fæstningen Engelsborg fortog sig hurtigt.

2. verdenskrig blev et vendepunkt for Engelsborg. Marius Hansen udnyttede som nævnt tidens interesse i de år for det særligt danske til at få gravet ruinerne fri og til at få resterne af kong Hans' skibsværft nærmere undersøgt. Verdenskri-

gen betød også, at Slotø endnu en gang blev udsat for angreb. Det begyndte klokken syv om aftenen den 3. maj 1945. Ni canadiske moskitojagere havde fået ordre til at sænke to fragtskibe, som lå ankret op ud for ruinen på øen (fig. 20). Et af skibene var det, der siden under Koreakrigen blev kendt som hospitalsskibet "Jutlandia". Inde på gården ved siden af ruinen boede familien Henriksen. Manden i huset hørte flyene i det fjerne og gik over på ruinen med sin kikkert for at se, hvad der skete. Pludselig kom angrebet, og det fandt sted delvist ind over gården. Han var nødt til at søge beskyttelse i tårnruinen, mens granater eksploderede rundtom. Mange ramte, hvor de skulle, og skibene blev så kraftigt beskadigede, at de ikke kunne sejle. Et af dem sank. Der var dog også granater, som ramte gården. Den nedbrændte, men værre var det, at familiens to drenge i panik var løbet ud på gårdspladsen. Her blev de ramt af granatsplinter og fik alvorlige forbrændinger, så de kom til at tilbringe fire måneder på Nakskov Sygehus. 2. verdenskrig sluttede for Danmarks vedkommende kl. 20.40 den 4. maj – 25 timer og 40 minutter efter angrebet på Slotø. Det hører med til historien, at den ældste af drengene, Johan, senere blev murermester. Han har i alle årene fra 1985 og frem taget del i restaureringen af Engelsborg på Slotø.

Litteratur

Ingolf Ericsson: Engelsborg på Slotø – skibsværft, fæstning og lensmandssæde fra kong Hans' tid. Hikuin 14, 1988, s. 261-274.

Marius Hansen: Udgravningerne paa Slotø. Foreløbig Meddelelse. Lolland-Falsters historiske Samfunds Aarbog 36, 1948, s. 499-534.

Marius Hansen: Udgravningen af kong Hanses Skibsværft Engelsborg paa Slotø i Nakskov Fjord. En orientering. Handels- og Søfartsmuseet paa Kronborg. Aarbog 1948, s. 20-57.

Frederick M. Hocker: Technical and organizational development in European shipyards 1400-1600. Maritime topography and the Medieval Town. PNM Studies in Archaeology & History, Vol 4, 1999, s. 21-32.

SUMMARY

Engelsborg

- a fortified naval yard on Slotø in Nakskov Fjord

On the small island of Slotø in Nakskov Fjord lie the ruins of the fortified naval yard Engelsborg. It was built by King Hans in 1509, and although it only functioned for a brief period, it is a unique and unusually well preserved complex. Under the supervision of the National Museum the yard was excavated in the period 1944-47 by high school teacher M. Hansen at the head of high school students from Denmark, Norway and Holland.

In 1985 the ruins were in very poor condition, and repairs on the masonry were begun. The work of restoring Engelsborg was concluded in 2005. This is the first completed restoration project since the restoration activities were trans-

ferred from the National Cultural Agency to the National Museum. In connection with the work the National Museum at the same time conducted a new archaeological investigation, and this produced a number of interesting new results about the interaction and the chronological connection between the fortification of the place and its function as a shipyard.

The fortified naval yard is a unique complex from the Danish Late Middle Ages and Renaissance, built in the course of a short period of years from 1509 on. The yard consists of a round defensive tower, from which, in a V-form, two similarly fortified flanking walls were built down to and out into the fjord. The new excavations have shown that the building of ships began immediately along with the building of two heavily anchored timber constructions on which the ships could be careened – that is, pulled over on their sides for repairs and maintenance. Between the flanking walls lay the stocks and workshop buildings and other structures necessary to the shipbuilding. The yard was surrounded by two moats with a rampart in between. Outside the fortified yard lay the other buildings of Engelsborg. It has emerged that at first the naval yard only functioned for about twenty years. After a Hanseatic fleet had attacked and captured Engelsborg in 1534 the shipbuilding on Slotø was abandoned. From 1549 on Engelsborg lay idle, unused by anyone but a "farmer with some people", until 1623, when Christian IV re-opened the naval yard for a 10-year period. There, under the supervision of the shipbuilder Daniel Sinclair, several naval vessels were built, including "Norske Løve" (The Norwegian Lion), a model of which stands today in Rosenborg Castle. In 1633 Engelsborg ceased activities as a shipyard, and the buildings were demolished by Prince Christian, who recycled the construction materials for his residence at Nykøbing Castle.

Since then Engelsborg has lain as a ruin. In 1945, however, war came to Slotø again. Because of the depth of the water at the island two Danish East India Company vessels lay at anchor at the old shipyard. At that time Johan Henriksen – who has been a restoration mason on Slotø throughout the years – was a little boy who lived on the farm near the ruin. At 7 p.m. on 3rd May nine Canadian Mosquito fighters appeared on the horizon and started an attack across the farm on the three ships. The machine-gun bullets also hit the farm and wounded Johan and his brother, who had run out into the farmyard in panic. The ships were disabled, but not too badly to prevent one of them reappearing in history as the hospital ship Jutlandia. As far as Denmark was concerned World War II ended on 4th May at 8.40 p.m. – 25 hours and forty minutes after the attack on Slotø.

Om at udstille besættelsen

"Spærretid" på Nationalmuseet

Af Esben Kjeldbæk

"Det skal handle om hverdagen". Sådan var konklusionen efter en konference, Frihedsmuseet afholdt i marts 2004 for museumsfolk og historikere for at diskutere, hvordan en kommende udstilling om besættelsen i Nationalmuseets Egmonthal bedst kunne gribes an. En af deltagerne, Hans Kirchhoff, anbefalede – og han var ikke alene – at man vendte sig fra de videnskabelige og mediemæssige standarddiskussioner og i stedet søgte hjælp i det folkelige erindringsfællesskab om besættelsestiden, der først og fremmest er et fællesskab om erindringen om de nære ting. Selv huskede han "ikke en konference, hvor man ikke i flok havde rejst sig og råbt i kor på en dagliglivets besættelseshistorie. Det var blevet et mantra". Og han fortsatte manende: "Tænk om Frihedsmuseets stab greb den chance, der ligger her for at give besættelsestidsforskningen og dens formidling en ny drejning. Tænk om man engang kunne sige, at Nationalmuseets store udstilling i 2005 i 60-året for befrielsen blev trendsættende for nye perspektiver, der flyttede fokus fra krudt og kugler til potter og pander og swingpjatter ...". Ja, tænk hvis man kunne. Men der er jo en grund til, at værker om besættelsens dagligliv kun udgør nogle få hundrede numre i Det Kongelige Biblioteks store bibliografi fra 2002 om besættelsen. Her finder man mere end 7.000 bøger og artikler om de emner, folk i almindelighed forbinder med krigsårene: kollaboration og modstand, nazister og ofre, de store moralske spørgsmål, der nok stilles forskelligt af forskellige generationer, men som har holdt periodens historie levende for os i mere end 60 år. Kan man erstatte det med sparekogere og cykler med hullede dæk?

Det har vi forsøgt i udstillingen "Spærretid", men vi har måttet gå nogle omveje. Det skete blandt andet ihukommende et strandet udstillingsprojekt, som en hollandsk kollega engang fortalte os om. Man havde villet erstatte en eksisterende, mere traditionel udstilling om 2. verdenskrig med fire konstruerede hjem: en modstandsfamilie, en jødisk familie, en nazistisk familie og en "almindelig" hollandsk families hjem. Men problemet var, at disse forskellige mennesker jo egentlig sad i den samme slags stole, gik i ens sko og alle drak erstatningskaffe. Alle de vigtige forskelle mellem dem ville drukne i gardiner og polstrede møbler, uanset hvor autentiske man kunne skaffe dem frem. I øvrigt har tidsafstanden udhulet det umiddelbare erindringsfællesskab, som vel i dag

kun kan omfatte folk, der er født før 1940. Hvad med alle de yngre? Vi kan vise en tørvebriket som eksempel på det dårlige brændsel til kakkelovnen, man måtte klare sig med under krigen i stedet for de koks, man var vant til. Men så ville man måske møde spørgsmålet: ja, men hvad er "koks"? Der er naturligvis varer og livsformer, der er snævert knyttet til besættelsesårene: cigaretter af dansk tobak med amerikanske navne, Royal Air Force-huer, udgangsforbud om natten. Men andet fra besættelsens hverdag fandtes også før og efter. Rationeringsmærker kendtes allerede under 1. verdenskrig og brugtes et stykke ind i 50'erne. Høkasser til efterkogning af maden og spareovne til udnyttelse af tilfældigt brændsel blev også brugt i førkrigstidens mangelsamfund. Materielt var der langt hen ad vejen tale om, at der under krigen simpelthen skete en de-modernisering. Heste genindtog for en tid gadebilledet, men noget særlig nyt eller specielt var der vel ikke ved dem?

På den anden side vidner erindringsværkerne om, at perioden har været oplevet ualmindelig intenst. Mørklægningen, de dårlige cigaretter og cellulds-tøjet har brændt sig fast i erindringen på en måde, der virker slående. Forklaringen må være, at disse ting er tæt knyttet sammen med erindringen om krigen. I dag kan vi fastslå, at den danske befolkning levede bedst blandt alle de besatte folkeslag, og for øvrigt også bedre end deres egne besættere. De materielle og menneskelige tab var små i sammenligning med andres. Men det er noget, vi ved i dag. Datidens danskere vidste ikke, hvordan krigen ville udvikle sig. De fulgte med på avisernes frontkort, men vidste ikke, om fronten en dag ville gå i deres egen gade. Selvom kun et lille mindretal var modstandsfolk, var der også kun få nazister. Flertallet levede et sted derimellem og bevægede sig mentalt set næsten umærkeligt fra den undrende og lidt skræmte position, de fleste indtog ved besættelsen den 9. april 1940, og frem til de store udbrud af glæde – og had – der fulgte den næsten kampløse befrielse i maj 1945.

Fig. 1.
Husmødre i Ålborg undervises i brugen af en gasbageform. Det var en mini-ovn, der kunne fungere på et almindeligt gasapparat. Erindringen om besættelsens hverdag er stærkt knyttet til manglerne, for eksempel på brændsel. Reelt var danskerne dem, der kom lettest gennem krigen – men det vidste man først, da den var slut. De ret banale mangler synes at have fået større vægt i erindringen, fordi de blev knyttet sammen med frygten for, at krigen ville brede sig til Danmark.
H. Dalby/Aalborg Stadsarkiv.

Housewives in Ålborg being taught the use of a gas baking tin. This was a mini-oven that could function as an ordinary gas ring. The memory of the everyday life of the Occupation is strongly linked with scarcities – for example of fuel. In reality the Danes were the nation who came through the war most easily – but they only knew that when the war was over. The rather banal scarcities seem to have taken on more importance in memory because they were associated with the fear that the fighting would spread to Denmark.

Fig. 2.
Et stykke af udstillingens hovedspor, hvor afsnittene er adskilt af store tromler med hovedteksterne. Til venstre anes det røde "medløberspor" og til højre det blå "modstandsspor", hvor der vises nordiske flag anvendt ved demonstrationer i København i november 1941. Foroven skal det bølgende camouflagenet skabe en fornemmelse af, at man befinder sig i en "tidslomme". Foto: Arnold Mikkelsen.

Part of the 'main track' of the exhibition, where the sections are divided by large drums with the main texts. On the left we can glimpse the red 'collaboration track' and on the right the blue 'resistance track', which shows Nordic flags used in demonstrations in Copenhagen in November 1941. Above, the billowing camouflage net is meant to create a feeling that we are in a 'time warp'.

På den baggrund besluttede vi at opbygge udstillingen omkring et *hovedspor*, som beskrev de hændelser, tilstande og erfaringer, der var fælles for de fleste i Danmark. Det var selve besættelsen og synet af de tyske soldater på gaden. Rationeringerne (som dog allerede havde kunnet mærkes fra selve krigsudbruddet i 1939), mørklægningen, der blev indført den 9. april, manglen på kul og koks, den nationale bølge i 1940 med alsang og kongedyrkelse som første reaktion på besættelsen, husholdningernes kamp for normalitet, luftkrigen over Danmark, som varslede, hvad der kunne ske også her, kampen om den offentlige mening, og længere henne i krigen: indførelsen af spærretid, aktionen mod de danske jøder, massestrejker og demonstrationer, kriminalitet og tysk terror i den politiløse tid.

På hver side af hovedsporet indførtes et sidespor, der beskrev virkeligheden,

Fig. 3.
Den tyske kommandant på Bornholm havde ordre til ikke at overgive sig til russerne. Disse bombarderede derfor Nexø og Rønne den 7. og 8. maj 1945, og Bornholm var efterfølgende besat af russerne i et år. Bornholmerne reagerer, hvis de mener, at denne del af historien glemmes. Men når enkelte klagede over, at Bornholm var udeladt, var det ikke helt retfærdigt. Udstillingen fortalte også denne historie og viste bl.a. den tyske kommandant, v. Kamptz' kasket, indlånt fra Bornholms Forsvarsmuseum. foto: Preben Niby.

The German commandant on Bornholm had orders not to surrender to the Russians. The Russians therefore bombed the towns of Nexø and Rønne on 7th and 8th May, and the island was then occupied by the Russians for a year. The Bornholmers get indignant if they think this part of the story is being forgotten. But when a few of them complained that Bornholm had been left out, this was not quite fair. The exhibition told this story too and for example showed the German commandant von Kampz' cap, borrowed from the Bornholm Museum of Defence.

som den tog sig ud for dem, der direkte engagerede sig. Til venstre et *medløbersspor* og til højre et *modstandsspor.* Det kan lyde unuanceret, for hvor skarpe var grænserne? Den østfrontfrivillige og sabotøren, der levede under jorden, havde nok på hver sin måde truffet et afgørende valg, der også indebar en afgrænsning. Men var befæstningsarbejderne på Vestkysten også medløbere? Og kan man kalde dem, der en gang imellem hjalp med at lægge illegale blade i kuverter, for modstandsfolk? Og burde store dele af samfundet – landbruget, arbejdere i virksomheder med tyske ordrer, politikerne – ikke ud i medløbersporet? I og med at samfundet som sådan tilpassede sig, burde medløbersporet måske være hovedsporet? Men hvordan så forklare, at det store flertal af danskere allerede i 1940 tog afstand fra nazisterne og ufortrødent håbede på en allieret sejr? Kategoriseringer kan altid diskuteres.

Dette var det nødvendigt at markere som indgang til udstillingen, så her fandtes en stor montre med tre hjemmelavede maskinpistoler i fokus. De var danske illegale kopier af den britiske sten-gun, et simpelt og billigt våben, der blev opfundet i 1940 med henblik på at forsyne de modstandsbevægelser, man håbede ville opstå i det tysk-besatte Europa. Over 7.000 blev kastet ned over Danmark eller smuglet hertil ad søvejen. Men det var ikke nok, kun få nåede frem til København. Derfor producerede de to største sabotageorganisationer i København, BOPA og Holger Danske, begge kopier af sten-gun'en. Det skete først i krigens sidste år, og der blev næppe lavet mere end nogle hundrede eksemplarer. Ikke desto mindre var den illegale våbenproduktion et væsentligt indslag i den store udstilling, Frihedsrådet viste i sommeren 1945 i Frimurerlogen i København, og de hjemmelavede våben fik også en stor plads på Frihedsmuseet, da det åbnede i 1957. I "Spærretid" viste vi tre sådanne sten-guns med tekster, der afspejlede det skiftende syn på modstandsbevægelsen. Den til

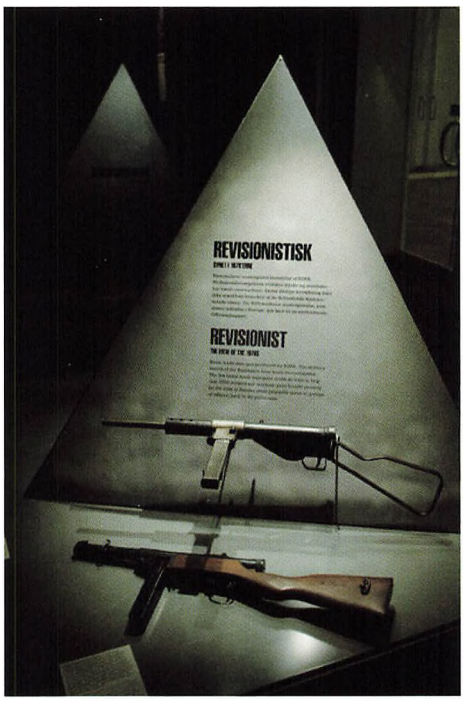

Fig. 4.
Først i udstillingen vistes tre hjemmelavede danske sten-guns (maskinpistoler) opsat på en pyramide og med tekster, som de kunne være skrevet i 1950'erne ("patriotisk"), 1970'erne ("revisionistisk") og 1990'erne ("neo-moralistisk"). Her ses den "revisionistiske" tekst, hvor der bl.a. henvises til statens hemmelige køb af 3.000 svenske maskinpistoler.
Foto: Franz Henriksen.

The first display case in the exhibition contained three home-made Danish Sten-guns set up on a pyramid with texts as they might have been written in the 1950s ('patriotic'), the 1970s ('revisionist') and the 1990s ('neo-moralist'). Here we see the 'revisionist' text which refers to among other things the state's secret purchase of 3000 Swedish submachine guns.

lejligheden opfundne tekst fra 1945 var "patriotisk" i tonen og understregede, at disse våben var udtryk for snarrådighed og et vigtigt bidrag i kampen mod besættelsesmagten. I 1970'erne begyndte yngre historikere at interessere sig for tidens konflikter, og en "revisionistisk" tekst forklarede, at de hjemmelavede våben var få og en ringe erstatning for de moderne, svenske maskinpistoler, der blev smuglet til Danmark, men som først gik til de system-loyale officersgrupper, ikke til de aktive sabotører ("den skæve våbenfordeling"). Den sidste hjemmelavede sten-gun sås med 90'ernes "ny-moralistiske" øjne som simpelthen et mordvåben, der måske havde været anvendt til likvideringer, som foregik, uden at der først var holdt rettergang og dom.

Forhåbentlig har disse noget forgrovede standpunkter – der i og for sig alle er sande – mindet publikum om, at de så vidt muligt burde være kritiske også over for den udstilling, de nu skulle se.

Den var skabt i samarbejde med arkitekt Klaus Mikkelsen fra tegnestuen 3xNielsen i Århus.Vi havde på forhånd ønsket, at der skulle gøres et eller andet indgreb i den 1.000 kvadratmeter store udstillingshal, der har betonvægge og højt til loftet. Mikkelsen foreslog at indskyde et "loft" og vægge af militært camouflagestof. Det ville signalere krig, og der ville komme et flot spættet lysspil ned på genstandene. Det var vi umiddelbart imod. Camouflagestoffet ville åbne for kritik af, at vi postulerede noget med, at Danmark havde været i krig, eller at tysk militær havde været allestedsnærværende. Der skulle næsten kun et par frihedskæmperhjelme og lidt ekstra våben til, så ville man sige, at vi genopførte Frihedsrådets sejrs-udstilling fra 1945. Men her kunne arkitekten påpege, at stoffet ved en lidt anden lyssætning ville præsentere udstillingen som noget, der foregik i en slags "lomme", en tidslomme nærmest. Det var meget bedre. Ganske vist diskuteres det blandt historikere, om bruddene ved besættelsen i 1940 og befrielsen i 1945 er vigtigere end kontinuiteten, altså "uforandretheden", bagud til 30'erne og frem til 50'erne. Men stillet over for dette valg ville vi helst vise besættelsen som en helt særlig tid. Og så passede det os fint at svøbe den ind i en kæmpestor lomme af stof. For man kan også se sådan på det, at der skete ting og sager inde i tidslommen, sådan at danskerne på mange måder gik mentalitetsmæssigt forandrede ind i efterkrigstiden. Denne indramning af udstillingen passede også godt med dens titel – "Spærretid". Begrebet betegner forbud mod at færdes på gaden i et bestemt tidsrum, normalt om natten, og det blev anvendt som tysk foranstaltning i tilspidsede situationer. Men det kan også opfattes som en etiket for besættelsestiden i det hele taget, en tid hvor grænserne var lukkede, eller svære at passere, hvor den oversøiske handel var gået i stå, og hvor man levede med mørklægning og mangfoldige begrænsninger i sine muligheder for at bevæge og udfolde sig.

Vi kunne tilbyde arkitekten vores koncept med de tre spor. Det byggede på erfaringer med kronologiens vigtighed i besættelsestidshistorie, og var altså kombineret med dette stadige blik til ydergrupperne i både medløber- og modstandssporet. Fra vor side var konceptet udtrykt i en tegning på ternet papir, hvor de tre parallelle spor fra ydervæggene i samlet flok marcherede ind mod hallens midte – og ud igen – i rette vinkler som en slags firkantet sneglehus. For publikum ville det sikkert have været en temmelig knugende labyrint at skulle igennem. Arkitekten opstillede i stedet tre snorlige vægge på tværs af

Fig. 5.
Et stykke af det røde "medløberspor", her om Gestapo og likvideringer i slutningen af udstillingen. På væggen og i montren er udstillet forskellige tortur-redskaber. Denne "pultmontre" er efter vores ønske specielt tegnet til udstillingen. Det er lykkedes arkiteketen, Klaus Mikkelsen, at skabe et udstillingsmøbel, der fremhæver genstandene og ikke sig selv. Foto: Arnold Mikkelsen.

A part of the red 'collaboration track', here about the Gestapo and the liquidations, at the end of the exhibition. On the wall and in the display case various instruments of torture are exhibited. This 'console display case' was specially designed for the exhibition according to our wishes. The architect, Klaus Mikkelsen, managed to create exhibition furniture that emphasizes the objects, not itself.

hallen. Derved opstod der fire parallelle "gader". Op ad og foran væggene skulle sidesporene udstilles med hovedsporet i midten. Sidesporene var markeret med rød (medløbersporet) og blå (modstandssporet). Sporene var åbne i begge ender, så man havde fornemmelsen af at kunne slippe væk og gå på tværs. De lige vægge havde en anden fordel. På grund af udstillingshallens trapez-agtige form blev skillevæggene længere, desto mere man bevægede sig frem i tiden. Det passede godt med, at der var størst krigsmæssig indflydelse på dagliglivet, mest "action" og dermed også flest udstillingsgenstande, fra besættelsens sidste halvdel 1943-45.

Det udfordrende ved at sætte besættelsens hverdag i fokus for udstillingen var, at vores grundsamling – Frihedsmuseets 12.000 genstande – er indsamlet med henblik på modstandsbevægelsens historie, ikke den almindelige danskers. Heldigvis havde vi i begyndelsen af 90'erne foretaget en indsamling af oplysninger om besættelsesgenstande på andre danske museer. Kolleger havde tålmodigt sendt os deres registreringskort til kopiering, og vi kunne derfor udsende låneanmodninger til museer i Frederikshavn, Grindsted, Grenå, Herning, Helsingør, Skive, Struer, Varde og mange flere, i alt mere end 40 institutioner og enkeltpersoner, som kunne låne os det, vi ikke selv havde.

Det tiltrækkende ved Frihedsmuseets bedste genstande er, at de under en overflade af normalitet i sig rummer det unormale og ekstraordinære. Krigens vilkår, om man vil. En lille dekorativ rosenbuket viser sig ved nærmere eftersyn at være fremstillet af tygget rugbrød i kvinde-koncentrationslejren Ravensbrück. En kvindelig polsk fange, som havde fremstillet buketten, forærede eller

Fig. 6.
En bacongris af papmaché fremstillet til undervisningsbrug 1944-45 og indlånt fra Slagterimuseet i Roskilde. Foto: John Lee.

A papier-maché porker made for educational use in 1944-45 and borrowed from the Museum of Butchery in Roskilde.

solgte den til en dansk medfange. Og eftersom 90% af de danske fanger – modsat det normale – overlevede og kom hjem, blev denne rosenbuket også reddet og er nu på museum. Frihedsmuseet kan også vise en almindelig returbillet fra København til Hillerød, der er klippet én gang. Tæt på kan man se den indstemplede dato: 2. oktober 1943, dagen for den tyske aktion mod de danske jøder. En jøde har villet rejse over Hillerød til Gilleleje for at komme til Sverige. Men han har skjult sit forehavende ved at købe en returbillet, som altså kun blev klippet én gang, fordi han faktisk nåede til Sverige.

Men nu skulle vi altså på Nationalmuseet først og fremmest vise genstande fra hverdagslivet. Ville man i udstillingens hovedspor savne dramaet og gyset fra de "illegale" genstande?

Var det anderledes at udstille og tekste disse ting?

Her viste det sig, at de hverdagsgenstande fra 1940-45, vi selv eller vore kolleger på andre museer havde valgt at indsamle og bevare, alligevel forbløffende ofte havde dette ekstra perspektiv i sig, som også findes hos de decideret illegale ting: at de har rod i noget overordnet, der er skabt af krigen, selvom de samtidig også afspejler besættelsens relativt fredelige karakter i Danmark. Det er umiddelbart synligt i en række genstande indleveret under krigen som patentansøgninger, og som vi har lånt hos Danmarks Tekniske Museum. Patentansøgninger på nyopfundne spil henviser til besættelsens intensiverede hjemmeliv under "afspærringen", hvor tiden skulle gå med noget. Hvorfor ikke spille TAK-TIK?

Patenter på nye måder at sikre sine vinduer, sin hoveddør, ja endog sin toiletrulle, med lås, stammer fra 1944 og er et nedslag fra den politiløse tid efter 19. september.

Fra Morslands Museum var indlånt en simpel, gulmalet træbænk. Den har sammen med en række andre stået på ladet af en lokal vognmands lastbil, der tidligt om morgenen transporterede arbejdere fra torvet i Nykøbing Mors til befæstningsarbejde ved Hanstholm. Det er fortjenstfuldt og helt rigtigt, at man har bevaret en sådan bænk, selvom det havde været nemmere og måske mere bekvemt at brænde den, for den er et vidnesbyrd om en klondyke-agtig tid, hvor der opstod hele samfund af mænd, der kom langvejsfra lokket af de store lønninger, der var at hente ved fæstningsarbejdet, som i sidste ende gennem Nationalbanken var betalt af den danske stat. Bænken var et uanseligt, men på sin vis uundværligt led i denne proces.

Fig. 7.
En udstilling kræver, at man gennemgår sine magasiner med nye øjne. Det kan skabe nye sammenhænge som her, hvor vi fandt tre forskellige udgaver af TABECO cigarer, der tydeligt viser kvalitetsforringelsen. Yderst til venstre: oversøiske og europæiske tobakker. I midten: kun europæiske tobakker og omblad af papir. Til højre: "De bedst egnede Raatobakker" = dansk tobak.
Foto: John Lee.

An exhibition requires that one goes through one's stores with new eyes. This can create new suggestive contexts, as here, where we found three different versions of TABECO cigars, which clearly show the deterioration in quality. Far left: Overseas and European tobaccos. Centre: Only European tobaccos and paper wrappings. Right: "The Most Suitable Raw Tobaccos" = Danish tobacco.

Fig. 8.
Udstillingen rummede mere end dobbelt så mange genstande og tekster som normalt i Egmonthallen på Nationalmuseet. Pultmontren gjorde det muligt at bringe publikum tæt på tingene, ikke mindst når det som her drejede sig om "fladvarer" som brochurer eller scrap-bøger. Et raffinement var, at man i den ret mørke udstilling havde ladet en af montrens fiberlys-slanger hænge udenfor, så den kunne bruges som en slags lys-pen.
Foto: Franz Henriksen.

The exhibition included more than twice as many objects and texts as normal in the Egmont Hall. The 'console display case' made it possible for the public to get close to the things, not least when, as here, they were 'flat goods' like brochures or scrapbooks. One refinement was that in the very dark exhibition we had let one of the case's fibre-optic light tubes hang outside so it could be used as a kind of light pointer.

Det er ofte ganske svært at finde sådanne genstande, der illustrerer besættelsens overordnede rammer. Ja, det gælder vel for enhver type udstilling, der beskæftiger sig med økonomi og politik? Under nyopsætningen af Frihedsmuseets faste udstilling i 1995 var det planen at udstille en gris som en art centralt ikon for det danske bidrag til den tyske krigsøkonomi, et bidrag, der i sidste ende var stærkt medvirkende til den ret milde tyske besættelsespolitik. Ingen gris kunne dengang skaffes. Men nu skulle det være. En forespørgsel til Dansk Landbrugsmuseum gav resultat. Den tidligere leder af Slagterimuseet i Roskilde havde tre halve bacongrise af papmaché og kunne fortælle deres historie. De var fremstillet til undervisningsbrug 1944-45. Den danske eksport af bacongrise til England før krigen var højt specialiseret. Grisene var specialopdrættede og havde magert kød. Efter slagtningen gennemgik de en let saltningsproces og blev pakket i standard-baller, der passede ned i køleskibenes lastluger. Røgningen foregik i England. Tyskerne så stort på disse kvaliteter og ville lige så gerne eller hellere have tunge, fede grise. De var lettere at producere og gav med de højere priser også et bedre udbytte. Desuden kunne de på grund af den kortere afstand sendes uden saltning eller endda levende til Tyskland. Derfor stod slagteriernes saltningskar tomme, og de videnskabeligt fremavlede magerheds-gener var – ligesom slagteriernes ekspertise – i fare for at gå tabt. I 1943 tog inspektør ved Landbrugsministeriets baconkontrol, Gustav Hohwy, initiativ til oprettelse af en slagteriskole, der skulle undervise i behandlingen af kød. Skolen blev oprettet i Odense i 1944. Papmaché-grisene var fremstillet til brug i undervisningen, og én af dem kunne indlånes til udstillingen. Den er et vidnesbyrd om,

at man også ude i produktionsleddet vidste at aflæse krigens gang og forberede sig på en genoptagelse af baconeksporten til England.

Men også de mere personlige genstande kan være vidnesbyrd om de større sociale og økonomiske bevægelser under besættelsen. En cape af muldvarpeskind er i sig selv et krigstidsprodukt, et stykke erstatning, og virker eksotisk i udstillingen. Men når man får at vide, at den er givet af en mand til hans kone i glæde over fødslen af deres fjerde barn, står man også over for et eksempel på det stærkt stigende fødselstal under besættelsen, som blandt andet skyldes, at arbejdsløsheden faldt på grund af befæstningsarbejdet for tyskerne, tørvegravningen og den almindelige de-rationalisering i produktionen. Pengerigeligheden steg, mens forbrugsmulighederne gik ned. Derfor fik folk nu de børn, de havde udskudt, og "de store årgange" blev skabt. Mindst lige så eksotisk er en rødmalet cykelbil til to personer. Privatbilismen, der var relativt stor i Danmark, var allerede blevet ramt af benzinrestriktioner ved krigsudbruddet, og under besættelsen var det endog et problem at få lov til at købe en generator til bilen. Cyklen fik forøget betydning, men der produceredes altså også cykelbiler. Vi har adskillige fotos og endda film af dem, som blev vist på Egmonthallens væg. Men ærlig talt: hvor mange har seriøst brugt et sådant tungt monstrum som transportmiddel? Her er noget andet på spil. Det gælder også, når man betragter krigens tobakskultur, et emne, der havde stor og konstant medieomtale. Var det alene nikotinhungeren, det gjaldt om at stille? Eller rummer de mange cigarettyper med dansk tobak og amerikansk klingende navne noget andet og mere? Eller hvad med den udbredte cotton-coat: en lys frakke fremstillet af forhåndenværende bomuldslagener eller duge. Den oversøiske bomuld kunne man

Fig. 9.
115.000 besøgte udstillingen. Mange kom i grupper, hvor flere generationer var repræsenteret. Besættelsen er endnu så nærværende, at dens genstande kan bruges til diskussion eller som byggeklodser i fortælling. I midten ses arkitektens løsning på vores krav om plads til stof fra aviser, ugeblade og satiriske hefter. De lysende cylindre har enorm overflade og kan vise mange avissider, som er fine kilder til hverdagen, fordi de blander krigsnyhederne med det helt dagligdags. For eksempel kunne publikum her se, hvad der gik i biografen, eller hvad man udbød og søgte på annoncemarkedet. Foto: Franz Henriksen.

115,000 people visited the exhibition. Many came in groups with several generations represented. The Occupation is still so much present in memory that its objects can be used for discussions or as building-blocks in storytelling. In the middle we see the architect's solution to our space requirements for material from newspapers, magazines and satirical pamphlets. The glowing cylinders have a huge surface and can show many newspaper pages, fine sources for everyday life, because they mix war news with the absolutely everyday material. For example the public could see here what was on in the cinema, or what was offered and looked for in the advertising market.

ikke få, så derfor genbrugen af lagener. Men hvorfor det amerikansk klingende navn, der understregede stoffets karakter? Faktisk er ordet "cotton-coat" ikke et engelsk begreb, det er opfundet i Danmark. Cykelbilerne, de danske cigaretter og cotton-coat'en er mere end erstatninger i fysisk forstand. De er udtryk for erindringen om og ønsket om at opretholde en livform, den amerikansk-engelske, der i disse år var bærere af selve *moderniteten*, som var blevet afbrudt og sat på stand-by af krigen. De var – på samme måde som krigsårenes intense jazzkultur – en upolitisk protest mod alt, hvad der var tysk og nazistisk. Selv fynsk tobak kunne, når blot etiketten var amerikansk, opretholde førkrigstidens moderne, frigjorte rygerkultur, hvor mænd og kvinder bød af pakken og betragtede hinanden gennem røgens spiraler. Som Humphrey Bogart i *sin* "cotton-coat".

Også hverdagsgenstandene repræsenterer altså krigsårenes specielle kultur, ikke i snæver politisk endsige militær forstand, men de er heller ikke rene udtryk for mangel. Når noget skulle erstattes, har man ubevidst måttet tage stilling til, hvad det egentlig var, man savnede. Det var ikke kun transport, man manglede, det var dette at køre af sted med *stil*. Mere end nikotinen savnede man de ritualer, der omgav den, den betydning, rygningen havde haft. Dermed er mange erstatninger afspejlinger af et åndeligt beredskab og en mental ændring, der var med til at præge efterkrigstiden. De mere formulerede politisk-ideologiske konklusioner af besættelsesårene - for eksempel skiftet fra neutralitet til NATO-medlemskab - var på en måde allerede foregrebet i tidens materielle kultur. Der var omkring 1.500 genstande i udstillingen, alle sammen med tekst. Men de stod ikke alene. Det var fra begyndelsen klart, at billed- og filmstof ville være uundværligt. Frihedsmuseet har omkring 60.000 fotos, og nogle af dem var opsat i udstillingen på traditionel vis sammen med genstande og tekster. Men hvis man vil formidle et stort billedstof og måske også bruge film, video eller lyd, må man håndtere et principielt problem, som har at gøre med udstillingers natur. Film- og billedfortællinger er nemlig *lineære*. Hvis de skal videregive deres mening, deres komposition af højde- og lavpunkter, skal de ses kontinuerligt fra begyndelse til slutning. Den traditionelle udstilling består heroverfor af genstande, som publikum kan gå direkte til, som de kan gå forbi, eller som de kan gå tilbage til, når det passer dem. I en traditionel udstilling har publikum den fulde frihed til selv at sammensætte sit indtryk. Publikum har en slags egen "magt" over udstillingen, ikke mindst, hvis de udvalgte genstande også er tekstede, så de kan forstås. En film eller en billedfortælling pålægger derimod publikum at sætte sig artigt ned og høre efter. Det strider mod den anarkistiske museumsoplevelse, som så mange af os søger. I "Spærretid" havde vi derfor forsøgt at gøre film og billedsuiter til en del af udstillingen på linje med genstandene. Krigsfilm projiceret på væggen viste tyske sejre 1940-41 for enden af det spor, der handlede om den danske tilpasning i disse år. I udstillingens sidste spor vistes allierede sejre, der nede i udstillingen indvarsler besættelsens slutning også i Danmark.

På væggen vistes også en nyoptaget videofilm i farver af trafikken i krydset mellem Nørrebrogade og Stengade. Der sker i og for sig ingenting på filmen, andet end at gule busser stopper og starter. Men det var her, "den store barrikade" stod under folkestrejken i juni-juli 1944. Et sort-hvidt billede af barrikaden

med de mange opstemte mennesker omkring blev med mellemrum tonet ind over filmen, der var optaget fra samme lejlighed som det oprindelige fotografi. Et enkelt perspektivskift, men i tid, og hvor den lineære film netop ikke havde handling, men var en hændelsesløs markør af nutidig virkelighed et bestemt sted i byen, og udelukkende skulle lægge op til still-billedet fra besættelsen.

De otte billedsuiter vistes som lysbilleder på ophængte, matte acrylplader, hvor billedet var synligt fra begge sider. Billedkarrusellernes 80 huller blev bevidst ikke udnyttet. Der var kun 15-20 fotos (de bedste, syntes vi) i hvert tema, for eksempel billeder af legende børn, kvinder i kø foran forretninger, tyske soldater i gadebilledet eller scener fra den københavnske folkestrejke. Her genså man som betragter hurtigt suitens første billede og kunne føle, at man havde set "det hele". Man kunne opfatte billedsuiterne som en slags levende fotostater, der lod sig forstå og beherske omtrent på samme måde som de udstillede genstande.

Det skal være usagt, om vi med "Spærretid" nåede at "blive trendsættende for nye perspektiver, der flyttede fokus fra krudt og kugler til potter og pander og swingpjatter", som det blev os foreslået i sin tid. Som det ofte sker, kan vi lige så godt selv have været en del af trenden, for samtidig med at vi opbyggede udstillingen, udkom for første gang i mange år et nyt oversigtsværk om besættelsen, og det havde ligesom vores udstilling besættelsens hverdag som hovedtema.

Men tilbage stod en oplevelse, nemlig at det fokus på besættelsens hverdagsgenstande, vi lod os påtvinge, samtidig åbnede vores øjne for, at også de i sig kan bære videregående perspektiver – de "store spørgsmål" om et samfunds historie og menneskers handlinger. Det kan få betydning i vores kommende arbejde for eksempel med Frihedsmuseets faste udstilling.

Litteratur

Claus Bundgaard Christensen m.fl.: Danmark besat. Krig og hverdag 1940-45, København, 2005.
Henrik Lundbak (red.): Spærretid. Hverdag under besættelsen 1940-45, Nationalmuseet, 2005.
Esben Kjeldbæk: Post-Modernism and the Three Generations of Museums. Nordisk Museologi 2001, 1-2, s. 119-126.
Esben Kjeldbæk: Ting fra besættelsen. I: Henrik Lundbak, Henrik Dethlefsen (red.): Fra mellemkrigstid til efterkrigstid, København 1998, s. 359-389.

SUMMARY

Exhibiting the Occupation

"Curfew" at the National Museum

When the Museum of Danish Resistance 1940-1945 was about to mount a large exhibition at the National Museum of Denmark about the German occupation of Denmark 1940-45, our colleagues advised us to turn the focus on everyday life during those five years. This would give the public a new per-

spective on a period that has otherwise lived on in literature and media discussions because of its political and moral dilemmas. We decided to take the advice, albeit with some reservations. Our 12,000 objects had after all been collected to document the resistance movement, not the life of the ordinary Danes. In addition, the material losses and scarcities, and the human losses the Danes suffered during World War II, were relatively minor compared with those suffered by the rest of Europe. People had to manage with peat instead of coke, but they did have fuel. And what is the perceived difference between these two things for a young person today? On the other hand, living memory of the everyday life of the Occupation, with its cigarettes of Danish tobacco and clothes of synthetic wool, is still so strong that it cannot be due to the material scarcities. It reflects the fact that, at the time, people did not know that Denmark would on the whole avoid the ravages of the war. So everyday life was still dominated by fear and the challenge from the small groups of Danes who took part at an early stage in the battle for or against the occupying forces.

We decided to build the exhibition up around a main track, describing what was common to all Danes: rationing, the black-out, the sight of German troops on the streets, and the air war above Denmark – the feeling of having been cut off from the surrounding world and normal life, which we also expressed in the title of the exhibition: "Curfew". On each side of this main track ran a side track. On the left the collaborationists like the Danish Nazis, and on the right the resistance.

As an introduction to the exhibition we showed, by means of three illegally produced sten-guns, the terms in which the Occupation has been discussed ever since. The three almost identical weapons in turn had an imagined 'patriotic' text from the 1950s, an imagined 'revisionist' text from the 70s and an imagined 'neo-moralistic' text from the 90s. This was meant as a warning to the public.

For the exhibition we borrowed objects from over 40 museums and private individuals, but we also found many on our own shelves. Contrary to expectations it emerged that they were not just exotic substitute goods. Often they had more far-reaching perspectives within them that said something about the way the period dealt with the threat of the war and Nazism. Bicycle cars, cigarettes made of Danish tobacco but with American names, and 'cotton-coats' (an English name invented by the Danes for this type of clothing) were not just substitutes for vehicles, nicotine or new clothes. Like the intense jazz culture of the day they paid tribute to the Anglo-American lifestyle whose influence the Occupation had put on stand-by. They were a mental defence of modernity and thus a non-political protest against Nazism. When the Museum of Danish Resistance's permanent exhibition is to be renewed, we can learn from these experiences.

Hertug Ulrik den Ældres kiste i Roskilde Domkirke

Af Anette Kruse og Karen Stemann-Petersen

Ulrik med tilnavnet den Ældre (født 1578) var søn af Frederik II og dronning Sofie og bror til Christian IV. Han kaldes den Ældre for at skelne ham fra Christian IV's søn, Ulrik den Yngre. Den ældre Ulrik boede det meste af sit voksenliv i Mecklenburg som fyrstebiskop af Schwerin (fig. 1). Ved sin død i 1624 blev han gravlagt i Skt. Elizabeth kirken i stiftets residensby, Bützow. Men da Christian IV i 1642 lod sine afdøde familiemedlemmers kister overføre til sit nybyggede kapel i Roskilde, blev også Ulriks kiste hentet fra Bützow. Siden da har den stået i kapellets krypt.

Kisten, der er af tin, har i mange år været i dårlig stand. På et tidspunkt har man endda fundet det nødvendigt at forsyne den med to brede jernbånd. Det kan være sket i forbindelse med transporten til Danmark eller for at hindre den tiltagende udskridning. En istandsættelse stod længe højt på Roskilde Domkirkes prioriteringsliste, da det kunne frygtes, at kistesidernes knæk samt revner og huller ville udvikle sig, og kisten måske styrte sammen. I 2003-04 blev en restaurering og dermed følgende undersøgelser af graven planlagt og gennemført i et alsidigt samarbejde mellem domkirken, domkirkens arkitekt Jens Fredslund, Erik Møllers Tegnestue og Nationalmuseets Bevaringsafdeling.

Der findes ikke egentlige beskrivelser af Ulriks liv, men noget kan dog stykkes sammen. Han blev født på Koldinghus den 30. december 1578 og blev opkaldt efter sin morfar, den mecklenburgske hertug Ulrik III. Hans mor, dronning Sofie, var hertugens eneste barn, og forbindelsen til Mecklenburg blev bestemmende for den unge prins' livsbane. Som ganske lille blev han ligesom sine søskende, som det var sædvane i de højere kredse, sendt hjemmefra og boede nogle år hos bedsteforældrene i Mecklenburg. Da han som femårig kom tilbage, sørgede hans forældre for, at han og hans storebror Christian (IV) fik en omhyggelig opdragelse og uddannelse, som det i renæssancen anstod sig fyrstesønner.

Lærerne var to magistre, Hans Mikkelsen, tidligere rektor ved Herlufsholm, og Poul Pedersen fra Roskilde. Prinserne blev i perioden 1584-86 opdraget sammen med nogle få højadelige drenge på Sorø Kloster. Derefter blev kongesønnerne forflyttet til Skanderborg og andre kongelige slotte. Under deres tugtemestres vejledning erhvervede de to unge herrer sig i disse år gode kundskaber i sprog, matematik og historie.

Fig. 1.
Hertug Ulrik den Ældre. Maleri af ubekendt kunstner, 1620. Frederiksborgmuseet, Hillerød. Hertugen har en kårde ved siden og guldring på venstre tommelfinger. Foto: Kit Weiss/Frederiksborgmuseet.

Ulrik the Elder. Painting. Ulrik has a sword at his side and a gold ring on his left thumb.

Den hjemlige uddannelse blev, som det var skik, udvidet med ophold i udlandet, og for en kongesøn som Ulrik blev der ikke sparet. Fulgt af en lærer kom han allerede i 1590'erne på flere dannelsesrejser, først til Tyskland, hvor han opholdt sig i Helmstedt, Braunschweig, Rostock og Leipzig. På de to sidste byers universiteter blev han trods sin meget unge alder valgt som rektor; da Ulrik var bror til kongen over et af Nordeuropas største riger, kunne valget af ham kaste glans over de unge protestantiske universiteter.

Efter faderen Frederik II's død i 1588 havde de to brødre længe et noget anstrengt forhold til hinanden grundet arvestridigheder, idet det var enkedronningens ønske, at hertugdømmerne skulle deles mellem hendes sønner. Striden blev omsider bilagt i 1595, og Ulrik fik Svavsted len på livstid samt en sum på ikke mindre end 200.000 daler. Desuden blev hans fremtid sikret, ved at han ved sin morfars død i 1603 som 25-årig blev bispefyrste i Schwerin stift. Forholdet mellem brødrene bedredes, og i 1596 var Ulrik som hofjunker med ved Christian IV's kroning.

1597-98 var Ulrik på rejse til Frankrig, England og Skotland, ledsaget af den senere rigsadmiral Albret Skeel. Begge deltog året efter i Christian IV's rejse til Nordkap, en rejse, der for Ulrik ikke var lystig, da han bestemt ikke var søstærk. Igen i de følgende år finder vi Ulrik i udlandet, hvor han nu havde taget tjeneste hos den tysk-romerske kejser og deltog i kampe mod tyrkerne. Under en rejse til England, hvor han besøgte det engelske kongepar, søsteren Anna og svogeren James I, modtog han hosebåndsordenen. I 1612 var han med i Kalmarkrigen, men som bispefyrste opholdt han sig efterhånden mest i Mecklenburg, enten i Bützow eller på godserne Rühn og Ziebühl. I Mecklenburg blev han gift med en adelsdame, Catarina von Hahn til Hinrichshagen.

Til kirken i Bützow skænkede Ulrik en pragtfuld prædikestol. Her findes en lang indskrift om giveren samt hans portræt og våbenskjold. Han omtales af sin hofpræst, Andreas Krakowitz, som gudfrygtig og mild og som en flittig læser af Bibelen. Præsten fremhæver også Ulriks store lyst til aritmetik og geometri og berømmer hans herlige geometriske instrumenter, heriblandt en kostbar globus, som han havde ladet indkøbe i Holland.

Ulrik blev syg i midten af marts 1624 og døde den 27. samme måned på sit gods Rühn ikke langt fra Bützow. Den 24. maj, næsten to måneder senere, blev han begravet. Omstændighederne omkring begravelsen belyses dels af regnskaber, dels af et brev til Christian IV, hvor der gøres rede for forskellige tiltag, og hvortil majestætens ønsker udbedes.

Kort efter at døden var indtruffet, fandt balsameringen sted. Legemet blev behandlet med forskellige olier og blev indvendig udforet med 43,5 alen hvidt parchim, et stof af hør og uld. Den 30. marts blev hertugens afsjælede legeme iklædt en sort, fodlang dragt, "tallar", af fløjl, besat med sorte silkesnore og -bånd. Derefter blev liget lagt i en inderkiste, hvori der var anbragt hollandsk humle. Tidligt om morgenen den 1. april blev kisten, på en vogn forspændt sortklædte heste og ledsaget af sørgevagter, overført til Bützow. Her blev den henstillet på slottets "lange sal", som var draperet med sort klæde. Kisten stod her dækket af et sort fløjlsklæde med et hvidt kors. Selvom det ikke har været muligt at opspore nogen direkte omtale af det, må man tro, at der har været arrangeret en form for lit de parade før begravelsen. Det vides, at Ulrik havde hosebåndsordenens ordenstegn, en medaljon i guld og emalje, måske også besat med diamanter, hængende i et blåt silkebånd, med sig i kisten.

Ulriks ligkiste, en pragtfuld yderkiste af tin, blev bestilt hos en dygtig mester i Rostock, og der blev truffet bestemmelse om kistens udsmykning med et krucifiks og indskrifter. Ulriks gravskrift angives, og desuden nævnes det, at de bibelcitater, som skal pryde kisten, skal være de samme som dem på morfaderens tinkiste. Hertug Ulrik III (død 1603) var begravet i Güstrow domkirke,

hvor hans storslåede gravmæle stadig ses, men hans kiste ikke længere findes. Ulrik den Ældres tinkiste blev fragtet fra Rostock til Bützow på en pram på Warnow-floden omkring midten af maj måned, hvorefter inderkisten blev anbragt i den fornemme yderkiste.

Ved kirken i Bützow fandtes der tidligere sydvest for tårnet et gravkapel, som i 1600-tallet kaldtes "Dänische Kapelle". Dets udseende kendes ikke, men der var adgang til kapellet inde fra kirken. Her havde Ulrik selv udvalgt sit gravsted, og ved hans død opmuredes en trappe og en hvælvet krypt med sorte og hvide gulvfliser. Den danske adelsmand Sivert Grubbe, der deltog i begravelsen, nævner i sin dagbog, at der over indgangen fandtes en latinsk indskrift fra Paulus: "Thi ligesom alle dør i Adam, således skal også alle levendegøres i Kristus". Planer om at oprette et mindesmærke på stedet synes ikke at være blevet realiseret.

Christian IV kom ikke selv til begravelsen. I stedet deltog hans ældste søn, den udvalgte prins, sammen med næsten 100 danske adelsfolk og et antal tjenere, 15 kokke og fire apotekere (!). Der kom så mange mennesker til begravelsen, at byen knap kunne rumme dem. Blandt gæsterne var hertugerne Adolf og Johan af Mecklenburg samt Ulriks søstre, Augusta og Elisabeth. I det store begravelsesoptog deltog desuden fremstående repræsentanter for skolevæsnet, disciple fra de lærde skoler og Ulriks skriftefader. Alle i optoget var iført sorte sørgeklæder, selv hestene var dækket med sort klæde.

Hvorledes processionen var i detaljer, vides ikke, men det nævnes, at den var planlagt ligesom Ulriks morfars i 1603. I ligtoget sås forskellige våbenfaner og den schwerinske bispefane. På afdødes slægtsfane var broderet samme gravskrift som den på kisten. Ulriks hosebåndsorden blev båret på en fløjlspude foran kisten, der sandsynligvis førtes under en baldakin. Foran og efter kisten gik over 100 adelsmænd, en stor mængde adelige fruer og jomfruer samt drabanter med floromvundne hellebarder.

Kirken var også sørgeklædt, både Ulriks egen stol, prædikestolen og alteret var overtrukket med sort klæde. Her holdt Sjællands biskop, Jesper Brochmand, den latinske tale om dødens magt, som ingen skåner. Både denne tale og den efterfølgende beretning om Ulriks herkomst, liv og død holdt bispen til gæsternes beundring efter hukommelsen. Derefter stod bispen i Schwerin for den egentlige ligprædiken på tysk. Hermed var det dog ikke slut, næste dag holdt pastor Andreas Krakowitz, der havde været Ulriks hofpræst i 30 år, en særlig "æresprædiken".

Tinkisten har en stram og enkel renæssanceudformning – dette selvom renæssancen på denne tid var ved at klinge ud. Kistelåget er plant foroven og har brede, skrå sider. Kisten er 226 cm lang og trapezformet, da den spidser lidt til mod benenden; oprindelig var den 73-78 cm høj og 68-87 cm bred. På siderne findes i alt otte støbte løvehoveder – to på gavlene og tre på hver langside.

Midt på låget er der et tinkors med en støbt Kristusfigur og et dødningehoved. På låget findes desuden indgraveret gravskift og bibelcitater samt Ulriks våbenskjold indrammet af hosebåndsordenens bånd med indskriften "Honi soit qvi mal y pense". En del var skjult under de tidligere omtalte jernbånd. Desuden findes graverede små zigzagborter på låget og bredere flet- og bølgeborter på selve kisten.

Fig. 2.
De tre tinstempler på kistelågets krucifiks.
Foto: Roberto Fortuna.

The three pewter marks on the crucifix of the coffin lid.

Kistens tinflader er 3,5-4,5 mm tykke med et blyindhold på 5%. En mere blyholdig tinlegering er anvendt til endegavlenes profillister, til Kristusfiguren og dødningehovedet samt til de otte løvehoveder på kistens sider. De støbte ornamenter er fæstnet til tinpladerne med næsten skjulte tinlodninger. I gabet på hvert løvehoved har der været en bærering af smedejern, men kun tre er tilbage. Ringene har oprindelig været forgyldte, og det har været et prægtigt syn, da kisten var ny, hvor ringene skinnede gyldent mod det blanke tin.

På kisten findes to steder tre stempler, et "R" for Rostock omgivet af to mestermærker for Jochim Vieck (eller Ficke) (fig. 2). I datidens Rostock fandtes der både en ældre og en yngre Jochim Vieck. Den ældre nævnes endnu 1627, men hans stempler kendes ikke. Den yngre, der blev mester i 1622, kendes bl.a. fra nogle pokaler i museet i Rostock, og hans stempler er identiske med dem på Ulriks kiste. Dette passer smukt med en oplysning om, at kandestøberen Jochim Vieck fra Rostock fik udbetalt 312 rdl for tinkisten. Anvendelsen af tinkister var i datiden udbredt i de højeste kredse. I Roskilde Domkirke findes yderligere to med mesterlige graveringer. De tilhører Ulriks mor, dronning Sofie (død 1631), og hans ældste nevø, den udvalgte prins Christian (død 1647).

Som nævnt var kisten både deformeret og hullet. Ældre billeder dokumenterede et fremadskridende forfald i løbet af de sidste 100 år. En udbuling på den tilgængelige langside havde således udviklet sig til et markant knæk, og her kunne det måles, at kistens bredde var vokset med omtrent 20 cm.

Da kisten kun hvilede på to stenstrøer, var der desuden sket en nedsynkning. Værst var det gået ud over hovedenden, hvor gavlen var sunket ned på gulvet, og derfor så det svagt skrånende kistelåg ud, som om det var vandret (fig. 3). Det tresidede låg havde næsten bevaret sin oprindelige form.

Tin er et metal af begrænset styrke. Dets korrosion fremmes af fugt, og en

Fig. 3.
Kisten før restaurering.
Foto: Roberto Fortuna.

The coffin before restoration.

omdannelse af metallet, såkaldt tinpest, kan ske ved en temperatur på under 13°C. Lågets overflade med graverede inskriptioner og våbenskjold var næsten omdannet til et lag tinoxid. Den vandrette lågflade havde samlet støv, hvilket lokalt havde fremmet omdannelsen af tinnet. Graveringerne var således bevaret i selve laget af tinoxid, som flere steder havde løsnet sig fra tinnet nedenunder, sådan at dele af teksten og våbnet var forsvundet (fig. 4). Bunden var overordentlig deformeret og hullet. Metallet var loddet sammen, men lodningen var brudt flere steder. Som det forklares senere, viste det sig, at yderkisten bestod af en tinbeklædning på en konstruktionskiste af nåletræ.

Kistens dårlige tilstand skyldes således belastning ved egenvægt, korrosion og måske tinpest. Også den indre grav har været med til at nedbryde metalkisten. Interessant i den forbindelse er præsten Jacob Fabricius den Ældres omtale af et besøg i Bützow Kirke i 1634. Her nævnes, at Ulriks kiste stod halvt i vand – og der tilføjes frejdigt: "Det var, som da han var i levende live. Han kunne godt lide de våde varer".

Restaureringens formål var at forhindre en sammenstyrtning af kisten og at genskabe dens oprindelige form. For at kunne indskyde en bærende og stabiliserende konstruktion var det nødvendigt at åbne kisten, hvilket ikke er sket tidligere, hvorfor opgaven måtte omfatte en nøje dokumentation af graven. Overvejelserne var således flere, og en åbning måtte ske under størst mulig hensyntagen til bevaring såvel af kisten som den indre grav. Den meget medtagne tinbund kunne vanskeligt genbruges, men hvis åbningen skete langs bundens kanter, ville det være muligt at skåne den øvrige del af kisten, der var langt bedre bevaret.

Det var usikkert, hvor meget der kunne være tilbage af selve graven. Gennem huller i tinnet blev det konstateret, at der i kistens underste del lå sammenfaldne bræddestykker, der forhindrede videre iagttagelser. Kistens indre blev derfor

Fig. 4. Lågfladens korroderede overflade med Ulriks våbenskjold. Teksten i det omgivende bånd lyder oversat til dansk: Skam få den, der tænker ilde derom. Foto i kraftigt sidelys ved Roberto Fortuna.

The corroded surface of the coffin lid with Ulrik's coat of arms. The text in the surrounding scroll is the well known Honi soit qui mal y pense – "Evil be to him who evil thinks".

undersøgt, ved at et endoskop med fleksibel arm og kamera blev ført ind gennem kistens huller. Optagelserne, som vanskeliggjordes af det indre forfald, viste, at der i graven fandtes en lighue samt nogle rigt dekorerede, men nedbrudte tekstiler.

Ved arbejdet med kisten skulle der overholdes nogle sikkerhedsforanstaltninger, idet tinnets blyindhold er sundhedsskadeligt. Først blev de to omsluttende jernbånd fjernet. Derefter blev lågets partier med opskallet tinoxid stabiliseret med en genopløselig acrylblanding. Efter opskæringen langs bunden ville den store udfordring komme: at løfte hele den øvre del af kisten uden at beskadige den eller den indre grav. Der blev lavet en ydre ramme af stål, som både blev spændt til kistehjørnerne med gummibelagte kiler og bundet fast gennem løvehovedernes huller til bæreringe (fig. 5). Rammen hvilede på to bukke, og kiste-

Fig. 5.
Ved åbningen langs bundkanten blev tinkistens øvre dele fæstnet til en stålramme. Ernst Jørgensen og Peter Henrichsen er i gang med en justering. Foto: Karen Stemann-Petersen.

During the opening of the coffin along the bottom edge the upper parts of the pewter coffin were attached to a steel frame. Ernst Jørgensen and Peter Henrichsen are busy with adjustments.

bunden blev samtidig understøttet med tilpassede klodser, så de to stenstrøer kunne fjernes fra kanterne, der skulle skæres op. Der skulle saves, hvor kanten ikke i forvejen var brudt.

Da dette var gennemført, blev stålrammen med den øvre del af tinkisten, der i sig selv vejede ca. 230 kg, gradvist hævet, og derefter løftede fire mand den op og fri af den sammenstyrtede grav. Til slut blev overdelen af tinkisten med stålramme båret ud af krypten, op ad den stejle trappe til kapellet og derefter transporteret til Nationalmuseets Bevaringsafdeling i Brede. Tilbage i krypten på den deformerede kistebund lå den sammensunkne grav under træstykker fra kisten. Dette blev dokumenteret (fig. 6), hvorefter trædelene blev fjernet, og graven fotograferet igen.

Både de organiske materialer og jerndele i kisten var meget nedbrudte. De delvist bevarede tekstiler var fortrinsvis af silke og så skrøbelige, at de knækkede ved berøring. En lighue, en ankellang fornem kåbe, strømper og sko samt rester af en hovedpude og et omslagsklæde angav placeringen af den gravlagte. Desuden fandtes der ved Ulriks venstre side en kårde og to sammenbundne fingerringe af guld, der lå synligt ved nogle fingerknogler. Lidt ovenfor lå endnu to guldfingerringe sammen under kanten på kåben. Kården med fløjlsbeklædt skede var ret intakt, om end jernet delvis var omdannet til korrosionsprodukter. Dragten og gravudstyrets omrids er skitseret på fotografiet, fig. 7.

I det allerede nævnte brev til Christian IV omtales Ulriks hosebåndsorden. Der spørges, om den skulle forblive i kisten sammen med kården. Da nu kården lå i kisten, vaktes stærke forhåbninger om også at finde ordenstegnet. Men vi måtte skuffede erkende, at medaljonen med billedet af Sankt Georg var væk.

I begravelser af denne type kan der ofte findes prægtige silketekstiler. På trods af gravens dårlige bevaringstilstand kunne der alligevel iagttages mange detaljer

Fig. 6. Blandt de sammenfaldne kistedele af nåletræ bemærker man falsene i hovedendens langsider. Under de lysere brædder ses et mørkere, 2,6 cm tykt bræt af egetræ fra inderkistens låg. Foto: John Lee.

Among the collapsed coffin parts of conifer wood one notices the flanges in the long sides of the head end. Below the lighter-coloured planks we can see a darker, 2.6 cm thick board of oak from the lid of the inner coffin.

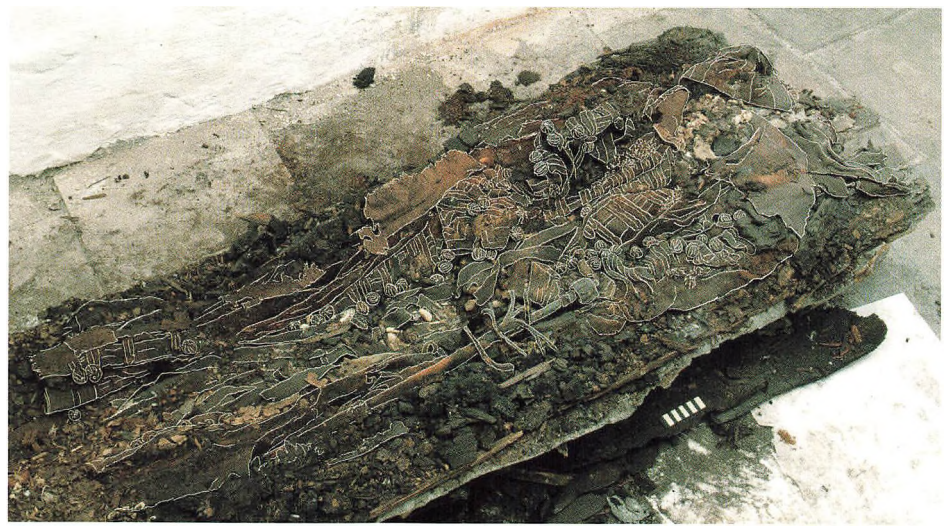

Fig. 7. Den afdækkede grav med omrids af lighue, pude, dragt, kårde, ringe og fragmenter af omslagsklæde. Tegning: Irene Skals.

The uncovered tomb with the contour of cap, pillow, costume, sword, rings and fragments of covering sheet.

og foretages tilstrækkelige opmålinger til, at en beskrivelse af dragt og udstyr var mulig (fig. 7). Et brev omtaler kåben som en "sammitz" (fløjls) "tallar", en fodlang dragt, og der nævnes, at den var sort. Ved åbningen af kisten fremtrådte kåbens farve som gyldenbrun.

Den lange kåbe af glatvævet silkefløjl har ligget i talrige bløde folder på

grund af sin store vidde. Foran var den gennemknappet med 2,5 cm store kugleformede stofknapper. Den havde en bred krave og meget vide ærmer, som snævrede ind ved håndleddene, og som har kunnet knappes hele vejen op til skuldersømmen på samme måde som ved kåbens forkanter. Alle kanter var smykket med to parallelle, mønstervævede silkebånd. På tværs af disse var der ved kåbens forkanter og i ærmernes åbning syet flettede snore – to og to tæt sammen – som i den ene side dannede løkker for de runde knapper. De flettede snore var inderst knyttet og klippet, så de endte i små kvaster. Den oprindelige farve på bånd og snore var forsvundet, men her kommer regnskaber om sorte silkesnore og -bånd til dragten os til hjælp.

Af en underdragt syntes der kun bevaret fire fint mønstrede silkebånd. De var lidt smallere end kåbens, men var placeret på samme måde to og to tæt sammen langs denne dragts forkant og var med mellemrum bundet sammen med en sløjfe af stribede, glatvævede silkebånd. I båndenes kanter var der stumper af sytråd, men det stof, båndene har været syet til, var helt forsvundet. Det kan have været hør, som hurtigt nedbrydes i det mikroklima, der opstår inde i en lukket kiste. De bevarede bånd lå uden afsluttende kant ned over de bevarede lædersko, så underdragten kan have dækket disse.

Desuden var der tre steder bevaret løse stykker af silkebånd, som så ud til at have været bundet rundt om noget og var knyttet med en knude. Stykkerne var 15-20 cm lange. Det ene lå ved kåbens halsudskæring, det andet lidt neden for kåbens ærmegab, og det tredje ved skoene. Båndet var identisk med det stribede, glatvævede bånd, der var brugt til sløjferne i underdragten og ligeledes ved skoenes snøring. Muligvis har de været bundet om små blomsterbuketter.

Lighuen var en kalot syet af seks trekanter af samme fløjl som kåben og udsmykket med samme type bånd. Silkestrømperne var strikket i glatstrikning og har nået til lige over knæene. Der er strikket et mønster i ret og vrang ved den øverste kant, omkring ankelen og ved indtagningerne til hæl og fod. Der var ikke bevaret strømpebånd. Skoene var gået helt fra hinanden, men deres udseende kunne nogenlunde udledes. Sålerne har været syet sammen af flere lag, og i hælen har der været indskudt fem-seks lag til at give højde. Foran på vristen var skoens to stropper bundet sammen med de ovenfor nævnte silkebånd.

Billedet af den blotlagte grav viser, at hovedet med lighue ligger delvis uden for inderkistens afgrænsning. Man må forestille sig, at hovedet har ligget højt på en pude, men efterhånden som inderkiste og indhold er styrtet sammen, er

Fig. 8a.
De to sammenbundne ringe. Foto: Roberto Fortuna.

The two rings tied together with silk yarn.

Fig. 8b.
Den mindste af de løse ringe har en afrundet, emaljeret overflade. Under den blågrønne, oprindeligt transparente emalje findes i guldet et graveret mønster, som foruden dekorativ virkning har bidraget til befæstning af emaljen. Fugt i graven har nedbrudt emaljen, så den drysser af ved berøring. Foto: Roberto Fortuna.

The smallest of the loose rings has a rounded, enamelled surface. Below the bluish-green, originally transparent enamel there is an engraved pattern in the gold which besides its decorative effect helped the enamel to adhere. Moisture in the tomb has decomposed the enamel so it flakes off when touched.

placeringen blevet ændret. Hovedpuden, der målte ca. 45 x 40-50 cm, var af silkefløjl og vævet som kåben. Den er nu brun, men det er ikke samme nuance som i kåben. Puden var meget nedbrudt, fyldet var faldet ud og lå blandet sammen med det ødelagte træ fra kisten. Fyldet var, som det var sædvane, blomsterstande af humle, der har været velduftende. Endvidere fandtes ganske lidt af et silkestof, som formodentlig har været et indhylningslagen. Der var ikke yderligere tegn på kisteopredning, men, som beskrevet senere, var inderkisten stofbeklædt indvendig.

Dragter fra datidens begravelser kan, ud over deres vidnesbyrd om gravskik og personens rang, også vise tidens mode, og netop kåben af silkefløjl er en dragttype, som på denne tid var populær som hjemmedragt. Detaljer såsom ærmerne, der kunne knappes op helt til ærmesømmen, ser man i samtidige malerier. Berendt Hilwaertz' kendte maleri af Christian 4. på lit de parade (på Rosenborg) viser kongen klædt i en tilsvarende kåbe, blot lukket med sløjfer foran og med en anden type ærmer. Under kåben bærer han yderligere en dragt af hvidt stof, som dækker fødderne og er bundet sammen med en sløjfe.

Da graven var blevet blotlagt, lå som nævnt to ringe umiddelbart synlige (fig. 8a). Den mindste målte kun 14,2 mm i indre diameter, og den største 18 mm. Den mindste ring må være en meget lille damering. En dobbelt silkesnor holdt ringene sammen. De to andre guldringe (fig. 8b) lå i samme side af graven, lidt højere oppe under kåbens kant. Disse to ringe var mere ens i størrelse og målte henholdsvis 20 mm og 20,8 mm i indre diameter. Begge synes at have tilhørt en mand. Den mindste var på ydersiden dækket med transparent, blågrøn emalje. De tre andre ringe har på ydersiden diamanter, som fastholdes i en harpiksmasse og mere eller mindre nedslidte fattekanter af guld.

Alle fire ringe er af guld af høj karat, og alle har indvendig inskriptioner indlagt med blåsort emalje (fig. 8a og b). Prikker og stjerner adskiller ordene. Men hvad er det for ringe, og er de Ulriks alle sammen? Den næststørste har indskriften * CATARINA * HANEN og den største * EELSSFFVEGVDHDF. Det kunne være ringe, som han bar til daglig; den næststørste er vel hans vielsesring. Den største kunne være hans embedsring som fyrstebiskop. En idé om, at de 15 bogstaver havde noget at gøre med hans valgsprog, måtte opgives. Det var "In dextera Jehovæ sortes meæ" (i Guds højre [hånd] kaster jeg mit lod), hvilket hverken oversat til dansk eller tysk kan forbindes med bogstaverne her. Det passer heller ikke med hans titler eller med de bibelord, som forbindes med

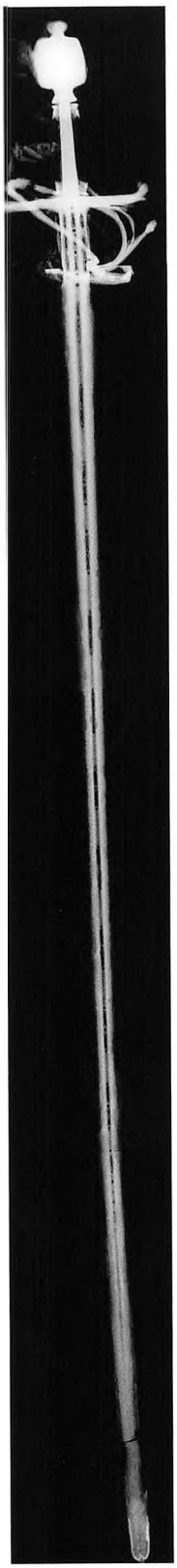

Fig. 9.
Røntgenfoto af kården, der viser, hvorledes klingen med anglen går igennem parerstangen. Derunder ses den 5,5 cm høje ricasso med de tre gennembrudte furer samt klingen med tilsvarende hulmønstre.
Foto: Birthe Gottlieb.

X-ray of the sword, showing how the blade with the tang goes through the guard. Below this we see the 5.5 cm long ricasso with three notches with openwork patterns and the blade with similar patterning.

ham. I renæssancen var kryptogrammer meget yndede – tænk bare på den store rebus på Rundetårn - formodentlig står vi også her over for noget lignende. Men gåden er indtil videre uløst.

De to mindste, der er bundet sammen, er også mærkelige. Hvorfor er den lillebitte ring med hustruens navn · CHATARINA · HAN bundet sammen med en ring med en andens kvindes navn · MARGARETA · V · BVLOWEN · og lagt i graven? Hvem har lagt dem i graven – måske Catarina Hahn, der overlevede Ulrik med mange år. Og hvem er Margareta von Bülow? Kunne hun mon være en adelsfrue af denne i Mecklenburg udbredte slægt? Slægten havde haft tilknytning til Ulriks bedsteforældre.

Ved hertug Ulriks venstre side lå hans lange pragtkårde i skede (fig. 9). Det er en stødkårde, en såkaldt rapir. Skeden og kårdens klinge er nu bundet sammen af rust og måler i alt 130 cm. De for os synlige smedede dele har været kraftigt forgyldt – så dækkende, at man kunne have troet, det var en kårde af guld.

Fæstet består af en smedet kurv af mange bøjler og en ca 32 cm lang svungen parerstang. I kisten lå parerstangen lodret, hvorfor det øverste stykke var knækket af ved gravens kollaps. Øverst er der en stor facetteret knap, hvorigennem klingens angel er nittet, så fæstet med parerstang sidder ordentligt fast. Fæstets bøjler går både op mod knappen og ned over den øverste del af klingen på begge sider. Her indenfor findes fint udformede parerplader dannet af netværk af sammensmedede ringe. Bøjlearrangementet beskytter fægterens hånd og skal desuden kunne opfange modpartens klingespids og måske knække den eller vride kården ud af hans hånd. Over parerstangen er et kort greb betrukket med rokkeskind. Som regel stak man to fingre ned under parerstangen, hvorved man fik et godt fast greb om kården, og i en kampsituation kunne man støde ret ud i forlængelse af armen.

Klingen, som egentlig er våbnets vigtigste del, er formodentlig af det fineste stål. Lige under parerstangen kommer klingens bredere stykke, ricassoen. I dag fremstår området blot som fire rustne ribber, men røntgenbilledet viser, at furerne imellem hver ribbe er gennembrudt i forskelligt udformede mønstre. Under ricassoen kommer den egentlige tveæggede klinge, og midt på den er en hulslibning, som nedover er gennembrudt i mønstre svarende til ricassoens.

Skeden består af smalle trælister beklædt med silkefløjl. Øverst har skeden været slidset op i siderne, så den kunne gå helt op og omslutte ricassoen, nederst er der inde under fløjlet en dupsko af jern med rester af en stift, som formodentlig har holdt en lille synlig jernkugle på skedens spids.

Selve kistens konstruktion indeholdt også mange gåder. Takket være samarbej-

det med arkitekterne fremkom der ved opmålinger væsentlige informationer både om håndværkstraditioner og om graven. At tinkisten var udført som en slags beklædning uden på en nåletræskiste stod først klart, da kisten var blevet åbnet og undersøgt. Ved gennemgangen af de sammenfaldne og nedbrudte træstykker blev det muligt at beskrive både nåletræskisten med dens tinbeklædning og inderkisten af egetræ.

Tinpladerne var blevet sammenloddet over nåletræskisten, som var samlet med stabile snedkermæssige samlinger. Ved benenden var langsider og gavl samlet med sinker. Mod hovedenden derimod afsluttes langsiderne af to false, hvori gavlen kunne skydes ned som et skot. Lukningen af hovedenden skulle således ikke foretages ved snedkerens opbygning, men klares senere af tinstøberen. Bunden var blot sømmet til siderne og til den faste gavl i benenden. Til øvrige samlinger var brugt let koniske dyvler. For at give plads til at skottet kunne skydes i, var lågfladerne og deres tinbeklædning i hovedenden godt en bræddetykkelse kortere end kistesiderne og bunden.

Mens konstruktionskisten stadig stod åben ved hovedenden, blev den beklædt med tin og forsynet med bæreringe. For at udføre disse manøvrer har smeden skullet bevæge sig rundt både inde i og uden for kisten. Nåletræskisten er blevet forankret til tinbeklædningen flere steder, ved at der er hældt flydende tin ned gennem små borede huller i tinnet og brædderne. På tinbeklædningens indre flader var der rester af disse tinankre samt aftryk af træstruktur. Foruden sammenlodning er der således også blevet støbt direkte på nåletræet, som har været tilstrækkeligt fugtigt til ikke at blive antændt.

Sømrækker ved kistebunden og rester af et låg i kraftige egeplanker godtgjorde eksistensen af en inderkiste. En lågplanke, der rager frem midt under det lidt lysere nåletræslåg ses på fig. 6. Inderkisten har tresidet låg af tre planker og har blot været sømmet og limet sammen. Den har været trapezformet og – som det var sædvane – af samme facon som yderkisten. Bundens fulde længde var 196,5 cm. De to trækister er lavet ud fra forskellig kunnen og tradition. Inderkisten blev udført ved godset Rühn, hvor Ulrik døde, konstruktionskisten af en snedker, som tinstøberen i Rostock har samarbejdet med.

Da yderkisten var næsten færdig, kunne inderkisten med den afdøde skubbes ind. Hovedenden er derefter lukket, ved at gavlen med påsat tinbeklædning og bærering blev skudt ned i skotrillerne. Derpå kunne gavlen loddes til den øvrige tinbeklædning, og til sidst blev hovedendens lidt kortere lågflader dækket ved pålodning af den brede profilliste. At lukke yderkister med et skot var ikke ukendt i datiden. Det kendes blandt andet fra nogle fornemme kister fra midten af 1600-tallet i Riddarholmskyrkan i Stockholm.

Inderkisten bød på endnu en overraskelse. I hver af de to planker, som udgjorde de skrå lågsider, fandtes en firkantet åbning med lem. Lemmene var ca. 22x16x1,5 cm og overfalsede, så de kunne hvile over de udstemte åbninger (fig. 10), som må have været placeret over for hinanden ca. 40 cm fra hovedendens gavl. Noget lignende kendes fra den holstenske adelsmand Detlev v. Ahlefeldt, der døde 1644. Da hans begravelse i St. Jørgenskirken i Gettorf blev undersøgt i 1972, viste det sig, at hans inderkiste, der var af træ og med plant låg, ud for afdødes ansigt havde en oplukkelig lem og derunder rudeglas. Tilsvarende berettes det, at den store hærfører Johan Rantzaus søn kunne betragte sin

Fig. 10.
Fragmenter af inderkistens tresidede låg med to lemme. Foto: Karen Stemann-Petersen.

Fragments of the three-sided lid of the inner coffin with two hatches.

afdøde fars ansigt gennem et vindueslignende hul i hans kiste. Johan Rantzau døde under pesten i december 1565, men blev først begravet 14 måneder efter, da ingen ville komme til begravelsen, så længe pesten hærgede. Forklaringen på disse indretninger må være, at der er gået lang tid mellem dødsfaldet og begravelsen. Åbningerne i Ulriks inderkiste kunne være tænkt til at give de pårørende fra Danmark en sidste mulighed for at se den afdøde.

Der er bevaret fragmenter af to forskellige tekstiler på den indvendige side af inderkistens benende. Et ret groft stykke stof indsmurt i harpiks har formodentlig beklædt kistens bund samt nedre kant af kistesider og gavle. En lidt mere fintvævet stump stof sad limet oven på det grove og var fæstnet med et søm. Dette formodes at svare til mange, små lyse stykker harpiks (fra nåletræ) med indkapslet tekstil og med spor af træstruktur på den ene side, der lå spredt over den afdøde. Tekstilet er vanskeligt at identificere, men synes at være vegetabilsk. Inderkisten formodes således at have været indvendigt beklædt med tekstil.

Et enkelt fragment af stof uden på inderkistens lågsideplanke tyder på, at ydersiden har haft draperet stof på hele eller dele af overfladen eller snarere, at stoffet stammer fra en indvendig beklædning af konstruktionskisten og blot er havnet på inderkistens låg som led i konstruktionens kollaps.

Ved restaureringen måtte yderkistens tunge tinbeklædning rettes op og forsynes med en bærende, indre konstruktion af rustfrit stål. Desuden blev lågfladerne fuldt understøttet af tre tilpassede kunstfiberplader med metalforstærkning. Områder med huller og revner i tinnet blev forstærket indefra. Tinbunden blev fotodokumenteret og kasseret ligesom de to jernbånd, der havde omsluttet kisten. De tre løse bæreringe af smedejern blev renset for rust ved elektrolyse. Vi fravalgte at genskabe deres oprindelige forgyldning, men overfladerne blev sorte ved behandling med tanninopløsning og en beskyttende, tørrende olie. Ringenes splitter kunne ikke genbruges, derfor blev ringene gennem løvehovedernes gab fæstnet til stålstativet inde bagved. Vi valgte at sætte alle tre på den langside, som i krypten er mest synlig.

Den nye inderkiste blev todelt med en øvre bakke til begravelsen og en nedre bakke til udvalgte stykker af de to trækister. Målet var at få delene til at passe snævert ind i hinanden, således at den oprindelige træbund med den gravlagte uforstyrret kunne overføres. De fire fingerringe og kården blev anbragt, inden der blev lagt låg på den nye inderkiste.

I december 2004, halvandet år efter at opgaven var påbegyndt, blev den nye inderkiste placeret på stenstrøerne i kapellets krypt. Derefter blev den nyrestaurerede tinkiste med indvendig, stabiliserende stålkonstruktion løftet på plads (fig. 11). Christians IV's bror hviler nu atter i krypten under det fornemme kongelige gravkkapel.

Fig. 11. Ulrik den Ældres restaurerede kiste på plads i krypten i Roskilde Domkirke. Foto: Karen Stemann-Petersen.

The restored coffin in the crypt.

Medvirkende ved undersøgelse og restaurering af hertug Ulrik den Ældres kiste:

Foruden forfatterne medvirkede:

Fra Erik Møllers Tegnestue: arkitekterne Jacob Erlangsen og Gert Jørgensen
Fra tømrerfirmaet Vagn Esmann Christiansen, Roskilde: tømrer Lars Christiansen
Fra De Danske Kongers Kronologiske Samlinger, Rosenborg: museumsinspektørerne Jørgen Hein og Peter Kristiansen
Fra Nationalmuseets Bevaringsafdeling: tekstilundersøgelser: konserveringstekniker Irene Skals, læderanalyse: konservator Anne Lisbeth Schmidt, organiske og uorganiske analyser: laboratorieleder Mads Christensen, undersøgelse af grav og kistekonstruktion samt restaureringen af denne: konserveringstekniker Peter Henrichsen i samarbejde med restaureringstekniker og smed Ernst Jørgensen, røntgenundersøgelse: konservator Birthe Gottlieb
Fra Nationalmuseets Naturvidenskabelige Undersøgelser: botanisk analyse ved museumsinspektør Sabine Karg

Mag.art., museumskonsulent Henrik Vensild
Produktionschef Jørgen Hilsøe, Olympus Danmark

Kulturhistorisches Museum Rostock, Dr. Annelen Karge
Landeshauptarchiv Schwerin, Dr. Elsebeth Andre

SUMMARY

Duke Ulrik the Elder's coffin in Roskilde Cathedral

In Roskilde Cathedral, in the crypt beneath Christian IV's chapel, stands the pewter coffin of King Christian IV's younger brother Ulrik the Elder. It has long been in a state of severe disrepair, but in 2003-04 the Cathedral had the coffin examined and restored by the conservation department of the National Museum in collaboration with the Cathedral architect. The coffin has a three-sided lid and is slightly trapezoid. On the surfaces of the lid are engraved inscriptions and scriptural texts as well as Ulrik's coat of arms in an oval frame formed by the ribbon of the Order of the Garter.

Ulrik (1578-1624) became Prince-Bishop of the Schwerin diocese after the death of his grandfather, Duke Ulrik III, in 1603. In his youth he travelled extensively, among other countries in England, where he received the Order of the Garter from his brother-in-law, the English King James I. Ulrik died in March 1624 at the estate of Rühn, from where he was taken to his residential seat Bützow. The funeral was held at the Elisabeth Church on May 24th. Many prominent people from the north German area attended, and from Denmark came around a hundred noblemen with the Heir Apparent Prince Christian at

their head. After the funeral the coffin was placed in a newly-furnished crypt in the church. About twenty years later Christian IV had his brother's coffin brought back and installed beneath the new Royal Chapel in Roskilde. From a visitor to Bützow in 1634 we know that Ulrik's coffin was half-immersed in water. This situation, the subsequent transport and the weaknesses of the materials were the causes of the great decay of the coffin.

When the coffin was opened for investigation and restoration many different experts contributed observations and proposed solutions. Through holes in the pewter we could ascertain that the inside wooden parts had collapsed. Since the pewter coffin had to be straightened out and braced on the inside, it was necessary to cut the bottom free and lift the rest of the coffin off. An outside frame held the 230 kg upper part during the opening and during transport to the National Museum Back in the crypt Ulrik's subsided tomb lay covered with decomposed planks. As we removed these a picture emerged of how the coffin and the tomb had originally looked. The deceased lay wearing a full-length velvet cope, a funeral cap, knitted silk stockings and leather shoes; of underclothing a few silk ribbons remain. There were remains of a pillow of silk velvet and a covering sheet. On Ulrik's left side lay a partly gilded, impressive, but rusted sword in its scabbard. X-rays showed that the blade had fine openwork patterns. Four gold rings with inscriptions also lay in the tomb.

Each of the two slanted lid planks of the inner coffin had a hatch so that one could look in at the deceased before the coffin was placed in the outer casing. This was made at Jochim Vieck the Younger's workshop in Rostock and built up over a foundation of conifer wood such that the pewter plates had been soldered together on the wooden coffin and the pewter attached to the conifer wood with small moulded 'anchors'. The final closure was made at the head-end gable.

In December 2004 the restored and braced pewter coffin, surrounding a new inner coffin with Ulrik's tomb and tomb furnishings, was again placed in the crypt of Roskilde Cathedral.

Smykker fra Smørenge

- endnu et spændende fund fra Bornholms yngre jernalder

Af Michael Vennersdorf, Birthe Gottlieb og Ulrich Schnell

Bornholm har i mange år været leverandør af en stadig stigende mængde interessante metalsager fra jernalder og vikingetid, og en majdag i 2002 dukkede der af den bornholmske muld atter et spektakulært jernalderfund frem. Fire medlemmer af De Bornholmske Amatørarkæologer var 15. maj 2002 taget på rekognoscering på jernalderbopladsen Smørenge på det sydlige Bornholm med deres metaldetektorer. De fire går under kælenavnet "Rønnebanden", da de fortrinsvis dyrker den sydvestlige del af øen. Smørenge, der ligger 10 km øst for Rønne, er en såkaldt sortemulds-plads, en betegnelse som dækker over fundrige jernalderbopladser med ofte tykke kulturlag og mørkfarvet jord som følge af mange århundreders beboelse på stedet. Ifølge det meget store materiale, som amatørarkæologerne i årenes løb har indsamlet, har bopladsen på Smørenge været beboet fra omkring Kristi fødsel til slutningen af vikingetiden, hvorefter bebyggelsen flyttedes. Smørenge er også berømt for et stort skattefund af romerske denarer, som blev fundet og udgravet i 1983, se *Nationalmuseets Arbejdsmark 1984*.

Målet på denne dag var en del af bopladsen, som ikke tidligere var undersøgt med detektor. Det udvalgte område lå noget uden for den fundrigeste del af bopladsen, men det skulle vise sig at være uden betydning for dagens jagtlykke.

Fig. 1.
Det 30 cm lange forgyldte dragtspænde fra Smørenge.
"Dragebøjlen" er dekoreret med karvsnit og stempelornamentik. Sølvstangen på tværs af bøjlen fungerer som lukkeanordning. Perlen yderst til højre dækker over en samling, og når perlen skydes til side, kan stangen deles. Foto: John Lee.

The 30 cm long gilt costume brooch from Smørenge. The "Dragon Bow" is decorated with Kerbschnitt and punched ornamentation. The silver bar across the bow functions as a fastener. The bead on the far right covers a fastener, and when the bead is pushed aside the bar can be divided.

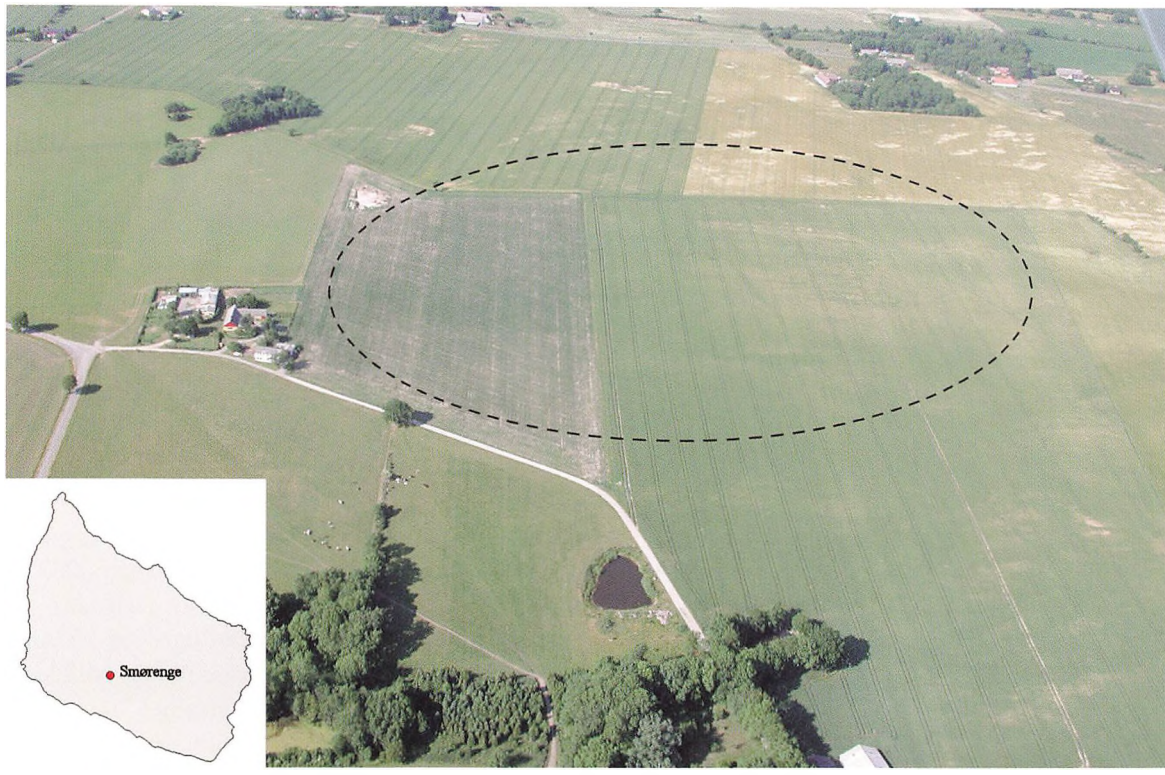

Fig. 2.
Luftfoto af Smørenge-bopladsen taget 27/6 2003. Den stiplede markering angiver det centrale bopladsområde, og øverst til venstre lige uden for den stiplede linje ses udgravningen. Foto: Mogens F. Jensen /Bornholms Museum.

Aerial photo of the Smørenge settlement taken on 27 June, 2003. The broken lines show the central settlement area, and at the top left just outside the broken line we see the excavation.

Inden dagen var gået, kunne "Rønne-banden" nemlig prale af fundet af et 30 cm stort forgyldt dragtspænde af sølv med et dragehoved i den ene ende (fig.1). Dragtspændet var ikke helt komplet, for på bagendens ene side manglede en stump. På midten af bøjlen var der desuden slået en lille flig af forgyldningen.

Denne "dragebøjle" er et unikum, og dateringen har derfor også været genstand for megen diskussion. De første bud spændte over et tidsrum på 700 år, fra år 400 til år 1100. Det er nu klart, at genstanden må dateres til den sene del af germansk jernalder eller den tidlige vikingetid, hvilket i årstal vil sige omtrent år 700-900.

I kølvandet på fundet af dragebøjlen fulgte en udgravning på fundstedet. Det er sædvane, at man undersøger, om der er spor efter nedgravningen eller flere genstande på fundstedet. I dette tilfælde var diskussionen af dragtspændets datering også en vægtig grund til at iværksætte en udgravning.

Udgravningen blev påbegyndt 22. april 2003. De interesserede findere var beredvilligt mødt frem med metaldetektorer for at hjælpe ved afgravning af muldjorden. Et par meter fra dragebøjlens fundsted kom et kraftigt signal, som antydede, at der var mere at komme efter. Gravemaskinen blev holdt væk fra området omkring signalet, og nu blev gravningen fortsat med ske (fig. 2).

Tæt på pløjelagets bund blev signalet kraftigere og forsigtigheden større. Pludselig sås en gylden glimten, og det viste sig at være de manglende stumper af dragebøjlen. Men det kraftige detektorsignal kunne ikke alene stamme fra de små stumper af dragebøjlen. Der måtte være mere.

Under mulden sås et irgrønt cirkelslag; det var randen på et bronzekar. Både inden for og uden for karret lå der lerkarskår. Da bronzekarret kunne indeholde

andet og mere end blot lerkarskår, blev det besluttet ikke at tømme karret på stedet. Hele jordklumpen med bronzekarret blev derfor afstivet med gipsgaze og pakket til transport. En sådan jordklump med uudgravede genstande fra udgravninger kaldes et præparat. Det blev sendt til Nationalmuseets Bevaringsafdeling, hvor tømning kunne foretages inden døre under mere velegnede forhold.

Efter ankomsten til Bevaringsafdelingen blev præparatet røntgenfotograferet for at se, hvad der gemte sig i karret. Der blev anvendt et industrirøntgenudstyr, som kunne producere røntgenstråling med tilstrækkelig høj energi til at kunne gennemtrænge det 35 cm tykke præparat.

Præparatet blev røntgenfotograferet både oppefra og fra siden.

Røntgenbilledet oppefra viste tydeligt det bronzekar, som kunne ses i jordoverfladen (fig. 3). Men man kunne også se, at der i karret lå en meget stor broche, en fibula. Den lå på siden og var af en velkendt type: en rygknapfibula fra yngre germansk jernalder. Røntgenbilledet fra siden gav et meget diffust billede, fordi røntgenstrålingen skulle gennentrænge både jord og gipsgaze. Man kunne kun ganske svagt se, at fibulaen lå midt i karret, og at karret havde form som et lille vaskefad. Fibulaen var næsten lige så lang som karrets diameter, og den ene ende stak igennem karvæggen.

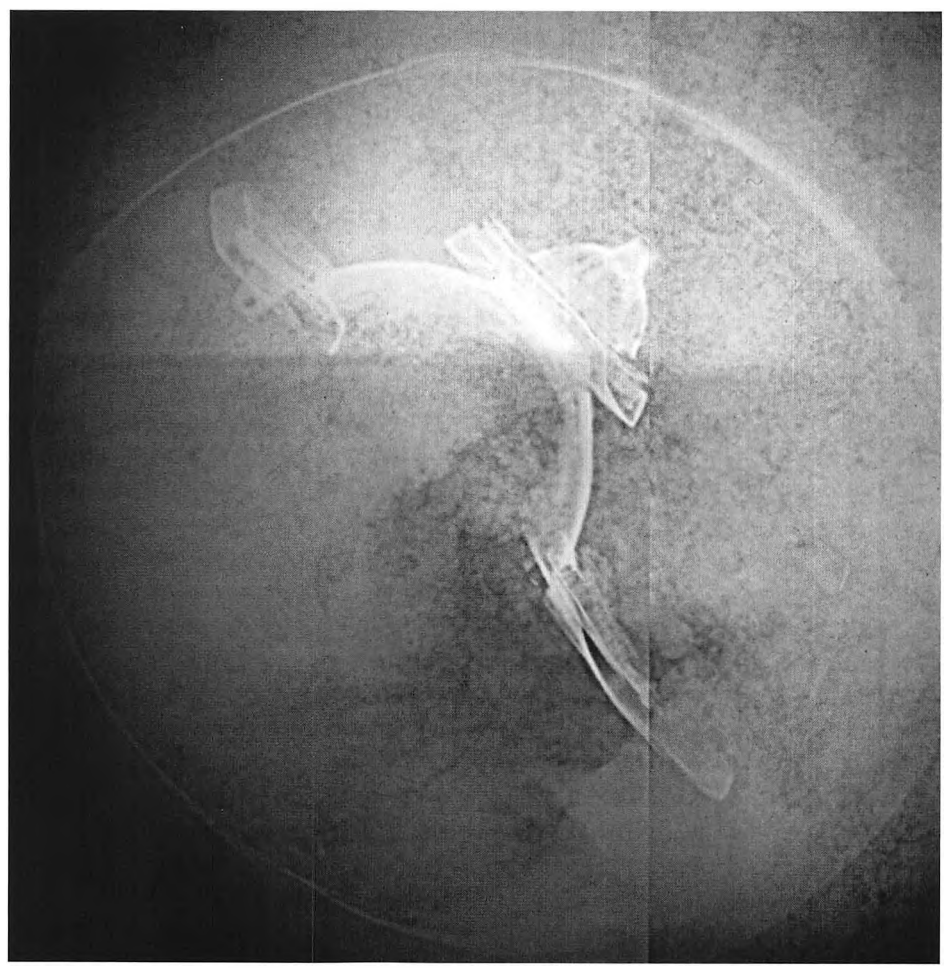

Fig. 3. Røntgenoptagelse af præparatet taget oppefra. Bronzekarrets sider ses som et lyst cirkelslag, og i karret ligger en ca. 18 cm lang rygknapfibula på siden. Den mørke tone i karrets midte under fibulaen afslører et hul i karrets bund. Røntgenoptagelse: Birthe Gottlieb.

X-ray of the block taken from above. The sides of the bronze vessel can be seen as a light circle, and in the vessel a c. 18 cm long disc-on-bow brooch lies on its side. The dark shade in the middle of the vessel below the brooch reveals a hole in the bottom of the vessel.

Nu fortsattes udgravningen af bronzekarret under lup. Røntgenoptagelserne havde vist os, hvilke metalgenstande der var i præparatet, men vi kunne også risikere at støde på glasperler, trægenstande eller tekstiler, som ikke ville være synlige på røntgenbillederne optaget med den høje energi.

Først blev der gravet frem til ydersiden af bronzekarret, som var uhyre tyndvægget. Det var gået i mange små stykker, som, fordi jorden holdt på dem, dog sad på deres rette plads. For at undgå det kæmpe puslespil, det ville være senere at skulle sætte dem sammen, måtte vi få dem til at blive hængende på deres indbyrdes rette plads, når de skulle tages op. Karrets afrensede yderside blev derfor dækket af en papmache bestående af lak og japanpapir, som dannede en afstivende, fastsiddende kappe. Karret kunne nu optages i store, sammenhængende flager. Jorden i karret blev udgravet med stor forsigtighed, indtil de grønne korrosionssalte fra rygknapfibulaen begyndte at dukke op. Da præparatet nu ikke var så tykt mere, kunne der optages røntgenbilleder ved lavere energi, så det blev muligt at se andet end blot metalgenstande.

Røntgenoptagelserne viste, at fibulaen var omgivet af adskillige perler (fig. 4). Den lå på siden i bronzekarret, var stærkt korroderet og derfor meget skrøbelig. Der blev løbende under udgravningen taget røntgenbilleder af fibula og perler

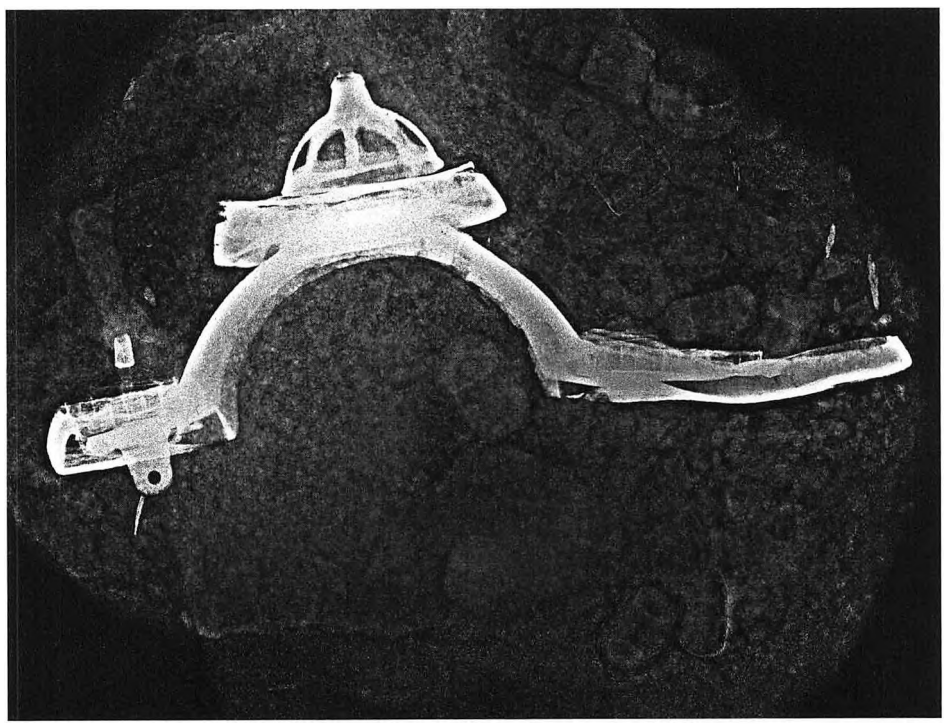

Fig. 4.
Røntgenbillede af præparatet taget efter fjernelsen af bronzekarret. Rygknapfibulaer har navn efter deres form, idet der på fibulaens bøjle (ryggen) er placeret en stor krans med en kuppel på (knappen). Omkring fibulaens fodplade ses tydelige omrids af glasperler. Røntgenoptagelse: Birthe Gottlieb.

X-ray of the specimen made after the removal of the bronze vessel. Disc-on-bow (or 'button-on-bow') brooches take their name from their shape, since there is a large convex ornamented 'button' on the bow of the brooch. Around the footplate of the brooch one can see the clear contours of glass beads.

Fig. 5.
Rygknapfibulaen set oppefra i naturlig størrelse. Til venstre den afrensede rygknapfibula. Øverst ses den rektangulære hovedplade med spor efter montering af to linseformede perler og imellem dem et mønster lig et stiliseret vædderhoved. Herunder er den vaffelmønstrede bøjle, hvorpå rygknappen sidder. Nederst ses fodpladen med de to bevarede linseformede perler. Imellem dem det fine Skt. Hans-kors. Til højre en røntgenoptagelse set fra samme vinkel. Rygknapfibulaens enkeltdele er angivet på billedet. Her er knappen dog fjernet. De lyseste områder på røntgenbilledet forekommer der, hvor røntgenstrålerne skal trænge igennem mest metal, og derfor er de lodretstående skillevægge i cloisonné-mønstrene meget tydelige. Ved bruddet på bøjlen kan man også se nitterne fra reparationen meget klart. Foto: John Lee, Røntgenoptagelse: Birthe Gottlieb.

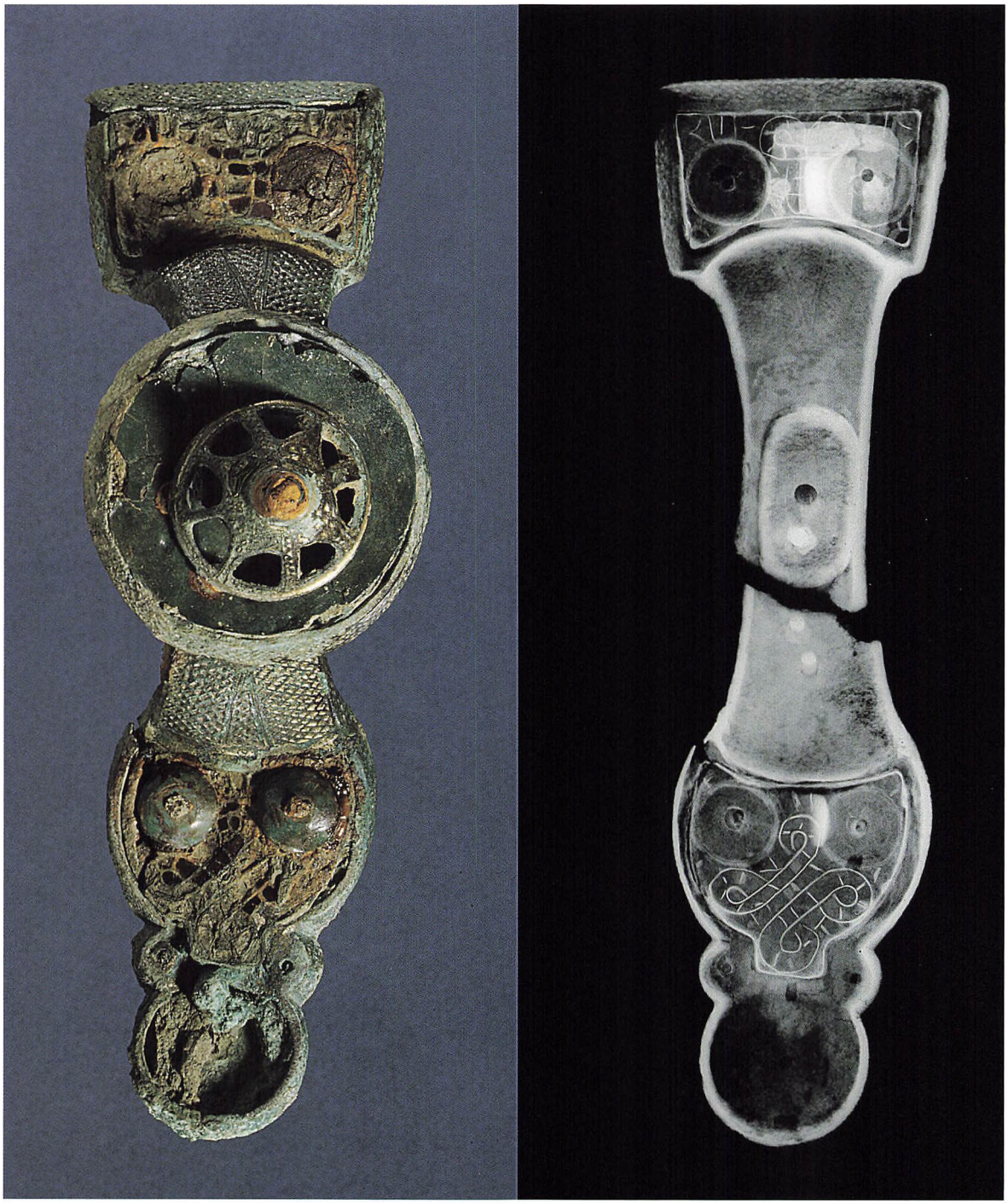

The disc-on-bow brooch viewed from above in natural size. Left: The cleaned disc-on-bow brooch. Top: The rectangular headplate with traces of the mounting of two lenticular beads and in between them a pattern like a stylized ram's head. Below this the honeycomb-patterned bow on which the disc sits. Bottom: The footplate with the two preserved lenticular beads. Between them the fine cross of St. John. Right: An X-ray from the same angle. The individual parts of the disc-on-bow brooch are shown in the picture. But now the disc has been removed. The lightest areas on the X-ray appear where the beam has to penetrate most metal, so the vertical dividing walls in the cloisonné patterns are very clear. At the break in the bow one can also see the rivets from the repairs very clearly.

fra flere vinkler. På disse kunne man se, at fibulaen var dekoreret med såkaldt cloisonné-arbejde, både på hoved- og fodplade samt på kransen af selve knappen (fig. 5). Cloisonné (af fransk cloison: skillevæg) dækker over en særlig måde at indfatte smykkesten på. Ved denne metode opbygges det ønskede mønster i celler med smalle skillevægge af metal. I disse celler fæstnes de slebne og tilskårne smykkesten. For at få smykkestenen til at skinne lægges ofte en tynd guld- eller sølvfolie som baggrund. Den mest benyttede smykkesten til denne dekorationsteknik er granat.

Røntgenoptagelserne viste også, at fibulaens bøjle havde været knækket. Bruddet var sket lige under knappen, og det var blevet repareret med en jernplade på undersiden af bøjlen. Jernpladen var nittet fast på hver side af bruddet. Det var altså en gammel og godt brugt fibula, som var blevet lagt i bronzekarret.

Fibulaens forskellige dele sad kun løst sammen, og det var derfor sikrest at adskille den. Dette lettede også håndteringen, når fibulaen skulle renses under mikroskopet. Da overfladen på kransen til knappen var renset frem, kunne dekorationen ikke ses. Der sås bare en glat bronzeplade. Var det muligt, at granaterne og cellerne var renset bort? En ny røntgenoptagelse af kransen viste, at cellerne og mulige granater stadig var der, men at de befandt sig under den glatte bronzeplade (fig. 6).

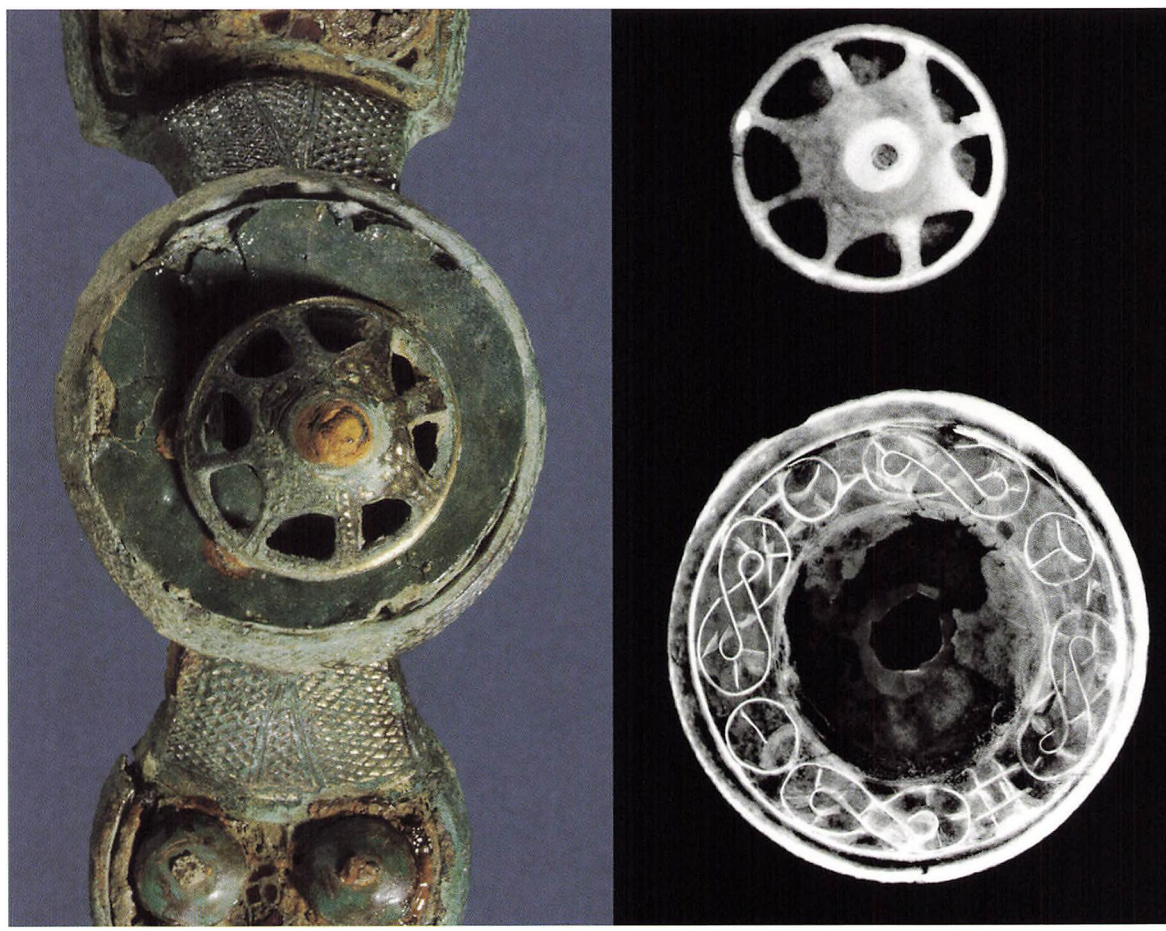

Kransens glatte bronzeplade var brudt i flere dele, hvilket gjorde det nemt at lirke et udsnit af denne op og se, hvor mange og hvilke sten der sad tilbage i cellerne. Man kunne nu se, at stenene var gråhvide og meget bløde i overfladen. Der blev taget en lille prøve af en af stenene, som blev analyseret med infrarød spektroskopi. Denne analyse bygger på det fænomen, at molekyler af forskellig struktur vil absorbere infrarød stråling på forskellig vis. Man har gennem tiden samlet en facitliste over analyserede kendte stoffer. Ved at sammenligne vore analyser med denne liste kunne de bløde sten således bestemmes til at bestå af bivoks og perlemor. Det er ikke ukendt, at man har anvendt denne masse som indlægning i cloisonné-dekoration på smykker.

Når en bronzegenstand ligger i jorden i mange år, vil den korrodere. Kobberet vandrer fra genstanden ud i omgivelserne og danner korrosionsskorper, der er iblandet sandskorn fra den omgivende jord. Disse skorper vil være langt hårdere end selve genstandens overflade, som er blevet porøs, fordi den mangler det kobber, der er forbrugt til at danne korrosionsskorpen. Det krævede derfor fingerkræfter med skalpel at fjerne denne skorpe uden at skade den svækkede, oprindelige overflade.

Indsatsen var dog rigeligt besværet værd, da fibulaen i afrenset tilstand var meget smuk. Den bar spor af forgyldning på næsten hele overfladen. På hoved- og fodplade var der sat granater i den før omtalte cloisonné-teknik. Mange af de celler, hvor der formodentlig skulle have siddet en granat, var dog tomme. På fodpladen sad desuden to dybgrønne, linseformede perler af ben, og på hovedpladen kunne man se, at to lignende perler havde været monteret. Den grønne farve stammer fra kobbersalte fra fibulaen. Disse linseformede perler var fæstnet til underlaget med en jernstift, hvis rust kunne ses i hver perles midte. Hver perle sad fast på en lille træcylinder, som er blevet bestemt til at være udskåret af en hasselgren.

Fig. 6. Nærbilleder af fibulaens rygknap. Til venstre som den ses med det blotte øje og til højre en røntgenoptagelse af den adskilte knap. De ottetalsformede mønstre på rygknappens krans er dækket af en rund bronzeskive, men på røntgenbilledet træder de tydeligt frem. Foto: John Lee. Røntgenoptagelse: Birthe Gottlieb.

Close-ups of the 'button' on the brooch. Left, as it is seen by the naked eye, and right, an X-ray of the dismantled button. The figure-of-eight patterns on the ornamentation of the button are covered by a round bronze disc, but they appear clearly in the X-ray.

De indlagte granater var sat i sirlige mønstre, forskellige fra hinanden på hver del af fibulaen. Mønstret på hovedpladen minder om et meget stiliseret vædderhoved. Dette mønster er velkendt på andre rygknapfibulaer, ligesom det er støbt plastisk på visse smykkegenstande. Det var altså en fast del af repertoiret for jernalderens smykkemagere.

På fodpladen (fig. 5) ses imellem de to linseformede perler et Skt. Hans-kors, som i vore dage er mest kendt som vejviser til kulturhistoriske seværdigheder i Norden. Selvom Smørenge-fibulaen absolut er seværdig, er det næppe som sådan, Skt. Hans-korset skal tolkes her. Skt. Hans-korset har fået sit navn, fordi symbolet af og til i middelalderlige kalendere optræder ved Johannes Døberens navnedag, Skt. Hansdag den 24. juni. Symbolets betydning i den sene jernalder og vikingetid er imidlertid ukendt. Blandt de rigt varierede motiver på gotlandske billedsten finder vi også Skt. Hans-korset. På en billedsten fra Havor, Gotland, ses et Skt. Hans-kors i en meget dominerende placering midt på stenens flade. Denne afbildning er dog af lidt ældre dato end vor fibula, nemlig fra germansk jernalder omkring år 500.

Fodpladens cirkelformede afslutning har sandsynligvis også været dekoreret med cloisonné-indlægning, som tilfældet er med andre rygknapfibulaer af samme type. På et tidspunkt, inden rygknapfibulaen blev lagt i bronzekarret, er denne indlægning dog forsvundet. Som på hoved- og fodplade er de hvide sten på kran-

Fig. 7.
Nærbillede af Smørenge-fibulaens vaffelmønstrede bøjle. Mønstret er delt i tre bånd, hvoraf det midterste har form som en kile. I spidsen af denne kile ses et af nittehullerne fra reparationen af bøjlen. Foto: John Lee.

Close-up of the honeycomb-patterned bow of the Smørenge brooch. The pattern is divided into three strips of which the middle one is wedge-shaped. At the point of this wedge we see one of the rivet-holes from the repairs to the bow.

Fig. 8.
Nærbillede af knappen.
Foto: John Lee.

Close-up of the button.

sen også indlagt i et fint mønster (fig. 6). Her består mønstret af fire ottetalsformede slyngninger vekslende med en udfyldt cirkel, og som de førnævnte mønstre har også dette paralleller i andre skandinaviske fund. Ottetalsformen i denne placering er sandsynligvis en stiliseret udgave af slangefigurer, som vrider sig.

Store dele af fibulaen er udsmykket med et vaffelmønster, der er magen til det mønster, vaflen får, når man anvender et svensk vaffeljern. Vaffelmønstret udsmykker alle de lodrette kanter samt bøjlens overside (fig. 7).

På rygknappens kuppelformede krone ses smalle savtakkede ornamenter på base og ben, og nær kronens top ses fire flader med slyngede bånd (fig. 8).

Efter afrensningen af fibulaen var det muligt at se nærmere på dens enkelte dele. Udvalgte steder på fibulaen blev undersøgt i et Scanning Elektron Mikroskop med Energi-Dispersiv Spektrometri (SEM/EDS) for at få viden om, hvilke materialer der var anvendt til fremstillingen af fibulaen. Der kan optages to typer billeder med et scanning elektron mikroskop. Sekundær elektron-billeder giver oplysninger om overfladens form, mens backscatterbilleder viser, om prøven består af lette eller tunge grundstoffer. De tungeste grundstoffer giver det største signal, således at områder med tunge grundstoffer er lysere end områder med lette grundstoffer. Der blev optaget et backscatterbillede af et område med granatindlægninger på fibulaen (fig. 9). Når skillevæggen og områder på granaten er mørke, skyldes det organiske belægninger. Sølv er, som det tungeste grundstof i dette billedfelt, det lyseste.

Fig. 9.
På denne SEM-optagelse ses en af de indlagte granater. De enkelte dele lyser op efter tyngden af de grundstoffer, de består af. Når skillevæggen og områder på granaten er mørke, skyldes det en organisk belægning. Cellen til højre for granaten er tom, men det ses, at den bagvedliggende metalfolie er af sølv, der som det tungeste grundstof i dette billedfelt også er det lyseste. Foto: Ulrich Schnell.

On this SEM image we see one of the inlaid garnets. The individual parts are lighter-coloured depending on the weight of the elements of which they consist. The darkness on the dividing-wall and areas of the garnet is due to an organic coating. The cell to the right of the garnet is empty, but it can be seen that the underlying metal foil is silver, which as the heaviest element in this picture area also appears lightest in colour.

Med energi-dispersiv spektrometri er det muligt at bestemme, hvilke grundstoffer overfladen består af, og dermed optage billeder af de enkelte grundstoffers fordeling i overfladen (fig. 10). Grundstoffordelingen viser, at granaten er en jern-magnesium granat, en såkaldt pyrop-almandin-granat, også kendt som smykkestenen bøhmisk granat. Det fremgår endvidere, at det mørke område indeholder ilt og kulstof. Der er derfor tale om en organisk belægning. Belægningen er så tyk på skillevæggene, at kun kobber fra korrosionsprodukter på overfladen lader sig afsløre i elektronmikroskopet.

Bøhmiske granater forekommer i en ganske bestemt bjergart kaldet eklogit. De findes kun i få geologiske forekomster i Europa, og historisk er det forekomster i Spanien og i Tjekkiet (deraf udtrykket bøhmiske granater), der har leveret granater i smykkestenskvalitet. I vore dage kommer de fleste granater fra Kenya og Tanzania.

Undersøgelsen ved scanning elektron mikroskop har altså kunnet fortælle om granaternes herkomst, og at der ved opbygningen af cloisonné-mønstret er anvendt sølvfolie som baggrund og et kobberholdigt metal til skillevæggene. Dette er vigtigt at vide, når man ved senere lejligheder vil sammenligne Smørenge-fibulaen med andre samtidige smykker med cloisonné-indlægninger.

Rygknapfibulaen har hovedrollen i denne artikel, men for helhedens skyld vil vi også omtale de øvrige genstande, som kom for en dag under udgravningen af præparatet. Alle fundets enkeltdele er nemlig vigtige for sammenhængen og dateringen.

Selve bronzekarret er tyndvægget og uden ornamentering. Karret er temmelig slidt og har i bunden et cirkulært hul. Generelt er bronzekar fra sen jernalder/vikingetid en sjældenhed i Skandinavien, men på Gotland er hyppigheden større end andre steder. Her optræder de i grave på bl.a. den store gravplads Barshaldershed fra sidste halvdel af vikingetiden, 900- og 1000-tallet. Det er dog usikkert, om det bornholmske kar er af samme type som de gotlandske, og en tidligere datering kan derfor ikke udelukkes.

I og lige omkring bronzekarret blev der fundet seks lerkarskår, der stammer fra det samme lerkar og kan dateres til sen jernalder. Det største af disse var lagt i

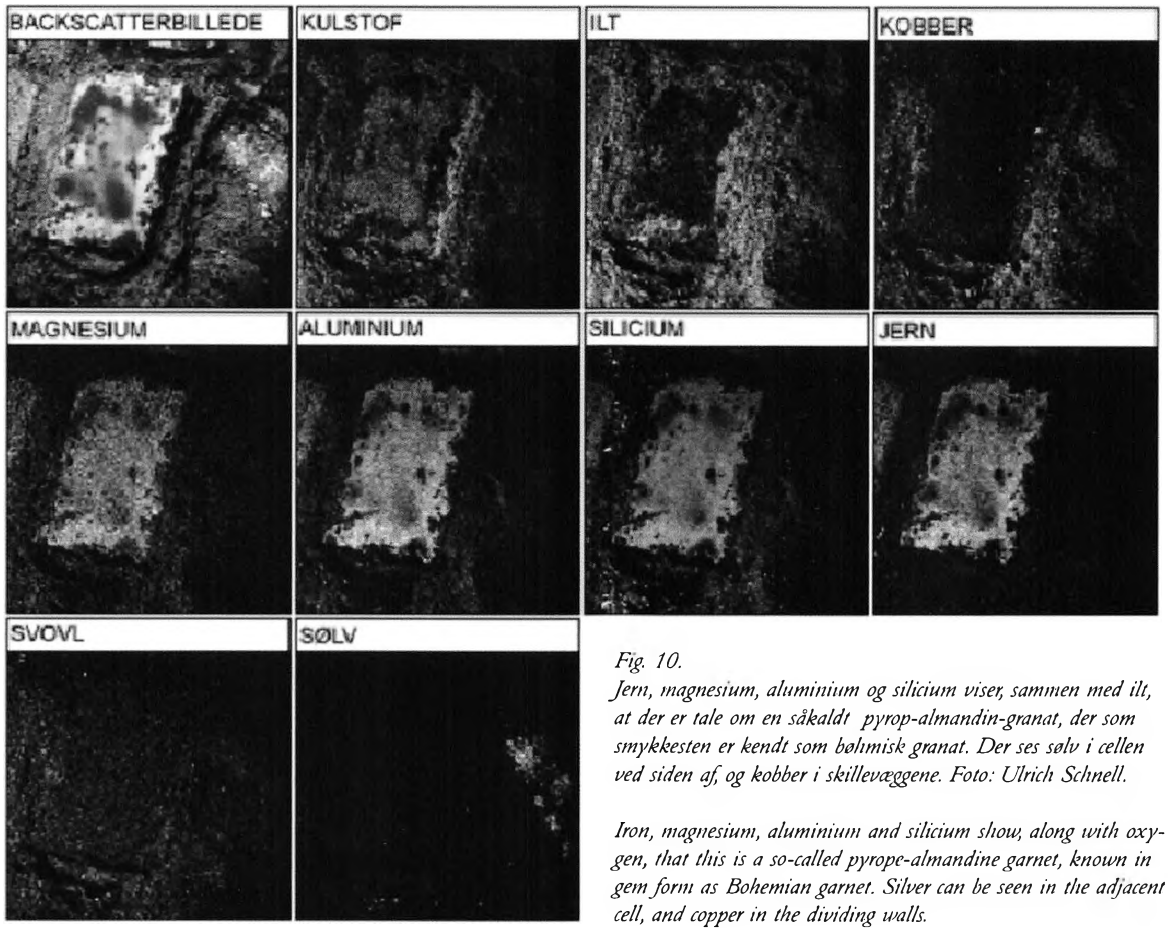

Fig. 10.
Jern, magnesium, aluminium og silicium viser, sammen med ilt, at der er tale om en såkaldt pyrop-almandin-granat, der som smykkesten er kendt som bøhmisk granat. Der ses sølv i cellen ved siden af, og kobber i skillevæggene. Foto: Ulrich Schnell.

Iron, magnesium, aluminium and silicium show, along with oxygen, that this is a so-called pyrope-almandine garnet, known in gem form as Bohemian garnet. Silver can be seen in the adjacent cell, and copper in the dividing walls.

bunden af bronzekarret som en nødtørftig reparation af hullet i karret. Foruden lerkarskårene blev der også fundet 15 glasperler og fire bronzeperler. Perlerne har sandsynligvis dannet en kæde på en snor. Perlerne er tydeligvis yngre end rygknapfibulaen, idet der generelt er tale om typer, som dateres til vikingetid.

Rygknapfibulaernes tidligste form finder man i romersk jernalder i 2. århundrede e.Kr., og i de efterfølgende perioder undergår den mange forandringer i form, ornamentering og størrelse, indtil typen endelig går ud af brug i Skandinavien i løbet af den tidlige vikingetid. På Gotland holder man imidlertid stædigt fast i dette dragtspænde, for her ses de sidste eksemplarer så sent som i 1000-tallet. Smørenge-fibulaen kan stilmæssigt dateres til anden halvdel af det 700-tallet, måske endda tæt på skiftet mellem 700- og 800-tallet. En genstands form og stil daterer imidlertid kun det tidspunkt, hvor den blev fremstillet. Til dette skal lægges en ofte ukendt brugstid, som kan variere meget. På Smørengefibulaens jævne slid kan vi se, at den har været i brug i meget lang tid. De to omtalte reparationer og den manglende indlægning i fodpladens runde afslutning underbygger dette. Fibulaen må også have haft stor betydning for ejeren, som har valgt at reparere den i stedet for at kassere den. Ved den minutiøse afrensning af fibulaen blev der ikke iagttaget løse granater eller rester af forgyld-

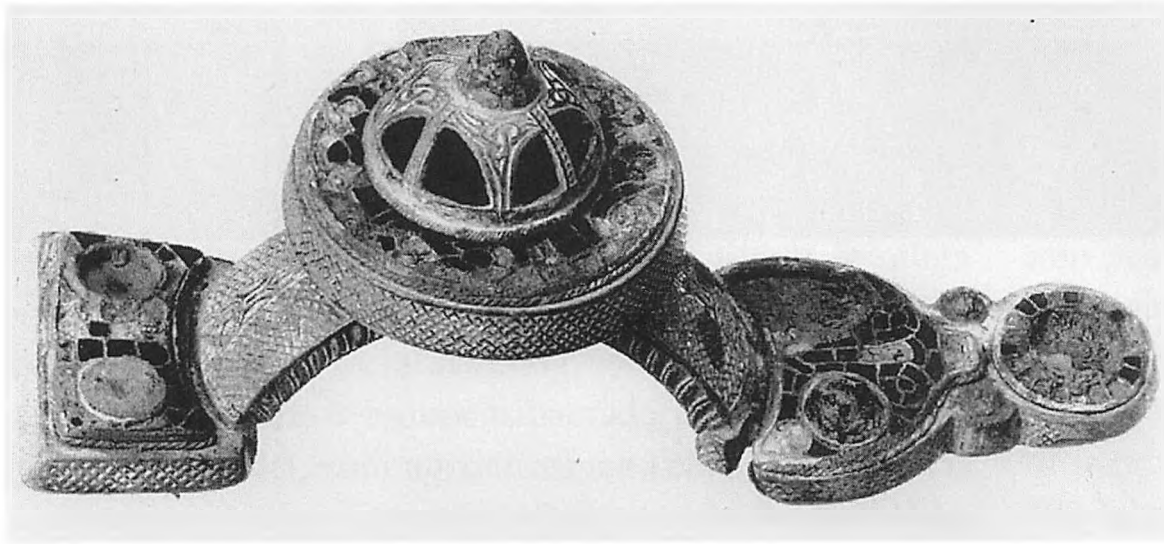

Fig. 11. Rygknapfibulaen fra Ruda i Östergötland, fundet ved markarbejde i 1902. Ligheden med Smørenge-fibulaen består i det stiliserede vædderhoved på fodpladen og ottetalsformerne på kransen. Desuden er fibulaerne næsten identiske i form og størrelse. Foto: Antikvarisk-Topografisk Arkiv, Stockholm.

The disc-on-bow brooch from Ruda in Östergötland, found during work in the fields in 1902. The similarity to the Smørenge brooch is apparent in the stylized ram's head on the footplate and the figure-of-eight shapes on the button ornamentation. In addition the brooches are almost identical in form and size.

ningslaget i jorden omkring fibulaen, og dens stand må derfor helt og holdent stamme fra oldtiden.

Selvom Smørenge-fibulaen er fundet i en usædvanlig sammenhæng, er den ikke en unik genstand som den bøjlefibel, der ledsagede den ved nedlæggelsen. I det mellemsvenske område er der fundet to rygknapfibulaer, som har stor lighed med Smørenge-fibulaen. Det drejer sig om to fund fra hhv. Ruda, Skedevi sogn i Östergötland samt Tuna, Badelunda sogn i Västmanland (fig. 11, 12 og 13).

Fibulaen fra Ruda formodes at stamme fra en grav, men den blev fundet ved markarbejde, og der er derfor ingen viden om, hvilke øvrige genstande der har hørt til dette gravudstyr. Rygknapfibulaen fra Tuna blev fundet ved udgravning af en bådgrav fra omkring år 800. Den var en del af et smykkesæt bestående af rygknapfibulaen, to mindre dragtspænder, tre hængesmykker samt godt 30 glasperler, som måske har siddet sammen i en kæde.

Som allerede antydet har disse rygknapfibulaer meget stor lighed med Smørenge-fibulaen. Form, størrelse og ornamentering er stort set ens for de tre fibulaer, men Tuna-fibulaen har dog en defekt i den forstand, at kransen på rygknappen mangler. Det er ikke sandsynligt, at den oprindelig er fremstillet uden krans, da der fra perioden slet ikke kendes tilsvarende "amputerede" rygknapfibulaer.

Fibulaerne fra Ruda og Tuna adskiller sig også fra Smørenge-fibulaen, ved at deres forgyldning er meget bedre bevaret; på Tuna-fibulaen så godt som intakt.

Bedømt ud fra de ydre ligheder er der et meget nært slægtskab mellem disse tre fibulaer, og der er stor sandsynlighed for, at de er lavet på det samme værksted og derfor samtidige. Disse paralleller til Smørenge-fibulaen er altså fra grave, mulige såvel som sikre, men resultaterne af udgravningen på Smørenge, samt den samlede tolkning af bronzekarrets indhold peger i en anden retning for det her behandlede fund.

Vi skal derfor vende tilbage til fundstedet for at tage udgravningssituationen nærmere i øjesyn. Under afrensningen omkring bronzekarret og ved den efterfølgende optagelse af præparatet blev der ivrigt søgt efter den nedgravning,

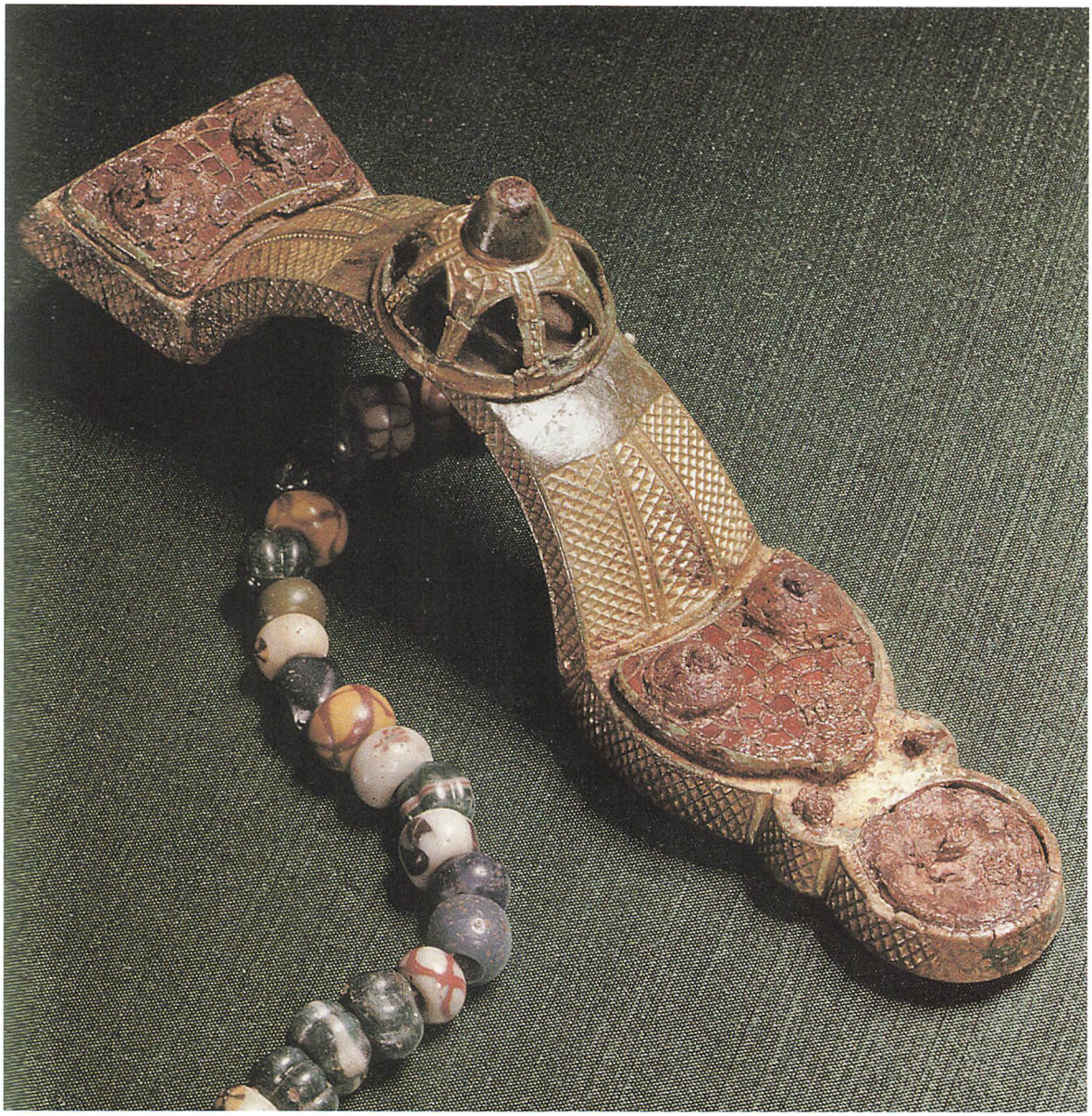

Fig. 12.
Fra grav 35 på gravpladsen ved Tuna, Badelunda sogn i Västmanland kommer denne prægtfulde rygknapfibula. Også denne fibula har stor lighed i form, størrelse og dekoration med Smørenge-fibulaen. Forgyldningen er stort set intakt, men kransen på rygknappen mangler. Foto: Stig Johansson, Västmanlands läns museum.

From Grave 35 at the burial site at Tuna, Badelunda in Västmanland, Sweden, comes this magnificent disc-on-bow brooch. This brooch too bears great resemblances in form, size and decoration to the Smørenge brooch. The gilding is almost intact, but the button ornamentation is missing.

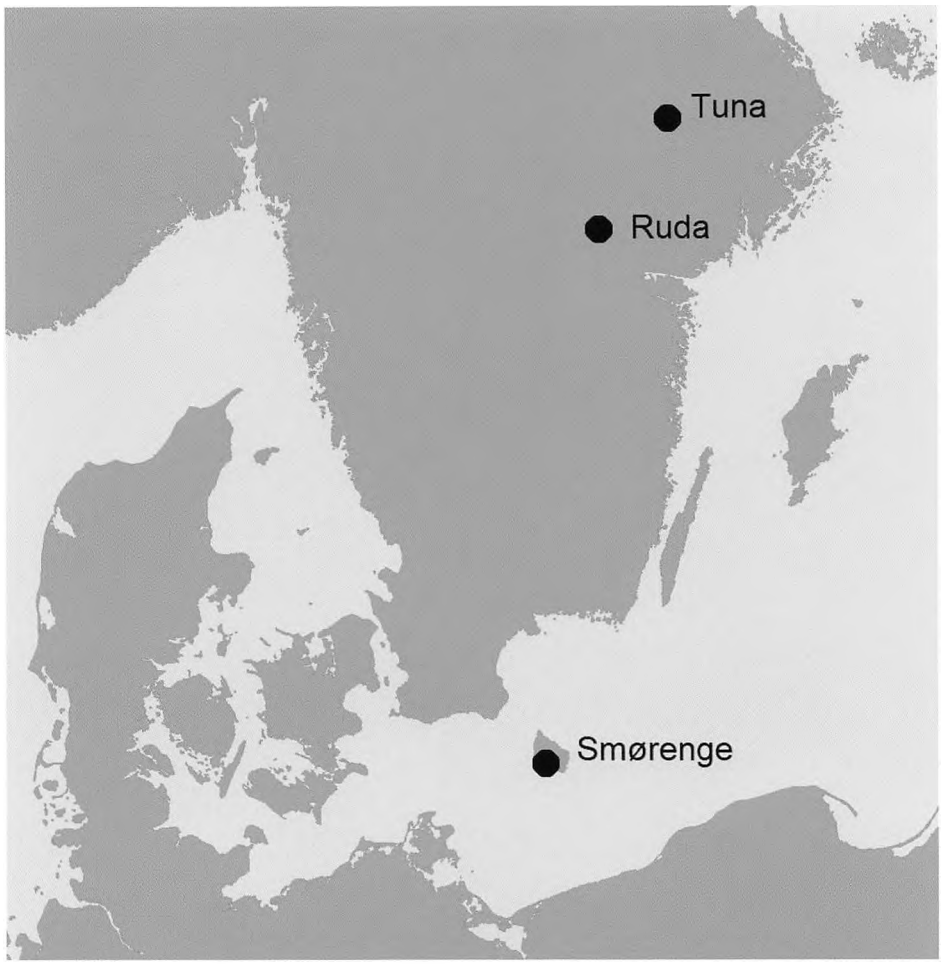

Fig. 13.
Kort over lokaliteter nævnt i teksten.

Map of sites mentioned in the text.

bronzekarret var sat i. Det var vigtigt for at afklare bronzekarrets eventuelle samhørighed med andre anlæg på stedet. Det lykkedes imidlertid ikke at lokalisere afgrænsningerne på det hul, som nødvendigvis må være gravet for at sætte karret ned. Dette må betyde, at nedgravningen har været meget snævert tilpasset til bronzekarret. Der blev under udgravningen i det hele taget ikke fundet spor efter huse eller grave. Det kan skyldes, at området har været for vådt og lavtliggende. Der blev derimod fundet et antal store gruber, sandsynligvis lergruber, som efter det sparsomme fundmateriale at dømme er fyldt op i løbet af sen romersk jernalder og germansk jernalder. Dette er ca. 400 år før placeringen af bronzekarret, som er foregået engang i 900-tallet. Gruberne og nedsættelsen af bronzekarret er altså ikke samtidige.

På et kort over Bornholms Vestre Herred fra 1865 ses det, at et mindre areal umiddelbart vest for og overlappende med udgravningen ligger som en uopdyrket, fugtig eng, og afgrænsningen på dette engareal er også dokumenteret i udgravningen. Næsten alle gruberne var dækket af et rødviolet, let sandet lag, og dette lag må være dannet ved den første opdyrkning af engen. På fig. 14 ses en forenklet plan over udgravningen med angivelse af gruberne, det rødviolette lag og afgrænsningen på den eng, som tidligst er blevet opdyrket sidst i 1800-tallet.

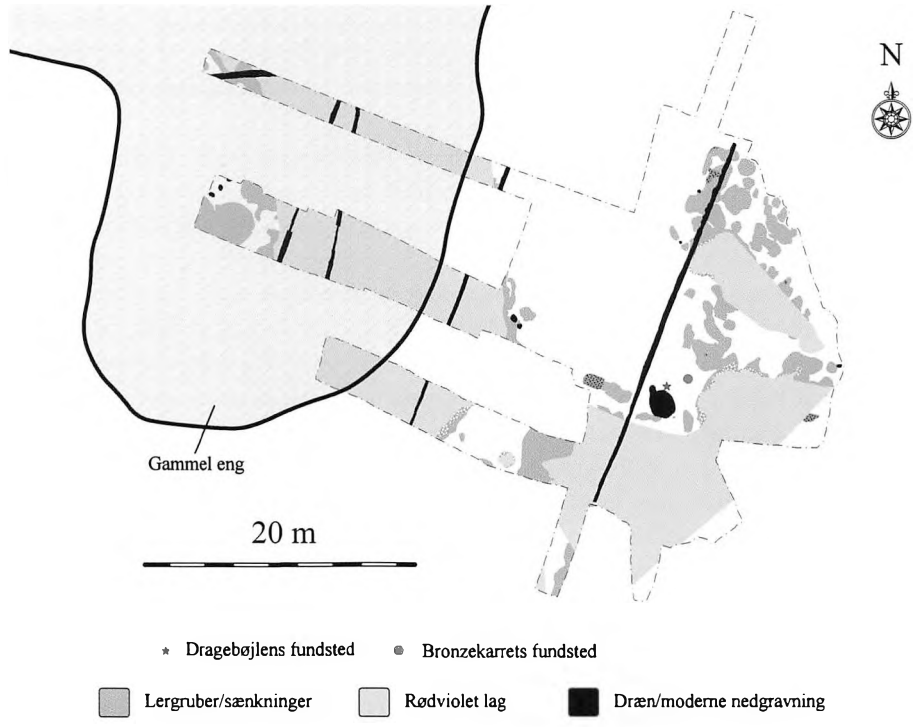

Fig. 14. Forenklet plan over udgravningen på Smørenge. Nedgravningen mellem det østligste dræn og bronzekarrets fundsted er nedkulingen af en stor sten. Dragebøjlen og bronzekarret er sandsynligvis nedgravet ved stenen som et offer.

Simplified plan of the excavation at Smørenge. The pit between the easternmost drain and the find-spot for the bronze vessel represents the site of a large stone. The dragon bow and the bronze vessel were probably buried by the stone as a sacrifice.

Med forbehold for præcisionen af historiske kort ser man, at der er god overensstemmelse mellem engens udbredelse og det rødviolette lag. Fladen, hvor bronzekarret blev sat ned, har altså været indrammet af små, fugtige sænkninger.

Kun et par meter fra bronzekarret blev der ved afgravningen fundet toppen af en stor sten. Efter afrømningen blev der også afrenset ved stenen, og omkring den viste sig et bånd af muld. Stenen var en stor gråhvid sten af porfyr, som måtte være blevet kulet ned, fordi den var i vejen for markens dyrkning. Hvornår denne nedkuling er sket, kan ikke siges med sikkerhed. Stenen har sandsynligvis stået tættere på det sted, hvor dragebøjlen og bronzekarret blev sat ned, og kan på den måde have beskyttet genstandene mod ploven. Efter nedkulingen har ploven haft frit spil, og på et tidspunkt er et plovskær kommet forbi og har fjernet dragebøjlen fra fundet.

Smørenge-fundet består af genstande, som teoretisk set kunne udgøre et gravfund. Men da der ikke er fundet nogen form for grav ved udgravningen, må fundet tolkes i anden retning. Sliddet på rygknapfibulaen samt de øvrige genstandes lidt ramponerede fremtoning taler også imod, at det er et gravfund, da gravgods som regel er i pænere stand, som tilfældet var med de to nævnte gravfundne fibulaer.

Det mest nærliggende er, at vi med Smørenge-fundet har at gøre med et offer. Offerfund ved vådområder og store sten er velkendte fænomener fra stort set alle de forhistoriske perioder i Skandinavien.

Vi kan ikke sige noget om, hvilke guddomme genstandene er ofret til, eller ved hvilken lejlighed det er foregået, men Smørenge-fundet aktualiserer i høj grad de ideer, som blev præsenteret af den svenske arkæolog og konservator Birgit Arrhenius i midten af forrige århundrede. Ud fra ikonografiske, historiske

og fundmæssige overvejelser sandsynliggør hun nemlig, at rygknapfibulaer af en monstrøs størrelse har tjent som en slags fysiske manifestationer af gudinden Frejas prægtige smykke Brisingamen. Brisingamen er omtalt i Trymskvadet i den ældre Edda samt i Beowulf-kvadet.

Et interessant fællestræk mellem Smørenge-fibulaen og andre rygknapfibulaer, som er blevet fremhævet af Arrhenius, er, at de har været repareret og viser et betydeligt slid. De har altså også haft en brugstid, som sandsynligvis ligger ud over den oprindelige ejers liv. Tilstanden af Smørenge-fundets genstande kan måske godt undre, for hvorfor har man valgt at ofre disse slidte genstande til en guddom? For lerkarrets og bronzekarrets vedkommende kan vi ikke udelukke, at skaderne er påført dem med forsæt; måske skal vi derfor forestille os, at det er gjort for at ødelægge dem for menneskeverdenen, men ikke for guderne.

Sammensætningen af rygknapfibulaen og glasperlerne i et offerfund vækker også til eftertanke. Fra ældre germansk jernalder omkring år 500 har vi i Danmark nemlig en halv snes fund, hvor pragtfulde fibulaer og hængesmykker af guld er fundet sammen med et lille antal glasperler. Desværre er det ikke muligt at udtale sig om, hvilke anlægstyper de stammer fra, da disse fund alle er gjort under markarbejde eller tørveskæring i moser. Sidstnævnte fundsituation mere end antyder dog, at vi i disse tilfælde også har at gøre med ofringer i vådområder.

Smørenge-fundet knytter altså an til en offerskik, som med tanke på de forskellige dateringer må siges at have været meget vedholdende. Offerfundets tilknytning til en samtidig bosættelse er endnu ikke fuldt afklaret, men fund fra 900-tallet er generelt sparsomt repræsenteret på stedet i forhold til de tidligere perioder. Dette skal tilskrives, at der i løbet af vikingetiden sker en flytning af bebyggelsen på Smørenge nærmere placeringen af de moderne gårde i området.

På grund af fundets sammensætning og datering, og ikke mindst den unikke dragebøjle, som i denne artikel har fået en lidt stedmoderlig behandling, er Smørenge-fundet vigtigt. Artiklens forfattere har derfor planer om at fortsætte arbejdet med de mange aspekter af fundet, som kan give ny viden om de nævnte rygknapfibulaers indbyrdes slægtskab og den yngre jernalders ofringer af smykker. Stilmæssige sammenligninger og tekniske analyser som dem, Smørenge-fibulaen har været underkastet, vil kunne afsløre, om det vitterligt er den samme håndværker, der har lavet fibulaerne fra Smørenge, Ruda og Tuna.

Desuden mangler den spændende historie om dragebøjlen, som jo satte det hele i gang, også at blive fortalt.

Det samlede fund vil kunne ses på Nationalmuseet, når nyopsætningen af Danmarks Oldtid åbner i maj 2008.

Litteratur

B. Arrhenius: Det Flammande Smycket. Fornvännen nr. 57, 1962.

SUMMARY

Jewellery from Smørenge

- another fascinating find from the Late Iron Age on Bornholm

In 2002 amateur archaeologists with metal detectors found a large, unique brooch in a field at Smørenge on Bornholm. The jewel looked like a boat of gilded silver with a dragon's head in the prow, and it was so unusual that the archaeologists had difficulty giving it an accurate dating.

The next year the Bornholm Museum conducted an excavation at the place where the brooch had been found. The detector readings soon showed that there was more to be found in the field. A few fragments from the dragon jewel emerged, and beneath them potsherds and the edge of a bronze vessel were uncovered. The find was not dug up at the spot, but set in plaster and taken up with soil and surroundings and sent to the conservation department of the National Museum, where it could be X-rayed and dug out in the best possible conditions.

The X-ray examination showed that the bronze vessel contained yet another item of jewellery, a so-called 'disc-on-bow' brooch, and a number of glass beads. The brooch was of gilded bronze with inlay of garnets in cloisonné. At one point on the brooch the garnets formed a Cross of St. John, the figure used nowadays to signal the presence of antiquities all around the Nordic countries. The garnets were examined in an electron microscope with an X-ray analyser. This investigation showed that the garnets were of a type that originated from Bohemia.

The brooch type was not unknown and on the basis of the style could be dated to the Germanic Iron Age. In Sweden two brooches have been found, one from Ruda in Östergötland and one from Tuna in Västmanland, which are so like the disc-on-bow brooch from Smørenge that they were probably all made in the same workshop.

The brooch from Ruda was found during fieldwork, while the brooch from Tuna was found in an archaeological excavation of a boat grave.

In the excavation at Smørenge no traces were found of a contemporary settlement or signs of burials in the field – only a number of smallish pits; but there is every indication that it is an offering. Both the bronze vessel and the disc-on-bow brooch from Smørenge bear the marks of many years of use and wear, of which one must take account in the dating of the find. The style of the disc-on-bow brooch points to a dating around the year 800, but the selection of beads point to the 10th century.

It will be possible to see the find in the new display of Danish Prehistory that will open in 2008.

Gundestrupkedlen og naturvidenskaberne

Af Svend Nielsen

Gundestrupkedlen (fig. 1), der fremkom ved tørvegravning i Himmerland i 1891, er et af Nationalmuseets absolut bedst kendte fund. Desuden har den gennem et århundrede været en af de mest omdiskuterede genstande fra Europas jernalder – uden at det har ført til enighed om dens alder og oprindelse.

I 2002 blev det, takket være en bevilling fra VELUX FONDEN, muligt at foretage nye undersøgelser af Gundestrupkedlen i et samarbejde mellem Det Kongelige Danske Kunstakademi, Konservatorskolen og Nationalmuseet. Som følge heraf blev kedlen udtaget fra udstillingen og anbragt på Nationalmuseets Bevaringsafdeling. Her foregik den omfattende udtagning af prøver, og en række forskere fra både ind- og udland deltog i det efterfølgende analysearbejde.

Fig. 1. Gundestrupkedlen har en randdiamter på ca. 70 cm og vejer næsten ni kilo. Rekonstruktionen af kedlen, som vi kender den i dag, skyldes især skarpsindige iagttagelser gjort af Nationalmuseets daværende direktør, Sophus Müller, der i 1892 publicerede det første videnskabelige værk om kedlen. Foto: John Lee.

The Gundestrup Cauldron has an outside diameter of about 70 cm and weighs almost nine kilos. The reconstruction of the cauldron as we know it today is mainly due to shrewd observations by the then director of the National Museum, Sophus Müller.

Fig. 2.
Gundestrupkedlen blev i sin tid fundet i adskilt tilstand, hvor de enkelte dele lå i den hvælvede underdel. Her ses de enkelte dele: til venstre de syv yderplader og til højre to fragmenter af randen og et lille stykke af dennes jernkerne samt de fem inderplader og "tyrepladen". Nederst ses et fotografi af underdelen. Stregtegning af pladerne: E. Rondahl 1893.

The Gundestrup Cauldron was originally found in dismantled form, where the individual parts lay in the concave bottom. Here we see the parts: on the left the seven outer plates and on the right two fragments of the edge and a small piece of its iron core as well as the five inside plates and the 'bull plate'. At the bottom, a photograph of the lower part.

Fig. 3.
Gundestrupkedlens enkelte dele blev røntgenfotograferet for lettere at kunne studere forskellige tekniske detaljer. Her ses et røntgenfoto af "tyrepladen". I de hvide områder er sølvet tykkest og i de sorte meget tyndt, f.eks. på det fint forarbejdede, oprejste tyrehoved. Røntgenfoto og digitalisering: Birthe Gottlieb, Nationalmuseets Bevaringsafdeling.

The separate parts of the Gundestrup Cauldron were X-rayed so it would be easier to study various technical details. Here we see an X-ray of the 'bull plate'. In the white areas the silver is thickest and in the black ones it is very thin, for example on the finely worked raised bull's head.

For at museumsgæster ikke skulle gå helt forgæves, blev kedlen i dele af undersøgelsesperioden, der strakte sig over ca. seks måneder, i udstillingen erstattet af en af de udmærkede, eksisterende kopier, der næsten ikke kan skelnes fra originalen.

I betragtning af den intensive forskning, der i tidens løb er foregået omkring Gundestrupkedlen, kunne man spørge, om det virkeligt var nødvendigt igen at foretage undersøgelser og tro på, at der gennem disse kunne opnås nye resultater. Hertil kan der ubetinget svares ja, idet undersøgelserne især tog sigte på at anvende forskellige naturvidenskabelige metoder, der først er blevet tilgængelige inden for de seneste årtier. Nu, hvor analysearbejdet stort set er afsluttet, og med mange nye resultater til følge, er der al mulig grund til at berette herom, idet hovedvægten vil blive lagt på de naturvidenskabelige analyser.

Inden det sker, vil det være på sin plads ganske kort at beskrive de enkelte dele, Gundestrupkedlen består af (fig. 2). I alt drejer det sig om 17 dele, nemlig syv nærmest kvadratiske yderplader, fem rektangulære inderplader, en stor, hvælvet bund/underdel, den cirkulære 'tyreplade' samt to fragmenter af kedlens randparti, alt af sølv. Endelig foreligger der et lille stykke jern, rester af den jernring, der ligeledes indgik i randen.

Det kan også fastslås, hvad der mangler, for at kedlen kunne være komplet: én

Fig. 4.
Røntgenfoto af inderplade. Her kan man blandt andet studere værktøjsspor fra bearbejdningen af pladen. Rester af loddetin, hvormed pladerne har været fastgjort til hinanden med smalle, påloddede bånd, antagelig af sølv, ses som hvide områder langs kanterne. Røntgenfoto og digitalisering: Birthe Gottlieb, Nationalmuseets Bevaringsafdeling.

X-ray of an inner plate. Here one can among other things study tool marks from the working of the plate. Remains of soldering tin, with which the plates were attached to one another with narrow soldered strips, probably of silver, can be seen as white areas along the edges.

yderplade og det meste af randen med dens indre jernring. Desuden er der spor efter nogle beslag, hvori kedlen kunne ophænges. Endvidere er der ikke det mindste bevaret af de mange, smalle, påloddede bånd, antagelig af sølv, der har holdt de forskellige dele sammen; kun loddesporene efter disse bånd ses nu.

Med hensyn til de materialer, der indgår i Gundestrupkedlen, eller som findes på denne og kunne analyseres, drejer det sig om følgende: sølv til korpus, guld til forgyldning af 'tyrepladen' og dele af yderpladerne, glas til øjnene på yderpladernes ansigter, tin anvendt ved sammenlodning af sølvdelene samt ved fastgørelse af glasøjnene, jern til randens indre ring, og endelig bivoks afsat på bagsiden af pladerne.

De metallurgiske undersøgelser med Scanning Electron Mikroskopi (SEM) viste bl.a., at sølvet var meget rent bortset fra sporelementer af tin, guld og bly, men med et kobberindhold fra 1,4% til 8,2%. Kobberet er tilsat for at gøre metallet smidigt og dermed bedre at bearbejde til en tykkelse på kun 0,2-0,9 mm, hvilket over 2.000 punktmålinger på alle delene har vist. Også det anvendte tin viste sig at være meget rent.

SEM-undersøgelser af yderpladernes og tyrepladens forgyldning godtgjorde, at forgyldningen består af ganske tynde lag af guld, der er indgnedet/indhamret i en ofte nubret sølvoverflade. Guldet havde mange steder en dårlig vedhæftning, hvilket allerede Sophus Müller påpegede i 1892. Det kunne også på anden måde vises, at det ikke drejer sig om lueforgyldning, idet denne måde at forgylde på kræver anvendelse af kviksølv, og af dette metal viste analyserne ikke det ringeste spor. – Anvendelse af lueforgyldning er ellers for nylig blevet erkendt anvendt så langt mod nord som i England allerede i det 1. århundrede før Kristi fødsel.

Det ansås for oplagt at foretage blyisotopanalyser af Gundestrupkedlens sølv for at søge at klarlægge, hvorfra det stammede. Proveniensundersøgelser ved

hjælp af sådanne analyser er blevet udviklet gennem de seneste årtier, og de har ofte givet gode resultater, ikke mindst i middelhavsområdet. Udgangspunktet er en simpel iagttagelse: ethvert mineral på jorden har sit eget, markante mønster med hensyn til blyisotopkomposition, og dette mønster er afhængigt af, hvornår og hvorledes mineralet er dannet. Nok så vigtigt er det, at metaller, i vort tilfælde sølv og tin, også vil have en blyisotopkomposition, der er identisk med mineralet, det er udvundet af, dvs. sølv- og tinmalm.

Der blev udtaget to prøver fra hver af kedlens 16 sølvdele, og til beroligelse for læserne kan det oplyses, at prøverne var meget små, 0,5-2,5 mg og desuden udtaget på steder, hvor det efterfølgende knap nok kunne ses. Efter en kemisk forbehandling blev prøverne analyseret i et massespektrometer (fig. 5). De forskellige blyisotoper blev derefter udskilt ved hjælp af en kraftig magnet, og deres relative mængde målt som elektriske signaler på apparatur, der på engelsk benævnes 'Faraday collectors'.

Da blyisotopanalyserne var færdige, kunne det næste trin indledes, nemlig at søge at fastslå hvorfra sølvet stammede. Denne proveniensbestemmelse foregik på Universitetet i Oxford. Her har man opbygget en omfattende database, OXALID, hvor resultaterne af blyisotopanalyser opbevares, herunder analyser fra Europa og Nærorienten.

Om Gundestrupkedlens sølv oplyses følgende. Karakteristisk for blyisotopanalyserne af Gundestrupkedlens sølv er, at de er klart forskellige fra alle østmediterrane, anatolske, britiske og skandinaviske sølvminer. De er også ganske forskellige fra det store flertal af vestmediterrane og centraleuropæiske sølvminer, og det har i det hele taget ikke været muligt at sætte kedlens sølv i forbindelse med én bestemt forekomst af kendte sølvmalme, selv om det undersøgte sølv er homogent og kunne stamme fra én endnu ukendt sølvmine med denne specielle blyisotopkomposition.

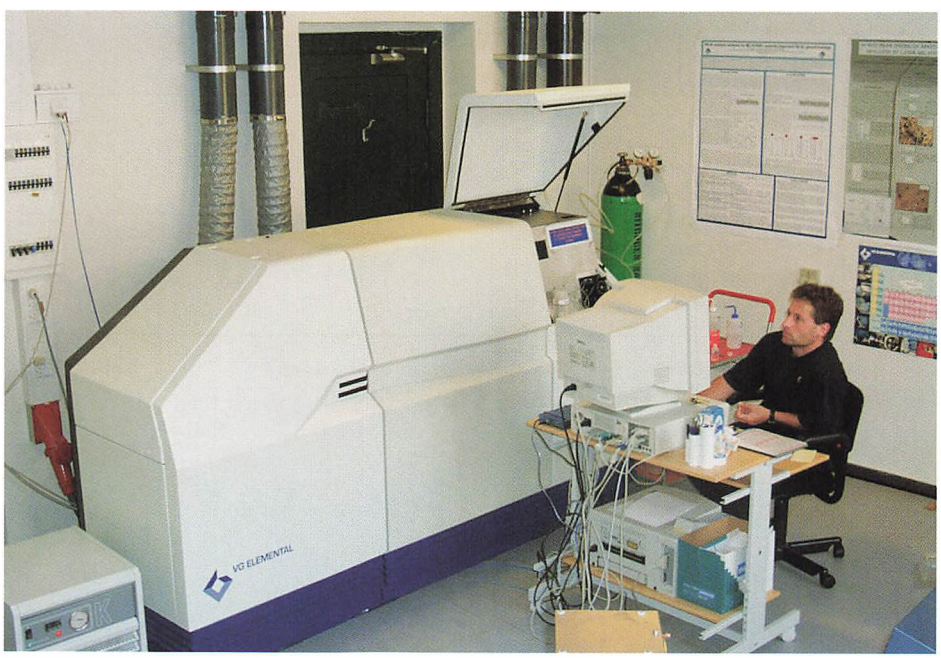

Fig. 5.
Blyisotopanalyserne blev foretaget på Dansk Lithosfærecenter, Københavns Universitet, hvor man råder over et laboratorium med topmoderne udstyr til at bestemme blyisotopanalyser med meget stor nøjagtighed. Her ses Tod Waight, der sammen med Joel Baker stod for arbejdet, i færd med at analysere prøver for blyisotopsammensætning. Det foregår ved hjælp af et "Multiple Collector Inductively Coupled Plasma Mass Spectrometer" (MC-ICPMS). Foto: GEUS.

Lead-isotope analyses were done at the Danish Lithosphere Centre, University of Copenhagen, which has a laboratory with ultra-modern equipment for conducting lead-isotope analyses with very great accuracy. Here we see Tod Waight, who was responsible for the work along with Joel Baker, busy analysing specimens to find the lead-isotope composition. This is done with the aid of a "Multiple Collector Inductively Coupled Plasma Mass Spectrometer" (MC-ICPMS).

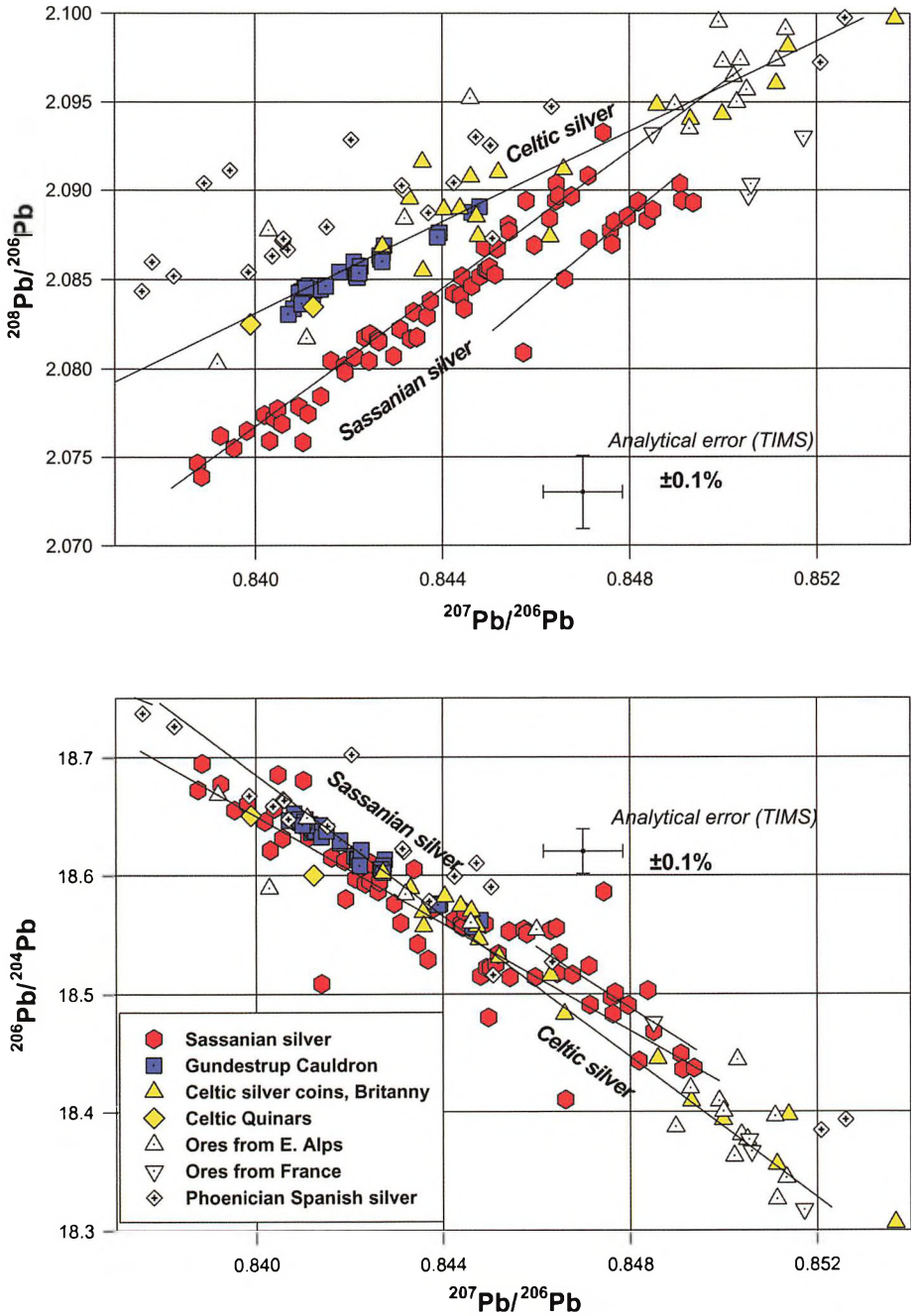

Fig. 6.
Projektioner af et tredimensionelt koordinatsystem, der oplyser om forholdet mellem blyisotoperne, hvor x = $^{207}Pb/^{206}Pb$, y = $^{208}Pb/^{206}Pb$ og z = $^{206}Pb/^{204}Pb$. Signaturerne viser: sølv fra Iran, Sassanideriget (rød sekskant), Gundestrupkedlen (blå kvadrat), keltiske sølvmønter fra Bretagne (gul trekant), keltiske quinarer fra Rhinområdet, nær Taunusbjergene (gul rudeform), sølvmalm fra det østlige alpeområde (hvid trekant med spids opad), sølvmalm fra Frankrig (hvid trekant med spids nedad) og fønikisk, spansk sølv (hvid rudeform). Efter Acta Archaeologica 76:2-2005, 33.

Projections of a three-dimensional coordinate system informing us about the proportions of the lead isotopes, where x = $^{207}Pb/^{206}Pb$, y = $^{208}Pb/^{206}Pb$ and z = $^{206}Pb/^{204}Pb$. The symbols show silver from Iran, Sassanid Dynasty (red hexagon); the Gundestrup Cauldron (blue square); Celtic silver coins from Brittany (yellow triangle); Celtic quinarii from the Rhineland near the Taunus Mountains (yellow lozenge); silver ore from the eastern Alps (white triangle with point upward); silver ore from France (white triangle with point downward); and Phoenician-Spanish silver (white lozenge). After Acta Archaeologica 76: 2-2005, 33.

Til gengæld viser en gennemgang af alle oplysninger i databasen i Oxford, at de blyisotopsammensætninger, som er nærmest sammenlignelige med Gundestrupkedlens, findes blandt to slags keltiske sølvmønter fra henholdsvis Tyskland og Frankrig. Det drejer sig dels om quinarer fra de to oppida (keltiske, bymæssige bebyggelser) Dünsberg og Heideränktal ved Rhinens bred, nær Taunusbjergene, dels om kuriosolitiske mønter fra Bretagne.

Ved quinar forstås i nærværende sammenhæng en keltisk efterligning af en romersk sølvmønt af samme navn, der havde en værdi svarende til en halv denar. Efterligning af quinaren fandt sted fra slutningen af det 3. århundrede før Kristi fødsel og frem og er et af adskillige eksempler på, at keltisk møntvæsen i høj grad var inspireret fra græsk og romersk hold.

Den anden mønttype, der interesserer os her, er de kuriosolitiske mønter, der kan henføres til 1. århundrede før Kristi fødsel. De har navn efter et folkeslag, kuriosoliterne, der boede i Bretagne inden for nutidens département Cotes-d'Armor. Dette folkeslag omtales hos klassiske forfattere som Cæsar og Plinius den ældre og spillede blandt andet en meget vigtig rolle, hvad angår søværts forbindelser til England.

Selv om der ganske vist er andre blyisotopsammensætninger end de to her nævnte, der er tæt på Gundestrupkedlens, jf. fig. 6, er den endelige konklusion dog, "at den mest sandsynlige oprindelse til det sølv, som er anvendt ved fremstillingen af kedlen, stammer fra den sølvmængde ('pool of silver'), der var i brug i Nordfrankrig og det vestlige Tyskland".

På baggrund af blyisotopanalyserne har det i øvrigt været muligt at gøre en række vigtige iagttagelser, som det vil føre for vidt at diskutere her. Dog bør det omtales, at sølvet fra Gundestrupkedlen kunne komme fra Taunusbjergene, der er kendt for deres sølvrigdom.

Der blev også foretaget blyisotopanalyser af det tin, der udgør sporene efter sammenlodningen af sølvpladerne, samt det, der er brugt ved fastgørelsen af glasøjnene. Her viste resultaterne i begge tilfælde anvendelse af samme slags tin, og at det mest sandsynlige oprindelsessted er Cornwall, der siden forhistorisk tid har været velkendt for sine tinminer.

Det bør understreges, at de her fremsatte tolkninger skal vurderes med en vis forsigtighed, da referencematerialet, selv om det er omfattende, stadig består af et i denne sammenhæng relativt begrænset antal blyisotopanalyser. Det er dog vigtigt at tilføje, at med resultaterne af blyisotopanalyserne af Gundestrupkedlens sølv har vore europæiske kolleger fået et incitament til at foretage flere blyisotopanalyser af den sølvmalm og de sølvgenstande fra århundrederne omkring Kristi fødsel, som de selv arbejder med. Herved vil databasen i Oxford forhåbentlig blive forsynet med nye oplysninger, der kan belyse spørgsmål omkring arkæologiske sølvgenstandes proveniens. Før eller siden vil denne proces utvivlsomt også føre til yderligere viden om, hvorfra Gundestrupkedlens sølv stammer.

Allerede Sophus Müller kunne ud fra en kunsthistorisk analyse fastslå, at mindst tre sølvsmede med hver sit stilpræg havde udsmykket de forskellige plader. Han kunne endog påvise, at en af disse sølvsmede havde anvendt en særlig kredspunsel og indledte dermed som den første studiet af Gundestrupkedlens værktøjsspor. Gennem senere analyser er det desuden lykkedes at udskille de tre

Fig. 7.
Medens Gundestrupkedlen var udtaget fra udstillingen, fik fotograf John Lee fra Nationalmuseet mulighed for nyoptagelser af kedlen og dens enkelte bestanddele. Her detailfoto af den yderplade, hvor begge glasøjne er bevaret. Sølvets gullige tone skyldes konserveringslak.

While the Gundestrup Cauldron was not on display the photographer John Lee from the National Museum took new photographs of the cauldron and of its individual elements. Here a detail of the outer plate where both glass eyes have been preserved. The yellowish tone is due to conservation lacquer.

nævnte sølvsmedes arbejde ud fra de spor, deres individuelle værktøj har efterladt på de dekorerede plader.

Ved de nye undersøgelser blev der desuden foretaget en logistisk analyse, hvor viden om, at mindst tre sølvsmede havde været involveret i udsmykningen af Gundestrupkedlen, blev kombineret med andre iagttagelser. Disse omfattede de forskellige deles blyisotopsammensætning, indhold af kobber samt måling af tykkelse og vægt. Resultatet af denne analyse viste kort fortalt, at kedlens dele med enkelte afvigelser kunne grupperes omkring mindst tre sølvsmede ud fra de nævnte fysiske parametre. Ydermere viser kombinationen af afvigelser, at alle Gundestrupkedlens dele er fremstillet samtidigt på ét værksted, idet denne kombination ellers ikke ville være mulig.

Ja, det er endog muligt at skitsere en arbejdsproces på et sådant større sølvsmedeværksted for næsten to tusinde år siden. Først er sølvet blevet delt op i passende portioner og dernæst smeltet i digler sammen med lidt kobber for at fremstille flade sølvbarrer. Den flade form lettede det videre arbejde, hvor barrerne blevet udhamrede til tynde plader, der så kunne formes endeligt og udsmykkes af de forskellige sølvsmede. Det samlede resultatet af disse iagttagelser medfører selvsagt også, at tidligere fremsatte forslag om, at nogle af Gundestrupkedlens dele kunne være bragt sammen forskellige steder fra og dermed ikke være samtidige, kan afvises.

Ved undersøgelsen af de fire bevarede glasøjne på yderpladerne (fig. 7) blev der anvendt røntgen-fluorescence spektrometri, der er velegnet til analyser af glas. To

Fig. 8.
Portlandvasen findes på British Museum. Den stammer fra Rom, er omkring 25 cm høj og repræsenterer teknisk set et absolut højdepunkt inden for antikkens glaskunst, ligesom dens billedfortælling er meget raffineret. Foto: British Museum.

The Portland Vase is in the British Museum. It comes from Rome, is about 25 cm tall and technically represents an absolute peak in the glass art of antiquity, just as its pictorial narrative is highly sophisticated.

eksperter fra Berlins tekniske Universitet kom til København med deres avancerede, mobile udstyr og undersøgte glasøjnene. Også her var de fysiske indgreb minimale, og glasøjnene forblev på deres plads, medens arbejdet foregik.

Undersøgelserne og de efterfølgende analyseresultater oversteg vore dristigste forventninger; både rent teknisk og kulturhistorisk var de meget givende. Alle fire øjne viste sig at bestå af samme slags glas med en mørk, purpurrød farve, der skyldes et højt indhold af mangan. Selve glasset er fremstillet af kalkholdigt sand og soda, en glastype, der var karakteristisk for middelhavsområdet, især i hellenistisk og romersk tid.

Produktionscentrene for dette glas lå ved Middelhavets østkyst, i nutidens Syrien, Israel og Palæstina. Herfra var der i øvrigt ikke langt til Wadi Natrûn i den libyske ørken, ca. 100 km nordvest for Cairo, hvor den nødvendige soda (natron) fandtes i rigelige mængder. Fra Middelhavets østkyst kunne glasset, bl.a. i form af råglas, i store mængder udskibes til Europa. Her anvendtes glasset på romersk område ved fremstillingen af en lang række forskellige genstande, medens man på keltisk område holdt sig til nogle få, f.eks. ringe og armbånd. I øvrigt vides det, at på keltiske bebyggelser i Tyskland og Østrig er samme purpurfarvede glas, som Gundestrupkedlens øjne er fremstillet af, først kendt fra omkring 125 før Kristi fødsel.

Undersøgelsen af en smal, hvid streg, der kunne ses i et af øjnene, førte til et overraskende resultat. Stregen viste sig at bestå af en hvid glastype, der bl.a. indeholdt 8% blyoxid, medens blyoxidprocenten i det purpurfarvede glas var langt under 1%. Vore tyske kolleger har påpeget, at en lignende blyrig, hvid, opak glastype blev anvendt ved fremstillingen af den berømte Portlandvase (fig. 8), der er fremstillet ca. 25 før Kristi fødsel – 25 efter Kristi fødsel. Omkring 100 efter Kristi fødsel anvendtes glastypen med højt blyindhold i øvrigt ikke længere ved fremstilling af romersk glas. På keltisk område kendes glastypen fra fund i Østrig mellem 250 og 50 før Kristi fødsel.

Det lille, bevarede fragment af den jernring, der, omgivet af sølv, forstærkede kedlens rand, blev også undersøgt, og med oplysende resultater til følge. En SEM-analyse viste f.eks., at jernringens indhold af fosfor var meget lavt, hvorfor ringen ikke kan være fremstillet af myremalm fra dansk område; her har myremalm altid vist sig at have et højt fosforindhold.

Hvis jernringen havde været fremstillet af myremalm, kunne det styrke den opfattelse, at Gundestrupkedlen var fremstillet inden for nuværende dansk område. Da dette ikke er tilfældet, og jernet må være af fremmed herkomst, svækker det opfattelsen af, at Gundestrupkedlen kunne være af hjemlig oprindelse.

Desuden pegede undersøgelsen på et andet, interessant forhold, nemlig at jernfragmentet kun er meget lidt angrebet af rust. Det tyder på, at jernringen – sammen med Gundestrupkedlens andre dele – hurtigt er blevet gravet ned i iltfattige lag i mosen, hvorved rustdannelsen blev stærkt reduceret. I givet fald har kedlen altså ikke som hidtil antaget været anbragt/ofret på mosens overflade, men gravet ned i denne. Den opfattelse ligger i forlængelse af, hvad Charlie Christensen ud fra andre kriterier foreslog i nærværende årbog i 2003.

I fordybninger på bagsiden af en del af kedlens plader (fig. 9) iagttog allerede Sophus Müller små forekomster af en mørk masse og fik denne bestemt som

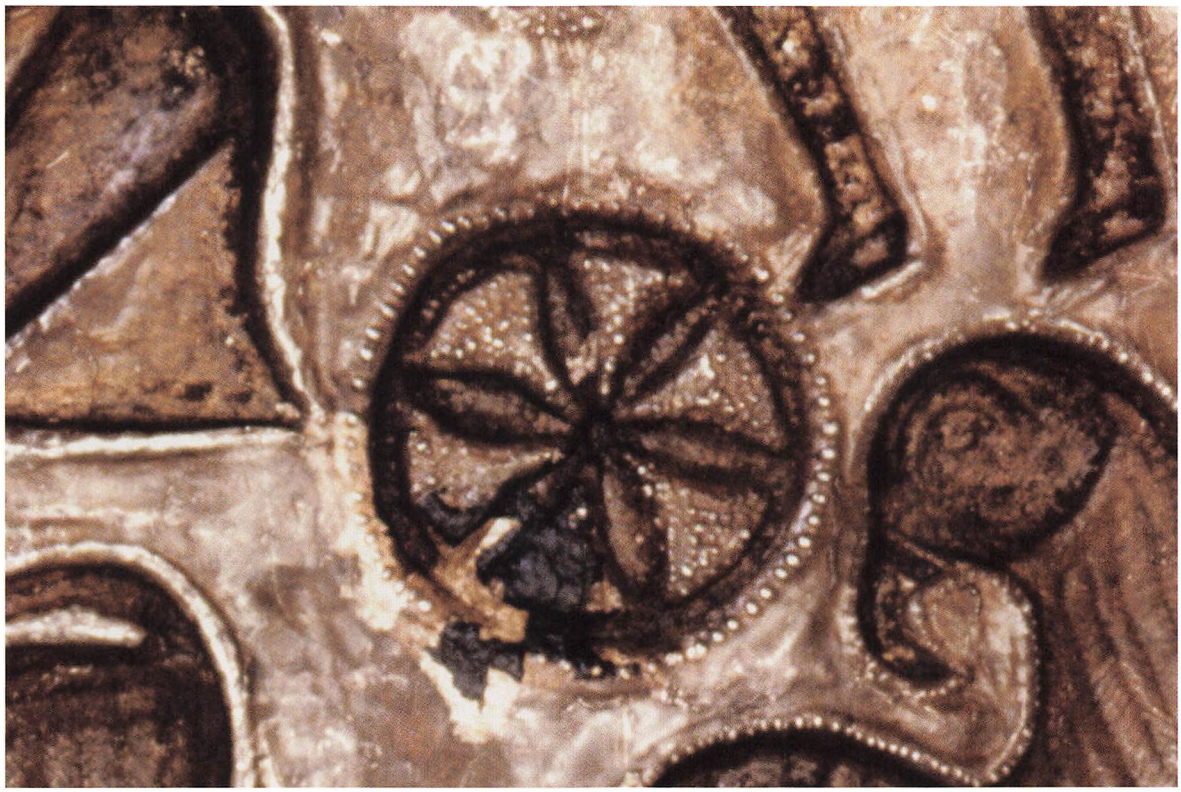

Fig. 9.
Bivoks, bevaret på bagsiden af en inderplade, ses som mørke partier nederst i hjulet. Foto: John Lee.

Beeswax, preserved on the back of an inner plate, can be seen as dark patches at the bottom of the wheel.

sandsynligvis harpiks. Ved de nye undersøgelser kunne materialet imidlertid ved hjælp af gaskromatografi og massespektrometri bestemmes som bivoks.

Forklaringen på tilstedeværelse af bivoks på bagsiden af pladerne er sandsynligvis ligetil. Ved bearbejdning/ornamentering af pladernes forsider med forskellige redskaber, herunder punsler, er et blødt underlag nødvendigt. I vort tilfælde har man anvendt 'puder' af bivoks, og det er ganske små rester af dette, som er bevaret.

Bivoks er velegnet til ^{14}C-datering, og det var derfor oplagt at forsøge sig med denne dateringsmåde, ikke mindst når man betænker, at det ikke er lykkedes at opnå enighed om en nøjagtig arkæologisk datering af Gundestrupkedlen.

Der blev derfor udtaget flere prøver af bivoks fra pladernes bagsider, som blev sendt til ^{14}C-datering på Universitetslaboratoriet i Kiel, hvor man er eksperter i at acceleratordatere små prøver. Kort fortalt lå de første fire dateringer med en spredning fra 1.-4. århundrede efter Kristi fødsel, medens to efterfølgende dateringer lød på 6.-3. århundrede før Kristi fødsel, alt i kalenderår.

Forklaringen på denne store spredning er dels, at nogle af prøverne simpelthen har været for små, dels – og det er værre – at prøverne ikke i tilstrækkelig grad er blevet rensede for konserveringslak og små, formodede sod- eller trækulpartikler; sidstnævnte kan ses i mikroskop. Det er derfor af den største vigtighed at forsøge sig med nye dateringer, der er baseret på lidt større og bedre rensede prøver.

Et fragment af jernranden blev også forsøgt acceleratordateret. Her lød dateringen på 3.-4. århundrede før Kristi fødsel. Det blev dog udtrykkeligt under-

Fig. 10.
Udgravning i Rævemosen i august måned 2002. Den lille, fredede mose er især bevokset med græsser og porse. Undersøgelsen besværliggjordes af, at der stod vand i knæhøjde, hvorfor der måtte anvendes gangbroer og tømmerflådelignende indretninger. Foto: Svend Nielsen.

An excavation in Rævemosen in northern Jutland, August 2002. The small protected bog is mainly overgrown with grasses and bog myrtle. The investigation was made more difficult by the fact that there was water up to knee level, so gangways and raft-like devices had to be used.

streget, at datering af jern er noget nyt og stadig befinder sig på eksperimentstadiet. F.eks. kan der optræde forskellige forureningskilder i de meget små prøver, hvor det i øvrigt er sporene efter det træ eller trækul, der er anvendt ved jernets bearbejdning, som dateres.

Da der længe havde været et ønske om at foretage en undersøgelse i Rævemosen, hvor Gundestrupkedlen i sin tid blev fundet, blev det besluttet at foretage en sådan. Der var to formål hermed: at lede efter de manglende dele af Gundestrupkedlen samt at få en moderne, mosegeologisk beskrivelse af fundstedet.

Undersøgelsen (fig. 10) foregik i et samarbejde mellem Nationalmuseet og Vesthimmerlands Museum i Aars, efter at Fredningsnævnet for Nordjyllands Amt havde givet sin tilladelse. Selv om der blev anvendt meget kraftige metaldetektorer, lykkedes det ikke at finde de manglende dele af Gundestrupkedlen. Det er egentlig let at forstå, eftersom Charlie Christensen fra Nationalmuseets Naturvidenskabelige Undersøgelser kunne påvise, at op mod to meter tørv i tidens løb er blevet bortgravet, eller er forsvundet ved udtørring eller formuldning. Dvs. at fundstedet i dag befinder sig over mosens nuværende overflade.

Til slut vil det være på sin plads, på baggrund af de her beskrevne undersøgelser, at komme med nogle få, foreløbige bemærkninger, der vedrører Gundestrupkedlens datering og kulturelle baggrund.

Som det vil forstås, kan de senkeltiske sølvmønter, hvis blyisotopsammensætning er nærmest Gundestrupkedlens, ikke uden videre anvendes til at datere denne. Det skyldes, at dette sølv kan være genbrugt i romersk jernalder, eller at man i denne periode udnyttede de samme sølvminer.

På samme måde forholder det sig med det glas, der er anvendt ved fremstillingen af glasøjnene på yderpladerne. Igen kan der være tale om genbrug i form af små glasskår, der er blevet omsmeltet eller tilpasset, uden at det kan præciseres, hvornår dette er sket.

Fig. 11.
I sin herlige "Illustreret Danmarks Historie for Folket" fra 1990 beskæftigede Claus Deleuran sig indgående med spørgsmålet om Gundestrupkedlens oprindelse. Helt afvise hans sympatiske forslag, at kedlen kunne være fremstillet i Himmerland, måske af fremmede håndværkere, kan man vel ikke. Gengivet med tilladelse fra Ekstra Bladets Forlag.

In his marvellous cartoon series Illustreret Danmarks Historie for Folket ('Illustrated History of Denmark for the People') from 1990 Claus Deleuran dealt in detail with the question of the origin of the Gundestrup Cauldron. One is loath to reject his attractive proposition that the cauldron could have been made in Himmerland in Jutland, perhaps by foreign craftsmen.

Endelig er der acceleratordateringerne, der viser en ganske stor spredning. Her må de tidlige dateringer afvises af flere årsager. For det første fremgår det, som allerede nævnt, at de anvendte bivoksprøver er forurenede. For det andet må disse dateringer afvises af rent arkæologiske årsager: der er ingen genstande afbildet på Gundestrupkedlen, der kan dateres til 6.-3. århundrede før Kristi fødsel. De er alle klart yngre, eller kan ikke nærmere dateres.

Med forbehold er det derfor Kiel-laboratoriets opfattelse, at en datering af Gundestrupkedlen til tiden efter Kristi fødsel er den mest sandsynlige, idet bivokset, som har givet disse senere dateringer, er mindre forurenet. Det er i øvrigt en datering, som adskillige arkæologer i tidens løb ud fra rent stilhistoriske analyser har argumenteret for.

Med de nye undersøgelser er spørgsmålet om Gundestrupkedlens kulturelle baggrund/oprindelse blevet betydeligt mere kompliceret, end hidtil antaget. Hvor man tidligere alene diskuterede, om kedlen kunne være fremstillet inden for ét geografisk område, f.eks. i Danmark, Frankrig eller på Balkan, er man nu tvunget til at se mere nuanceret på oprindelsesspørgsmålet. Det skyldes ikke mindst, at de materialer, som er anvendt ved kedlens fremstilling, synes at komme fra vidt forskellige geografiske områder: sølv fra Tyskland og/eller Frankrig, tin fra Cornwall, glas fra Levanten og natron vel fra Ægypten. Også de øvrige materialer, som er anvendt ved fremstillingen af Gundestrupkedlen, men ikke er blevet proveniensbestemte – guld til forgyldning, kobberet, som er iblandet sølvet samt jernet fra randen – kan stamme fra forskellige geografiske områder.

Læg hertil, at der som allerede nævnt har været involveret tre eller flere sølvsmede i arbejdet med at fremstille Gundestrupkedlens forskellige plader, og at disse sølvsmede meget vel kan have haft en forskellig etnisk og kulturel baggrund, uanset at de som sagt har arbejdet i samme værksted.

Den videre forskning, der er planlagt omkring Gundestrupkedlen, vil især koncentrere sig om billedanalyse samt kronologiske og kulturhistoriske spørgsmål. Det bliver en vanskelig, men også spændende opgave, og der er ingen tvivl om, at det nu kan ske på et langt bedre grundlag end tidligere.

I forbindelse med de naturvidenskabelige undersøgelser af Gundestrupkedlen var bistand fra forskellige eksperter en forudsætning for, at arbejdet kunne gennemføres. Det udviklede sig efterhånden til et meget omfattende samarbejde med en række eksperter i både ind- og udland. Der skal lyde en stor tak til alle nedenfor nævnte forskere for deres indsats:

Jan Holme Andersen, konservator. Det Kongelige Danske Kunstakademi, Konservatorskolen. Logistiske analyser.
Joel A. Baker, PhD. Victoria University of Wellington, New Zealand. Blyisotopanalyser.
Charlie Christensen, Cand. Scient. Nationalmuseets Naturvidenskabelige Undersøgelser. Mosegeologiske undersøgelser.
Jens Glastrup, Cand. Scient. Nationalmuseet, Bevaringsafdelingen, Laboratoriet. Bestemmelse af bivoks ved hjælp af kombineret gaskromatografi og massespektrometri.
Pieter M. Grootes, professor, Dr. Leibniz Labor für Altersbestimmung. Christian-Albrechts-Universität, Kiel. ^{14}C-dateringer.
Matthias Hüls, Dr. Leibniz Labor für Altersbestimmung. Christian-Albrechts-Universität, Kiel. ^{14}C-dateringer.
Arne Jouttijärvi, civilingeniør. Heimdal-archaeometry, Virum. Metallurgiske analyser og Scanning Electron Mikroskopi.
Erling B. Larsen, konservator. Dianalund. Teknologiske undersøgelser.
Helge Brinch Madsen, konservator. Det Kongelige Danske Kunstakademi, Konservatorskolen. Metalanalyser.
Katharina Müller. Dipl.-Chem. Technische Universität Berlin. Institut für Chemie. Udførelse af røntgen-fluorescence spektrometri.
Marie-Josèe Nadeau, Dr. Leibniz Labor für Altersbestimmung. Christian-Albrechts-Universität, Kiel. ^{14}C-dateringer.
Stefan Röhrs, Dipl.-Chem. Technische Universität Berlin. Institut für Chemie. Udførelse af røntgen-fluorescence spektrometri.
Heike Stege, Dr. Doerner-Institut. Bayrische Staatsgemäldesammlungen, München. Bearbejdning af røntgen-fluorescence spektrometri.
Zofia Anna Stos, Dr. Research Laboratory for Archaeology and the History of Art, Oxford Universitet. Tolkning af blyisotopanalyser og proveniensbestemmelser.
Tod E. Waight, PhD. Dansk Lithosfærecenter, Geologisk Institut, Københavns Universitet. Blyisotopanalyser.

Litteratur

I artiklen "The Gundestrup cauldron. New Scientific and Technological Investigations", Acta Archaeologica Vol. 76:2, 2005, side 1-58, har 16 forfattere af seks forskellige nationaliteter hver især givet en detaljeret gennemgang af deres undersøgelser. Samme sted vil man også kunne finde de relevante litteraturhenvisninger.

Müller, S., 1892: Det store Sølvkar fra Gundestrup i Jylland (Nordiske Fortidsminder I, 2. Hefte.), side 35-68. København.

SUMMARY

The Gundestrup Cauldron

Thanks to financial support from the VELUX FOUNDATION it has become possible to undertake investigations of the Gundestrup cauldron, employing various modern scientific methods.

Lead isotope analyses of silver and tin from the cauldron indicated that the most probable origin of the silver was from Celtic northern France and western Germany, whereas the tin probably came from Cornwall.

The glass eyes of the faces were analysed by X-ray fluorescense spectrometry showing a purple, transparent, soda-lime type glass, produced in Hellenistic and Roman Levant; from here glass was shipped to Europe. A white streak in one of the glass eyes was identified as an opaque type of glass with relatively high lead oxide content, also known from the Portland Vase.

A little piece of iron from the rim was examined showing a low content of phosphorus. This points to an origin outside present day Denmark, since bog iron from the latter area is characterised by a high content of phosphorus.

A black substance on the backs of some silver plates were analysed employing Gas chromatography – mass spectrometry. It turned out that the substance consisted of small amounts of beeswax, the remains of a soft pad necessary when working the plates from the front with various tools.

It was attempted to have this beeswax acceleratordated since the archaeological dating of the Gundestrup cauldron remains disputable. The amount of beeswax, however, was too small and, moreover, contaminated by conservation lacquer and soot particles, making the datings inaccurate. Thus four datings place the Gundestrup cauldron in the 1st- 4th century AD, whereas two datings place it in the 6th-3rd century BC; all dates in calibrated values. As to the two early dates they are archaeologically untenable, whereas the latter datings fall within a timespan suggested by several scholars in the course of time. Anyhow, it will be attempted to undertake more accelerator datings, in order to settle this vital question of the age of the Gundestrup cauldron.

An excavation in the bog named Rævemose, where the Gundestrup cauldron was found more than one hundred years ago was undertaken, in order to get a modern geological investigation of the find spot and try to find the missing parts of the cauldron. Nothing was found, however, and it could be seen that several metres of peat had disappeared over the years. This means that today the find spot is situated metres above the present surface of the bog.

Further research on the Gundestrup cauldron is planned concentrating on chronological, cultural and iconographic issues. Not least the new scientific and technological research will be considered within this work.

In "The Gundestrup cauldron. New Scientific and Technological Investigations", Acta Archaeologica Vol. 76:2-2005, pag. 1-58, 16 scholars of six nationalities present a detailed survey of their investigations, including relevant literature.

"De herlige græske Vaser"

P.O. Brøndsted og Christian VIII's Vasekabinet

Af Bodil Bundgaard Rasmussen

"...hvor ofte tænkte jeg ikke paa Deres Samling, naadigste Herre! ak sukkede jeg stundom, gid jeg kunde anskaffe disse herlige Ting for min Prinds".

Således skrev P.O. Brøndsted i 1836 til prins Christian Frederik. Anledningen var en auktion i Paris over en samling græsk keramik. Brøndsted optrådte ved auktionen som agent for British Museum i London og erhvervede over 400 græske vaser til museet. Hans bemærkning i brevet til prinsen illustrerer med al tydelighed, at han gerne havde gjort den samme erhvervelse til Vasekabinettet i København, og man forstår hans frustration. P.O. Brøndsted havde nemlig spillet en afgørende rolle i grundlæggelsen af Vasekabinettet tilbage i 1820, da prins Christian Frederik, den senere Christian VIII, søgte hans råd ved erhvervelsen af en samling græske og romerske oldsager i Napoli.

Peter Oluf Brøndsted var en mand af mange talenter (fig. 1). Hans ven, filologen J.P. Mynster, som skrev hans biografi, bemærkede, at der var visse vanskeligheder derved: "Neppe kan nogen Biograph finde rigere Materialer end her ere tilstede; Men selv disses Mængde og Beskaffenhed – hvorom nærmere Forklaring i det Følgende skal afgives – forøger Vanskeligheden, thi for nogenledes at udtømme og nogenledes kritisk at vurdere dem vilde en meget lang Tid udfordres, og dette burde da skee ved en Philolog og Archaeolog, som kunde benytte de mange Efterretninger og Oplysninger, der findes adspredte trindt omkring, og som kunde fremhæve Brøndsted's ejendommelige Fortjeneste af de Videnskaber, hvilke han med saa reen Kierlighed og saa usvækket Iver dyrkede giennem sit hele virksomme Liv". Mynster gik dog forholdsvis grundigt til værks, og biografien fylder ikke mindre end 80 sider!

P.O. Brøndsted kom til verden i 1780 i Fruering ved Skanderborg, hvor hans far var sognepræst. I 1785 blev faderen provst i Horsens, og den lille Peter Ole, som han var døbt, kom i den lærde skole. Efter skolen gik turen i 1796 til København, hvor han tog teologisk eksamen i 1802 og derefter begyndte at studere græsk og latin. I 1804 fik Brøndsted universitetets guldmedalje for en filologisk afhandling, og i 1806 forsvarede han sin disputats. Samme år påbegyndte han sammen med sin ven Georg Köes en rejse til Grækenland. Efter flere og langvarige stop i Europa nåede de i 1810 til Korfu, nu i selskab med en gruppe ligesindede, som de havde mødt i Rom. De næste tre år rejste gruppen

Fig. 1.
P.O. Brøndsted. Litografi, som ledsager J.P. Mynsters biografi i N.V. Dorph, "Rejse i Grækenland" 1844.

P.O. Brøndsted. Litographic print issued with the biography by J.P. Mynster, in: N.V. Dorph, Rejse i Grækenland 1844.

rundt i Grækenland og besøgte også Konstantinopel og byerne på Tyrkiets vestkyst. Desværre blev Georg Koës angrebet af en alvorlig febersygdom og døde i 1811 på øen Zakynthos, men Brøndsted fortsatte rejsen og vendte først tilbage til København i 1813.

Vel hjemme igen blev han udnævnt til extraordinær professor i filologi ved Universitetet og indgik i Københavns kulturelle miljø – det vil sige kredsen omkring familien Rahbek i Bakkehuset. Samtidig arbejdede han på at sammenskrive sine studier fra rejsen, som han planlagde at udgive i et storslået værk på otte bind – et værk som samtidig skulle være en tak for det legat, han havde fået til rejsen fra fonden "Ad usos publicos". I 1815 blev han tildelt Dannebrogsordenen, hvilket faldt en del for brystet, da der endnu ikke forelå nogen beretning fra rejsen. Brøndsted satte stor pris på ordenen og benyttede siden – især i udlandet - titlen "Chevalier Brøndsted".

Før afrejsen til Grækenland var Brøndsted blevet forlovet med Georg Koës' søster, Frederikke. De blev nu gift, og skønt Brøndsted stedse var optaget af mange gøremål, synes ægteskabet at have været lykkeligt. Brøndsted ønskede brændende at vende tilbage til Rom, og Frederikke støttede hans ønske og lærte sig italiensk. I 1815 fødte Frederikke en søn og i 1816 en datter, men hendes helbred var ikke stærkt, og til Brøndsteds store sorg døde hun kort efter endnu en datters fødsel i 1818. Frederikkes tvillingsøster Marie tog de små børn i pleje, og Brøndsteds ønske om at komme til Rom blev til virkelighed, da han i slutningen af 1818 kunne drage af sted med titel af dansk hof-agent ved Pavestolen i Rom, en post han havde til 1823.

De følgende år tilbragte han i Paris og London især beskæftiget med udgivelsen af det store værk. Til Danmark kom han kun på korte besøg – især for at besøge sine tre børn hos svigerinden Marie og hendes mand, Holger Aagard, på det lille herresæde Iselingen ved Vordingborg. I 1832 vendte Brøndsted tilbage til Køben-

Fig. 2.
Prins Christian Frederik. Af Bertel Thorvaldsen, Rom 1821. Thorvaldsens Museum, København.

Prince Christian Frederik, later King Christian VIII of Denmark. By Bertel Thorvaldsen, Rome 1821. The Thorvaldsen Museum, Copenhagen.

havn, hvor han blev direktør for Det kongelige Mønt- og Medaillekabinet på Rosenborg og genoptog sit professorat ved universitete, nu som professor ordinarius i filologi og arkæologi. I de følgende år rejste han flere gange til London og Paris især med henblik på at erhverve mønter eller afstøbninger af mønter til den kongelige samling. Hans liv afsluttedes brat i 1842, da han under en af sine dagli-ge rideture på Kastellet faldt af hesten og pådrog sig så svære læsioner, at han døde få dage efter.

Som tre røde tråde gennem P.O. Brøndsteds liv og virke løb hans interesse for mønter, græske vaser og europæisk politik. Jeg vil her forfølge "vasesporet" og med hjælp fra Brøndsteds efterladte papirer og breve på Det kongelige Bibli-otek, i Rigsarkivet og Det Kongelige Arkiv samt arkivalier i British Museum lade Brøndsted selv og hans samtidige føre ordet.

Årene i Rom medførte flere kontakter til prins Christian Frederik. Prinsen og hans hustru, Caroline Amalie, havde rejst rundt i Europa siden 1818 og ankom i december 1819 til Rom, hvor Brøndsted tog imod. Prinseparret fort-satte imidlertid straks i januar 1820 til Napoli, og det var først senere på året, Brøndsted igen kom ind i billedet.

Christian Frederik (fig. 2) var en flittig gæst i Napolis arkæologiske museum; han overværede også flere udgravninger og foretog udflugter til Vesuvbyerne Pompeji og Herculaneum og til de græske templer i Paestum syd for Napoli. Interessen for oldtiden var vakt, og derfra var der ikke langt til ønsket om at erhverve en samling oldsager. Prinsen var samler af natur og havde allerede som dreng opbygget samlinger af mønter, mineraler, medaljer, planter og insekter, siden suppleret med både malerier og kobberstik. Under opholdet stiftede han bekendtskab med den tidligere ærkebiskop af Tarent Giuseppe Capece Latro (fig. 3) og med dennes samling af oldsager. Samlingen rummede et stort antal vaser fra de græske byer i Syditalien, og disse havde især fanget Christian Frede-riks interesse. Ærkebispen var interesseret i at afhænde sin samling, og den dan-ske prins var fristet.

I juli 1820 besluttede Christian Frederik sig for at købe samlingen, og den 77-årige ærkebisp foreslog, at den kunne erhverves, mod at han fik en livrente på 200 dukater om måneden resten af sit liv. Dette forslag gik prinsen dog ikke umiddelbart ind på. Han bad arkæologen Andrea de Iorio fra det arkæologiske museum i Napoli om at vurdere samlingen og sætte en pris. Men han ville også gerne have en anden vurdering, og da P.O. Brøndsted i august kom til Napoli, bad prinsen ham give sin vurdering, for at den endelige pris kunne fastsættes. Brøndsted besøgte samlingen flere gange og skrev 28. august 1820, efter blot tre uger, følgende vurdering af den:

"Deres Højhed
Prinds Christian Frederik til Danmark
Naadige Herre!
Ifølge Deres Højheds Befaling drog jeg i Gaar til Portici og gjennmsaa atter og omhyggelig Monsignore Capece-Latros Vasesamling, og jeg har herved den Ære at fremsætte min Mening om samme:

Iblandt de 123 Nummre som den korte Catalog, der fremvises i Samlingen, tilsvarer befinde sig 15 eller 16 Stykker som i enhver Samling kunde henregnes

Fig. 3.
Giuseppe Capece Latro, ærkebisp af Tarent. Buste af C.D. Rauch, 1810. Nationalmuseets Antiksamling

Giuseppe Capece Latro, Archbishop of Taranto. Bust by C.D. Rauch, 1810. The National Museum.

til første Størrelse. Af disse 16 er der én som i antiquarisk og konsthistorisk Henseende af alle Kyndige vilde anvises Rang i første Klasse, af dette Slags Monumenter, og to andre som ogsaa ere fortrinlig skjønne og som jeg troer at et nærmere Studium af Forestillingerne ogsaa vilde bevæge mig til at henregne til første Klasse.

Hin ene fortrinligste (i Fortegnelsen No. 19) er den Sicilianskgræske Vase med sorte Figurer i den ældste Stiil paa guul Grund, hvis Forestillinger ere tagne af Mythen om Amphiaraos og Eriphyle og som de Herrer Scotti og Millingen have forklaret (fig. 4). Til denne Vases øvrige interessante Egenskaber kommer ogsaa det betydelige Fortrin, at den er en af de allermindst og tillige bedst restaurerede, uagtet den maa have været brudt i mangfoldige Stykker. Efter de her og i Paris bestaaende eller rettere hidtil immer stigende Priser paa dette Slags Mindesmærker mener jeg at kunne anslaae denne Vases Værdi til i det mindste 3000 Ducater".

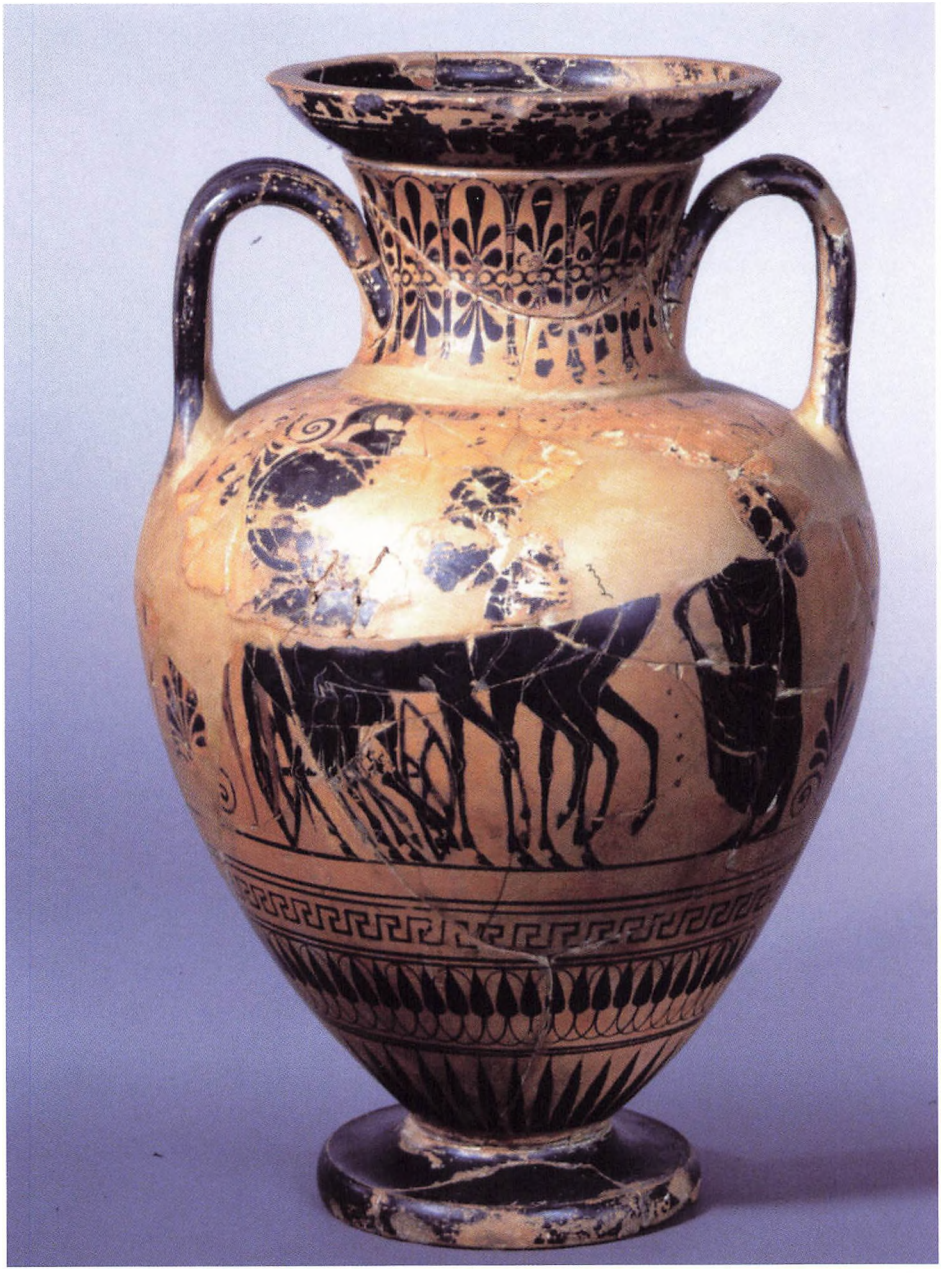

Fig. 4.
Sortfiguret vase med fremstilling af Amfiaraos og Erifyle. Vasen hørte nok til de bedst, men ikke til de mindst restaurerede, og efter at overmalingerne blev fjernet i 1970'erne, fremstår motivet ikke så komplet som i Brøndsteds beskrivelse.

Black-figured amphora showing Amphiaraos and Eriphyle. The vase was heavily restored, and after cleaning in the 1970s the motif is not as complete as Brøndsted described it.

Der er kun enkelte andre vaser, Brøndsted finder interessante på grund af fremstillingerne på dem. Capece Latro havde selv forsøgt sig med fortolkninger af nogle af motiverne, men det har Brøndsted ikke meget tilovers for: "... Mnsr Capece Latro har selv i et Manuscript, som man har meddelt mig, forsøgt at tolke disse, men aldeles forkeert. Overalt er Monsignore C-s Fortolkning af de to Vasers Forestillinger han selv har forsøgt paa at tyde, et snurrigt Eksempel paa Hvad dog en Elskværdig Prælat, med overfladisk Indsigt i den hellenske Oldtids Væsen, kan laane dette geniale Folks ej altid tugtige Konstnere allehaande smukke og christelige Sentiments som hine Skalke aldrig drømte om".

Fig. 5. Vaser fra Capece Latros samling udstillet i Nationalmuseets Antiksamling.

Vases from the collection of Capece Latro exhibited in the Collection of Classical Antiquities, the National Museum.

Mange af vaserne er meget restaurerede, et forhold Brøndsted beskæftiger sig en del med. Han anfører, at der ofte er anbragt hele figurer på vaserne, så motiverne ikke længere viser det, den græske "Oldtidskunstner" ville vise. Og det er dog det, som er det interessante "... ikke hvad en eller anden moderne Peder eller Paul i et Restaurationsstudium, efter en vis, ofte temmelig arbitrair, uantik og ukonstnerisk Routine eller Convenienz, har sammensat ...".

Skønt han finder det vanskeligt, når Brøndsted frem til at fastsætte samlingens værdi og anbefaler erhvervelsen: "Imidlertid troer jeg, efter Overvejelse af de Priser jeg saa tit erfoer baade i Paris, her i Italien, og i Grækenland, ikke at fejle meget naar jeg anslaar Samlingens Værdi til 20.000 Ducater. At denne Samling vilde være en sand Gevinst for Danmark forstaar sig selv. Men hvor megen Livrente man, ved Erhvervelsen af samme, kunde tilstaa en fortjent og elskværdig Olding, tør jeg ikke beregne; ogsaa tilstaar jeg at det paa en Maade repugnerer min Følelse at eftertænke hvor længe vi vel endnu efter Rimelighed kunne beholde vor kjære Erkebiskop af Tarent".

Brøndsted ramte med sin vurdering på 20.000 dukater tæt på Andrea de Iorios vurdering, som lød på 17.000, og med Brøndsteds varme anbefaling af købet var grunden til prins Christian Frederiks Vasekabinet lagt – og dermed grunden til Nationalmuseets Antiksamling og den største samling af græsk keramik i Nordeuropa. Prinsen og ærkebispen blev enige om prisen, og samlingen blev betalt med 150 dukater om måneden i ærkebispens levetid, en – skulle det vise sig – god forretning for ham, idet han blev 92 år og således endte med at få omkring 28.000 dukater for samlingen!

Capece Latros samling omfattede over 200 vaser og omkring 100 bronzefigurer, redskaber og skulpturer, men det var vaserne, Brøndsted i lighed med prinsen satte mest pris på (fig. 5). Størstedelen af dem var fra de græske kolonier i

Syditalien – dekorerede eller sortglaserede, hvorimod der kun var ganske få egentlig græske vaser. Tydeligvis fandt han vaser med motiver, som kunne fortolkes ud fra den græske mytologi, særligt interessante. Brøndsteds hele hu stod til Grækenland, og det kan ikke undre, at han i 1836 ærgrede sig over, at prinsen ikke kunne supplere sit vasekabinet med køb på auktionen i Paris.

Da Brøndsted forlod sin post som hofagent i Rom, helligede han sig i nogle år udgivelsen af sit store værk om rejsen i Grækenland, "Voyages dans la Grece". Han havde planlagt en storslået udgivelse på i alt otte bind, som skulle udkomme i en fransk, en tysk og en engelsk udgave. En meget ambitiøs plan, som skulle vise sig at være umulig at gennemføre. Dels krævede det en økonomi, som Brøndsted havde vanskeligt ved at tilvejebringe, dels lod han sig til stadighed optage af andre ting og skubbede således igen og igen arbejdet med det store værk til side. Første bind, som omhandlede rejsen rundt i Grækenland og hans udgravninger på øen Kea, udkom i Paris i 1825 i en fransk og en tysk udgave (fig. 6). Andet bind så dagens lys i 1830 og var en publikation af hans studier fra 1820'erne af en del af skulpturudsmykningen på Parthenon.

I 1831 var Brøndsted i London for at forberede en engelsk udgave af værkets første bind. Under opholdet påtog han sig at udarbejde et katalog over en samling keramik tilhørende italieneren Campanari. Mens Brøndsted arbejdede på kataloget, studerede lederen af den antikke samling i British Museum, Edward Hawkins, samlingen, som var udstillet i London, og anbefalede varmt bestyrelsen at erhverve den. Da Brøndsteds katalog omsider forelå, "A Brief Description of Thirty-two Ancient Greek Painted Vases, lately found in excavations made at Vulci, in the Roman Territory, by Mr. Campanari and now exhibited by him in London, no 15. Leicester Square", blev det straks sendt til museets bestyrelse. Men trods Hawkins begejstrede anbefaling og Brøndsteds glimrende katalog afslog bestyrelsen tilbuddet.

Brøndsted havde heller ikke held med sit eget forehavende. Den engelske

Fig. 6.
To kander fra Karthæa på øen Kea. 550-400 f.Kr. Gave fra P.O. Brøndsted til Prins Christian Frederik.

Two jugs from Karthaia on the island of Keos/Kea. 550-500 BC. Gift from P.O. Brøndsted to Prince Christian Frederik.

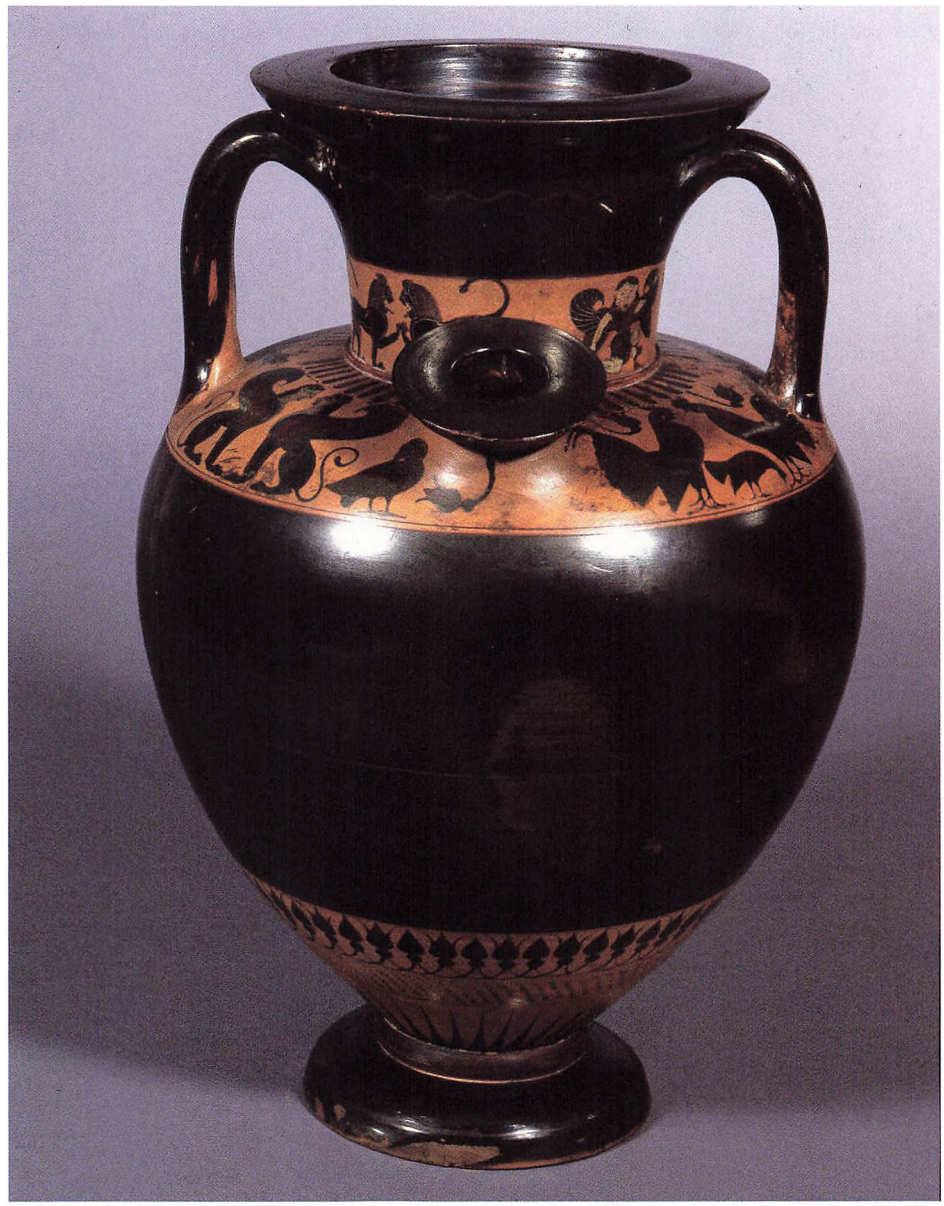

Fig. 7a. Vinkøler, såkaldt psykter, med dobbelt væg. Vinen blev afkølet, ved at koldt vand blev hældt i det ydre rum. Ca. 540 f.Kr.

Cooler for wine, a so-called psykter, with a double wall. Pouring cold water into the outer compartment kept the wine in the interior cool. C. 540 BC.

forlægger gik fallit, og han måtte opgive den engelske udgave af værket. Til gengæld lykkedes det ham at få to vaser fra Campanaris samling med til København: en vinkøler og en oliekande, som han siden gav til Christian Frederik (fig. 7). Da han i 1832 igen kom til London, ville han gerne have erhvervet flere af Campanaris græske vaser til Vasekabinettet, men som det fremgår af et brev til prinsen, lykkedes det ikke: "... Deres kongelige Højhed kjender, i det mindste af de tvende Prøver nu i Deres eget Palais, og af mit Skrivt, den Samling af herlige græske Vaser som Campanari fandt i Ruinerne af Vulci og bragte hid. Jeg havde haabet at finde endnu her den grimme Romer og i det mindste nogle af hans skjønne græske Vaser (han forekom mig omtrent som de sorte Slavehandlere, vi stundom mødte i Levanten og som bragte dejlige

Fig. 7b.
Tegning af vinkølerens dekoration udført af maler Zeuthen i 1840'erne til et planlagt katalog over Christian VIII's Vasekabinet.

Drawing of the wine cooler by the painter Zeuthen for a planned catalogue of Christian VIII's Vase Cabinet. 1840s.

inder [indiske kvinder (forf.)]til torvs); jeg havde endog medbragt lidt Penge for om muligt at faa fat paa en eeneste endnu af de herlige Vaser – men dette Haab slog fejl; baade Campanari og alle hans Vaser vare borte da jeg kom her i Novemb. Mit Skrivt over denne Gjenstand foraarsagede (jeg maa næsten sige desværre!) at de rige Brødre Banquiererne Rogers, Colonel Leake og et Paar andre Amateurs her strax købte 13 eller 14 af de 32 beskrevne i min lille Bog, og ved min sidste Ankomst her erfoer jeg at Durand fra Paris kom hid kort efter min afrejse til Danmark i Foraaret, og kjøbte alle de øvrige 17 eller 18 - - they are gone, gone, gone for ever. – Min naadige Herre kjender mit Salarium: den mærkelige gamle Vase med Minervas Fødsel; den er nok værd at have; imidlertid er det dog (som en af mine Venner her rigtigen bemærkede) et af denne Verdens mange moralske Misforhold at et andet Menneskes Talent har fyldt hr. Campanaris' Lomme med 1500 Pd. Sterling".

Brøndsted ærgrede sig, men var hurtigt i gang med noget nyt. I dette tilfælde en lille afhandling om en særpræget græsk genstand, som han havde set i London, og som han fortæller Christian Frederik om i fortsættelse af brevet citeret ovenfor:

"Apropos om græske Vaser, da kan jeg ikke modstaa min Tilbøjelighed at sende Ds kongelige Højhed en Omrids (her vedlagt) af en besynderlig græsk Terracotta, som for ikke længe siden fandtes paa Øen Ægina i den attiske Havbugt og nu er her (hos Mr. Frere som en Tid lang var engelsk Generalconsul i Constantinople) (fig. 8). Det er en Æske eller huult Recervoir af Størrelse og Form som Tegningen (røde Figurer paa sort Grund) med 14 Figurer, nemlig een mandig, og tretten qvindelige fordeelte paa de 4 Sider. Da dette besynderli-

Fig. 8. Kar formet som en astragal, en fodrodsknogle fra et får eller en ged anvendt som spillebrik. Brikkerne blev fremstillet i denne form af både ler, glas og bronze. Tilskrevet Sotadesmaleren. 470-60 f.Kr. British Museum.

Vessel shaped as a knucklebone. Such bones from a sheep or goat were used as dice. Attributed to the Sotades Painter. 470-460 BC. The British Museum.

ge Monument hvis Bestemmelse og Forestilling jeg troer først at have fundet, er af atheniensisk Fabrik og fra den skjønneste Tid, saa agter jeg at udgive det med et Kobberstik af den udførte Tegning, som Videnskabernes Selskab her (Royal Scociety of Literature) hvoraf jeg er medlem, vil besørge. Denne Æske af den fineste attiske Leer og meget let, med ikkun en eneste Aabning (ved A) er ganske nøjagtigen, i det Større, formet som en Astragloz eller Terning hvis Materiale var hos Grækerne sædvanligen visse Ledemod af Lam, Faar eller Geder; den var i mine Tanker bestemt til et Astragaleion eller Terningehuus, et Gjemme for deslige Terninger ..."

I samme brev fortæller Brøndsted med slet skjult stolthed, hvordan han er blevet udvalgt til at udgive den græske vasesamling i British Museum: "Det vil maaske interessere D. kongel Højhed at erfare at da Commissionen her til Fortsættelsen af det vidtløftige Værk til "useful and entertaining Knowledge" nyligen var forsamlet til Bestemmelse af det Spørgsmaal: hvilken Videnskabsmand det skulde tilbydes først at udgive den græske Vasesamling i det Britiske Museum? faldt de fleste Stemmer paa mig; jeg fik strax derom, paa officiel Maade en skrivtlig Meddelelse; de tvende Hovedpunkter i Forslaget, nemlig en Fuldmagt til at lade tegne (paa Commissionens Bekostning) saa mange vaser som jeg vil, og Bestemmelse af et Salarium paa 12 Pd. Sterling for hvert (trykte) Ark, ere vistnok meget tillokkende; imidlertid har jeg forbeholdt mig ikke afgjørende at besvare Forslaget inden i Februar Maaned fra Kiøbenhavn. Commissionen selv tilstod mig denne Latitude da Værkets Udgivelse er bestemt at begynde med Aaret 1834".

Tilbuddet om at udgive British Museums vasesamling vakte også glæde i København, som det fremgår af brev fra Christian Frederiks kabinetssekretær, J.G. Adeler, til Brøndsted: "Det hverv de har faaet af det engelske Videnskabs Selskab at udgive det Britiske Museums Vaser er alt for hæderligt til at undslaae sig for samme og det Svar som de vilde give i Kiøbenhavn i Februar kan de vist ligesaa godt give i London under deres Nærværelse sammesteds under Forbehold af deres Souverains Samtykke ...".

Det fremgår hverken af Brøndsteds efterladte papirer eller af arkivalier på British Museum, om han overhovedet tog fat på opgaven, så intet kom tilsyneladende deraf. Heller ikke afhandlingen om den astragalformede æske blev færdig – en skæbne, som overgik mange af Brøndsteds påbegyndte arbejder. I dette tilfælde måske fordi Brøndsted netop var blevet direktør for Det kongelige Mønt- og Medaillekabinet på Rosenborg og desuden havde genoptaget sit professorat ved universitetet.

I den forbindelse havde han gerne benyttet prinsens samling, som han fandt interessant, men også med en del mangler: "...Til en Suite af Forelæsninger over græske Figuliner egner Vasesamlingen sig ikke ret, fordi den mangler Exemplarer af saa mange Arter: Bryllupsvaser, Priisvaser, Børnevaser (Legetøj) o.s.v. Der ere mange Savn som man vel ikke strax kan tænke paa at afhjelpe, men andre ere af den Beskaffenhed, at man uden synderlig Bekostning eller Vanskelighed kan tilvejebringe det Fornødne". Brøndsted fandt i 1834 anledning til at holde en forelæsning i Videnskabernes Selskab over en af de vaser, han havde hjemført fra Campanaris samling: "Om den gamle Vase fra Vulci med Forestilling af Pallas Athenes Fødsel" (fig. 9a-9c). Og senere benyttede Brønd-

Fig. 9a.
Oliekande med en fremstilling af Athenas fødsel. 550-530 f. Kr. Gave fra P.O. Brøndsted til Prins Christian Frederik, 1832.

Oil jug showing the birth of Athena. 550-530 BC. Gift from P.O. Brøndsted to Prince Christian Frederik 1832.

sted også vasekabinettet i sin undervisning på universitetet. I 1836 holdt han en serie forelæsninger, som han fortæller prinsen om i sit fødselsdagsbrev til ham 18. september 1836:

"Naadigste Herre!
... Den Række af Foredrag jeg efterhaanden ved Universitetet har holdt over den philologiske Encyclopædi, har medført at jeg i denne Tid, og inden den rædsom kjedelige Examen Artium begynder i October (denne gang giver den os 181 unge Mennesker at examinere) holder en Suite af Forelæsninger over "Hellenernes brændt-Leers-Vaser", som ogsaa interessere adskillige ældre og kyndige Mænd, f.eks. Generalkrigscommissair Falbe og Professor Freund som stedse hører disse Foredrag". Brøndsted bad også om lov til at låne nogle vaser, han kunne vise sine tilhørere. Christian Tuxen Falbe, som passede Vasekabinnettet, forelagde prins Christian Frederik Brøndsteds anmodning, og prinsen svarede meget positivt: "En enkelt bør ej nægtes ham, men vil han give sine Tilhørere et Overblik over Vaserne, deres Former, Betydning, Forestillingerne som ere afbildede paa dem saa lad ham føre sine Tilhørere op i Cabinettet". Christian Frederik var således helt rede til at lade sit Vasekabinet komme flere til gode (fig. 10).

Brøndsted formåede ikke at gennemføre publiceringen af British Museums

fig. 9c.
Frisen af ryttere på oliekandens skulder (fig. 9a).

The frieze of riders on the jug's shoulder (fig. 9a).

Fig. 9b.
Athena springer frem af Zeus' pande. Til venstre Hefaistos, som flækkede Zeus' pande med øksen, til højre Hermes. Brøndsted mente at "denne vase afgiver et kosteligt Bidrag til rigtig og historisk Restauration af Phidias' 24 Colosser i Parthenons østlige Fronton". Tegning: Arkitekturmaler Zeuthen, 1840'erne.

Athena springing from the forehead of Zeus. Left, Hepaestus, who split Zeus' skull; right Hermes. Broendsted found that "this vase is a great help towards a true and historical restoration of Phidias' 24 colossal statues in the pediment of the Parthenon". Drawing by Zeuthen, 1840s.

vasesamling, en bedrift som kunne have været et sidestykke til de to bind af hans store værk og have styrket hans position blandt tidens arkæologer i Europa. Men som nævnt indledningsvis kom han alligevel til at spille en afgørende rolle for British Museums vasesamling. Da den franske samler Edmé Durand i 1836 satte sin samling af græske vaser til salg i Paris, faldt der en ny appelsin i Brøndsteds turban. Flere fremtrædende personer opfordrede indtrængende Edward Hawkins på British Museum til at gøre erhvervelser på auktionen – en af de første og en af de mest ihærdige var Brøndsteds ven og stærke støtte Richard William Hamilton, som havde set samlingen i Paris. Hamilton foreslog Hawkins at bede Brøndsted om at være museets agent ved auktionen: "Undskyld dette hastværk – men der er ingen tid at spilde. Hvis bestyrelsen har besluttet sig for at give en sum penge (det burde ikke være mindre end 2000 eller 3000 £) og hvis De ikke er i stand til at tage til Paris i denne anledning – da vil jeg foreslå at Chevalier Brøndsted bliver spurgt. Han er, ved jeg, på vej dertil inden længe. Han er en af de bedste kendere af disse genstande – han kender til fulde deres markedsværdi, og ud fra mit lange og nære bekendtskab med ham føler jeg mig overbevist om at han uden tøven vil arbejde for det fælles bedste".

Hamiltons opfordring fik støtte fra museets bestyrelse, og direktøren Josiah Forshall bad Brøndsted gennemgå samlingen. Brøndsted anbefalede varmt en stor samlet erhvervelse. En sådan ville, hævdede han, med ét slag "hæve samlingen af vaser og terrakotter i British Museum fra blot at være en samling mærkværdigheder til at blive en nyttig, instruktiv og klassisk samling. Et sådant resultat må man alvorligt ønske for i dette land, såvel med henblik på forbedring af Englands egne produkter, som på videnskab og litterær forskning".

Brøndsted ikke bare bød på vaserne, som han omhyggeligt havde udvalgt, men sørgede også for at bestille transportkasser, tog sig af pakningen og afsendelsen af kasserne til London. Edward Hawkins, som ledsagede Brøndsted til Paris, er da også helt uforbeholden i sin ros af Brøndsteds indsats i sin rapport til bestyrelsen: "Mr. Hawkins kan rapportere til bestyrelsen, at British Museum har været heldigere end forventet ved salget af afdøde mr. Durands vaser, og samlingen vil blive forøget med en omfattende og værdifuld gruppe meget interessante vaser; ... Chevalier Brøndsted tillod ikke, at noget kom i vejen for gennemførelsen af det hverv, bestyrelsen havde pålagt ham; og den dømmekraft, hvormed han lavede udvalget, og den kombination af iver og diskretion, han udviste ved afgivelsen af sine bud, anerkendes af alle franske arkæologer. Mr.

Fig. 10.
Tegning af bryllupsvase fra Christian VIII's samling. Erhvervet fra Italien i 1830'erne.

Drawing from a wedding vase in Christian VIII's collection. Acquired in Italy in the 1830s.

Hawkins føler sig overbevist om, at de erhvervede genstande vil overbevise bestyrelsen om, at de ikke kunne have overdraget museets interesser til nogen mere kompetent og samvittighedsfuld person" (fig. 11).

Bestyrelsen viste sin taknemmelighed ved at tildele Brøndsted 200 guineas for hans indsats – en gestus han satte stor pris på, omend han i sit takkebrev gør opmærksom på, at han ville have været tilfreds med, at bestyrelsen havde udtrykt deres påskønnelse, og at han ikke havde set frem til nogen pecuniær belønning. Men han ender med at tage imod den: "Jeg vil dog ikke sige at jeg er hævet over at modtage den". Både rejse og ophold havde været dyrt.

Oplevelsen i Paris beskrev Brøndsted i et brev til Christian Frederik 28. juni

1836: "... Det vil maaske være D. kongel. Højhed bekjendt, at da det Britiske Museums Bestyrere erfarede henved Midten af April Maaned, at jeg havde besluttet som snarest at drage til Paris for at være nærværende ved den Durand'ske Auction, saa henvendte disse Herrer sig til mig med en officiel Begjæring om at jeg for den herværende Vasesamling vilde anskaffe, efter mit eget Skjønnede og Udvalg, en systematisk Suite af fortrinlige græske Vaser til en Valeur af omtrent 80.000 Franker, hvilke anvistes til min Disposition i Paris. Denne betydelige og hæderlige Commission lykkedes det mig at udføre med ald det Held jeg kunde ønske, og jeg tør nok sige at den græske Vasesamling her nu snart, efter denne betydelige Tilvækst vil blive én af de skjønneste i Europa. Detaljen af denne Sag vil interessere D. kongel. Højhed. I det saaledes i 5 Uger ved den Durand'ske Auction over 3000 skjønne græske Monumenter af dette Slags gik igjennem mine Hænder, hvor ofte tænkte jeg ikke paa Deres

Fig. 11.
Vase fra Edmé Durands samling – tidligere i Campanaris samling. The British Museum.

Vase from the collection of Edmé Durand – formerly in the Campanari collection. The British Museum.

Samling, naadigste Herre! ak, sukkede jeg stundom, gid jeg kunde anskaffe disse herlige Ting for min Prinds. Jeg haaber at kunne afgaae herfra i de første Dage af Juli Maaned og glæder mig inderligen til snart personligen at gjenhilse min naadigste Herre.

Underdanigst
Brøndsted".

Brøndsteds indsats ved Durand-auktionen havde dog et lille pudsigt efterspil, som fremgår af en lille notits i et referat af et bestyrelsesmøde på British Museum 23. juli 1836: Det viste sig, at toldvæsenet havde fundet en pakke silkestrømper i den sidste kasse med vaser fra Paris, og Brøndsted måtte forklare sig. Efter en livlig korrespondance med museets bestyrelse skrev Brøndsted 12. juli – lidt ophidset – et brev, hvori han med henvisning til et støttebrev fra Hamilton tilbageviste toldernes "beskyldninger": "Det beviser i det mindste over for disse toldvæsensedderkopper, som ville vikle mig ind i deres utålelige spindelvæv, at Chevalier Brøndsted hverken er en løgner eller en smugler! Skam over dem!".

Det blev alt i alt British Museum og ikke prins Christian Frederiks Vasekabinet i København, som fik mest glæde af Brøndsteds begejstring for og viden om "de herlige græske vaser". Nogle år efter auktionen over Durands samling lykkedes det dog Brøndsted at tilføre vasekabinettet en storslået vase, idet han på en auktion i London i 1840 erhvervede en stor stamnos, et kar til blanding af vin og vand tilskrevet Eucharides-maleren. Havde midlerne været til stede, kunne vasekabinettet uden tvivl ved Brøndsteds mellemkomst være vokset betragteligt. Den store udvidelse af vasekabinettet kom med erhvervelsen i 1847-48 af arkitekt Christian Hansens vasesamling, etableret under hans årelange ophold i Athen. Christian Tuxen Falbe tog initiativet til erhvervelsen i 1847, men vaserne nåede først til København i 1848, dvs. efter Christian VIII's død, så hverken Christian Frederik eller Brøndsted oplevede at se de hansenske vaser i vasekabinettet.

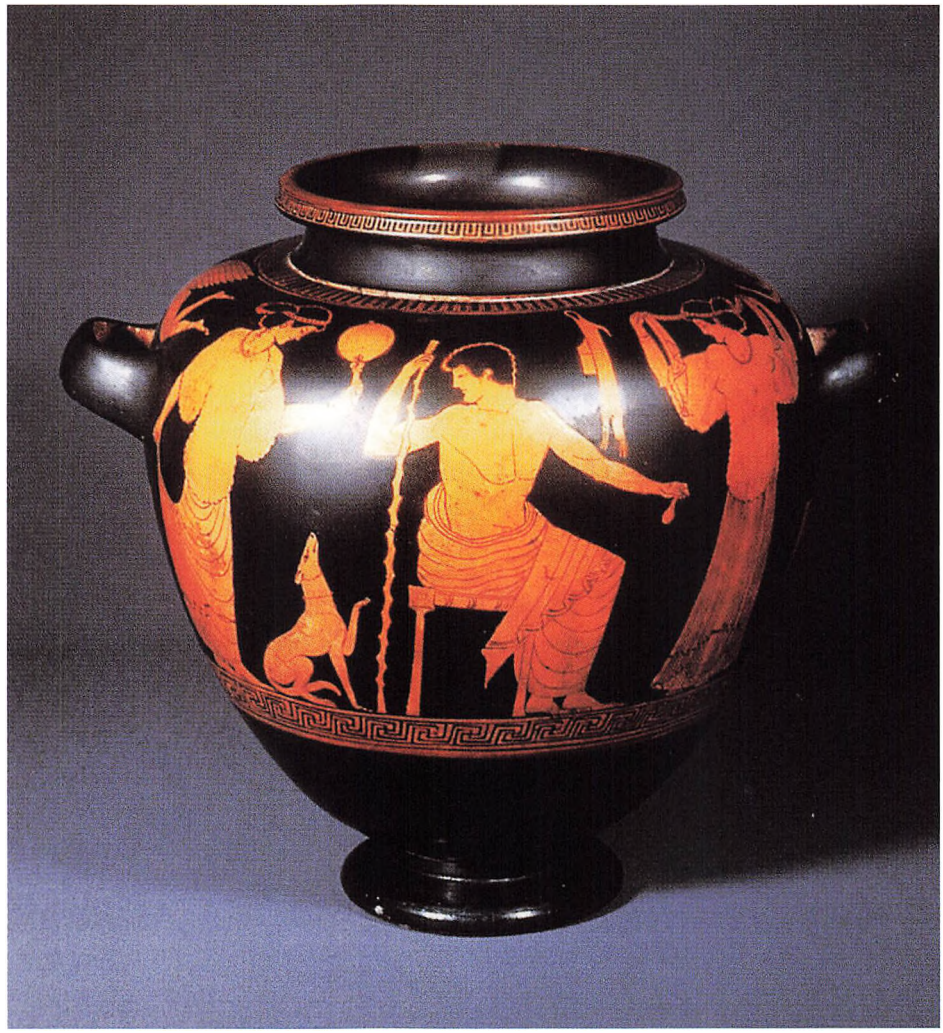

Fig. 12.
Vinkar, en såkaldt stamnos, anvendt til blanding af vin og vand. Motivet viser en ung mand på besøg hos to hetærer. Tilskrevet Eucharides-maleren, ca. 460 f.Kr.

Wine jar, a so-called stamnos, used for mixing wine and water, showing a young man visiting two hetairai. Attributed to the Eucharides Painter. C. 460 BC.

SUMMARY

"Those splendid Greek Vases"

P.O. Brøndsted and King Christian VIII's Vase Cabinet

Peter Oluf Brøndsted was a man of many talents. Born in 1780 in a small town in Jutland, he came as a young man to Copenhagen in 1796 to study theology at the university. After graduating in 1802 he continued studying Greek and Latin, where his real interests lay, and he was the first Dane to travel to Greece with the aim of studying the ancient monuments. He spent three years in Greece and Turkey in 1810-1813, starting out together with his friend and brother-in-law Georg Koës. Sadly, Koës died during the first year, but Brøndsted stayed on. The results of this intensive tour of Greece were published in the first volume of his *Voyages dans la Grèce*, which came out in 1825.

In 1819-1823 he was royal agent at the Vatican, and in 1832, after lengthy stays in Paris and London, he returned to Copenhagen, where he was appointed Keeper of the Royal Collection of Coins and Medals. His life came to an abrupt end when he fell from his horse on a morning ride in the spring of 1842 and died a few days later of his injuries.

In 1820 he played a major role in the founding of the Vase Cabinet of Prince Christian Frederik (later to become King Christian VIII). On a 'Grand Tour' of Europe the Prince had reached Naples, where he made the acquaintance of the former Archbishop of Taranto, Giuseppe Capece Latro, and got to know his collection of ancient artefacts. The Archbishop wanted to sell the collection, and the Prince was tempted – many excursions to the archaeological sites around Naples had spurred the Prince's interest in archaeology, and since he was by nature a collector the idea of acquiring an archaeological collection had occurred naturally. The Prince asked Brøndsted to examine the collection, and Brøndsted recommended the acquisition warmly – concentrating in his report on the major vases of the collection.

The relationship thus formed between the Prince and Brøndsted continued throughout the rest of Brøndsted's life. P.O. Brøndsted had a special fondness for Greek antiquities, especially Greek vases, and during his stay in London 1831 he published a couple of minor works dealing with these: *Thirty-two ancient Greek Painted Vases, lately found in excavations made at Vulci, in Roman territory, by Mr. Campanari and now exhibited by him in London, and On Panathenaic Vases and the Holy Oil contained in them with particular Reference to some Vases of that Description now in London*, the latter in the shape of a letter to his friend and supporter Mr. William Richard Hamilton. In 1832 this letter was published in *Transactions by the Royal Society of Literature*, of which Brøndsted had become a member in 1831.

In 1832, when the Commission for publishing "useful and entertaining know-

ledge" held a vote amongst its members as to which scholar should be given the task of publishing the vases in the British Museum, Brøndsted came out as the winner – an honour he announced with some pride in a letter to Prince Christian Frederik in December 1832. Nothing came of this, but a few years later Brøndsted played a major role in expanding the British Museum's collection of Greek vases.

In 1836 the Frenchman Edmé Durand put his collection of Greek vases up for auction in Paris, and W.R. Hamilton recommended that the British Museum should hire Brøndsted as their agent at the auction: "Why I would ask that the Chevalier Bröndsted be sounded? He is, I know, going there very shortly. He is one of the best judges of these objects – he knows full well their market value, and from a long and intimate acquaintance with him I am convinced that the interest of the public might be safely entrusted in his hands". Following this advice the British Museum commissioned Brøndsted to act on its behalf at the auction, where he acquired around 400 vases and was thus able to "raise the Collection of Vases & Terra Cottas in the British Museum from a mere object of curiosity, to a useful, instructive and classical collection".

To Brøndsted's great regret, the financial position of the Danish Prince did not permit the acquisition of any of the Durand vases for the Vase Cabinet in Copenhagen.

Brøndsted did, however, acquire one splendid vase for the Vase Cabinet: at an auction in London in 1840 he bought a red-figure *stamnos* by the Eucharides Painter showing a young man visiting two hetaerae.

This vase was of the standard that Brøndsted wanted for the Vase Cabinet, and if over the years the economic resources of the Prince had matched Brøndsted's enthusiasm for Greek vases, the Cabinet might have grown considerably. As a matter of fact some years later it did grow considerably, as the collection of vases created by the architect Christian Hansen was acquired; but neither lived to see these vases incorporated in the Vase Cabinet.

Forfatterne til Nationalmuseets Arbejdsmark 2006

Inge Mejer Antonsen,
mag.art., tidl. museumsinspektør ved Nyere Tid, Nationalmuseet
Nils Engberg,
museumsinspektør, cand.mag., Danmarks Middelalder og Renæssance, Nationalmuseet
Jørgen Frandsen,
museumsinspektør, arkitekt, Danmarks Middelalder og Renæssance, Nationalmuseet
Birthe Gottlieb,
konservator, Bevaringsafdelingen, Nationalmuseet
Hans Chr. Gulløv,
forskningsprofessor, dr.phil., SILA, Nationalmuseet
Torben Holst,
konservator, mag.scient., Bevaringsafdelingen, Nationalmuseet
Einar Lund Jensen,
projektforsker, cand.mag., SILA, Nationalmuseet,
Niels Erik Jensen,
museumsinspektør, arkitekt, Frilandsmuseet, Nationalmuseet
Esben Kjeldbæk,
overinspektør, cand.mag., Frihedsmuseet, Nationalmuseet
Susanne Klingenberg,
museumsinspektør, mag.art., Danmarks Oldtid
Anette Kruse,
cand.mag., tidl. museumsinspektør ved Roskilde Domkirkemuseum

Finn Kudsk,
akademisk medarbejder, cand.scient.anth., Etnografisk Samling, Nationalmuseet
Trine Neble,
arkitekt MAA, Erik Møller Arkitekter
Jesper Kurt-Nielsen,
akademisk medarbejder, BA, Etnografisk Samling, Nationalmuseet
Svend Nielsen,
dr.phil., tidl. museumsinspektør ved Rigsantikvarens Arkæologiske Sekretariat, Nationalmuseet
Bodil Bundgaard Rasmussen,
overinspektør, mag.art., Antiksamlingen, Nationalmuseet
Rikke Bengtha Ruhe,
museumsinspektør, cand.mag., Frilandsmuseet, Nationalmuseet
Ulrich Schnell,
kemiker, Bevaringsafdelingen, Nationalmuseet
Karen Stemann-Petersen,
konservator, Bevaringsafdelingen, Nationalmuseet
Michael Vennersdorf, stud.mag.,
forhistorisk arkæologi, Københavns Universitet
Espen Wæhle,
overinspektør, mag.art., Etnografisk Samling, Nationalmuseet

NATIONALMUSEET

ISBN 87-7602-061-4